

ISSN 2788-659X

ASTANA ARHIVI
MEMLEKETTİK MEKEME

ARHIV HABARŞYSY

1
2023

Қорытып айтқанда, Байбарыс Исламның ең ұлы патшасы

*ӘЛ-МАКРИЗИ,
XIV-ғ. мұсылман тарихшысы*

ISSN 2788-659X

АРХИВ ХАБАРШЫСЫ

ҒЫЛЫМИ-КӨПШІЛІК,
АҚПАРАТТЫҚ-ӘДІСТЕМЕЛІК ЖУРНАЛ

№ 1/2023

2021 жылдан бастап тоқсан сайын шығады

ВЕСТНИК АРХИВА

НАУЧНО-ПОПУЛЯРНЫЙ,
ИНФОРМАЦИОННО-МЕТОДИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

№ 1/2023

Издается с 2021 года ежеквартально

Астана, 2023

ҚҰРЫЛТАЙШЫСЫ: «Астана қаласының мемлекеттік архиві» мемлекеттік мекемесі

ҒЫЛЫМИ ӘРІПТЕС: Қазақстан тарихшыларының Ұлттық конгресі

Бас редакторы: **Туребеков Б.Ж.**, Астана қаласы мемлекеттік архивінің директоры, әлеуметтік жұмыс докторы

Редакциялық кеңес төрағасы: **Е.Б. Сыдықов**, т.ғ.д., профессор, ҚР ҰҒА академигі, Тарихшылардың ұлттық конгресі басқармасының төрағасы

Редакциялық кеңес мүшелері:

Қойгелдиев М.Қ.	ҚР ҰҒА академигі, Абай атындағы ҚазҰПУ «Айтылған тарих» ғылыми-зерттеу орталығының директоры
Әбжанов Х.М.	ҚР ҰҒА академигі, Қазақ ұлттық аграрлық университетінің «Рухани жаңғыру» гуманитарлық зерттеулер орталығының директоры
Қамзабекұлы Д.	ҚР ҰҒА академигі, «Қазақ газеттері» ЖШС-нің Бас директоры
Аяған Б.Ғ.	т.ғ.д., профессор, ҚР ҒЖБМ Мемлекет тарихы институты директорының орынбасары
Қышқашбаев Т.Ә.	п.ғ.д., профессор, Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері
Қабылдинов З.Е.	т.ғ.д., профессор, ҚР ҒЖБМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының директоры
Көкебаева Г.К.	т.ғ.д., профессор, ҚР ҒЖБМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының дүние жүзі тарихы бөлімінің меңгерушісі
Алпысбаева Г.А.	т.ғ.д., С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университетінің профессоры
Гумаров Ф.Л.	т.ғ.к., Татарстан Республикасының мемлекеттік архивінің бөлім басшысы, «Гасырлар авазы – Эхо веков» журналының бас редакторы
Годовова Е.В.	т.ғ.д., Орынбор мемлекеттік педагогикалық университетінің Ресей тарихы кафедрасының профессоры
Мусабалина Г.Т.	МАНПО академигі, ҚР ЖҒҰА корреспондент-мүшесі, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ профессоры
Исахан Ғ.Т.	Астана қаласы мемлекеттік архивінің Ғылыми-зерттеу және ақпараттық-түсіндіру жұмысы қызметінің басшысы, жауапты редактор
Шілдебай С. К.	т.ғ.д., Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архив директоры
Сатаева С.А.	т.ғ.к., Қазақстан Республикасының кинофото және дыбыс жазбалар архиві директорының орынбасары
Маликова С.З.	т.ғ.к., Солтүстік Қазақстан Мемлекеттік архивінің директоры
Бимолдин Ж.Б.	т.ғ.м., Астана қаласы мемлекеттік архиві директорының орынбасары

Редакцияның мекенжайы:

010000, Астана қаласы, Сарыарқа ауданы,
М. Әуезов көшесі, 3-үй
тел/факс: +7 (7172) 28-07-26 (қос. 125,126)
e-mail: info@gosarhiv.kz

Журнал Қазақстан Республикасының Ақпарат және Қоғамдық даму министрлігінің
Ақпарат комитетінде 14.10.2020 тіркелген, тіркеу № KZ04VPY00027990

УЧРЕДИТЕЛЬ: Государственное учреждение «Государственный архив города Астана»

НАУЧНЫЙ ПАРТНЕР: Национальный конгресс историков Казахстана

Главный редактор: Туребеков Б.Ж., Директор Государственного архива города Астана, доктор социальной работы

Председатель редакционного совета: Сыдыков Е.Б., д.и.н., профессор, академик НАН РК, председатель Национального конгресса историков Казахстана, ректор ЕНУ имени Л.Н. Гумилева

Члены редакционного совета:

Койгелдиев М. К.	академик НАН РК, директор научно-исследовательского центра «Айтылған тарих» КазНПУ им. Абая
Абжанов Х.М.	академик НАН РК, директор Центра гуманитарных исследований «Рухани жаңғыру» Казахского национального аграрного университета
Камзабекулы Д.	академик НАН РК, Генеральный директор ТОО «Қазақ газеттері»
Аяган Б.Г.	д.и.н., профессор, заместитель директора Института истории государства МНВО РК
Қыпқашбаев Т.А.	д.п.н., профессор, заслуженный деятель Казахстана
Кабылдинов З.Е.	д.и.н., профессор, директор Института истории и этнологии им.Ч.Ч. Валиханова КН МНВО РК
Кокебаева Г.К.	д.и.н., профессор, заведующая отделом всемирной истории Института истории и этнологии им. Ч. Ч. Валиханова КН МНВО РК
Алпысбаева Г.А.	д.и.н., профессор, Казахский агротехнический университет им. С. Сейфуллина
Гумаров Ф.Л.	к.и.н., начальник отдела «Государственного архива Республики Татарстан», главный редактор журнала «Гасырлар авазы – Эхо веков»
Годовова Е.В.	д.и.н., профессор кафедры истории России Оренбургского государственного педагогического университета
Мусабалина Г.М.	академик МАНПО РФ, член-корреспондент НАЕН РК, профессор, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева
Исахан Г.Т.	Руководитель службы научно-исследовательской и информационно-разъяснительной работы Государственного архива города Астана, ответственный редактор
Шілдебай С.К.	д.и.н., директор Центрального государственного архива Республики Казахстан
Сатаева С.А.	к.и.н., зам.директора Центрального государственного архива Кинофотодокументов и звукозаписей Республики Казахстан
Маликова С.З.	к.и.н., директор Северо-Казахстанского государственного архива
Бимолдин Ж.Б.	м.и.н., зам.директора Государственного архива города Астана

Адрес редакции:

010000, г. Астана, Сарыаркинский р-н,
ул. М. Ауезова, дом 3
тел/факс: +7 (7172) 28-07-26 (вн. 125,126)
e-mail: info@gosarhiv.kz»

Зарегистрирован Комитетом информации Министерства информации и общественного согласия
Республики Казахстан от 14.10.2020 № KZ04VPY00027990

МАЗМҰНЫ / СОДЕРЖАНИЕ

ЗЕРТТЕУЛЕР. МАҚАЛАЛАР. ІЗДЕНІСТЕР

ТАРИХ МЕТОДОЛОГИЯСЫ, ТАРИХНАМА және ДЕРЕКТАНУ

Б. Төребеков. Алғы сөз	6
Ж.О. Артықбаев. Байбарыс және Қырым: Мысыр мәмлүктері	8
Т.А. Қышқашбаев. Қазақ өнерін дамытудың негізгі арналары	24
Ж.А. Ермекбай, А.С. Макипов, Х.Ш. Вафин. Процесс депортации народов и национально-этнических групп на территорию Казахстана с середины 30-х до конца 40-х годов	33
Zh. Mazhitova, G. Issakhan. Failed autonomy: the Germans in Kazakhstan (1950–1970s)	43
Г.Э. Чыныкеева, С.А. Арстанов. Особенности этнодемографических процессов южных областей Кыргызстана в эпоху глобализации	52
А.А. Абсаликов. Белая орда и синяя орда в «Мунтахаб ат таварих» Натанзи и «Тарих джахан ара» Гаффари. Личность Нукая в исторических источниках (сравнительный анализ)	58
А.М. Бисенбаева. «Қобызшы Қорқыттың» (Мәжит Айтбаевтың) тарихи тағылымы	71
С.В. Велевко. Реакция властей на складывание «Революционной ситуации» в среде рабочих Оренбургской губернии в 1914-1917 годах	75
А.Г. Заруцкий. Противосектантские меры в рапортах приходских священников Оренбургской губернии	79
АРХИВТЕР СӨЙЛЕЙДІ	
Б.Г. Аяган. Материалы партии большевиков и политической оппозиции в Королевском архиве социальной истории Нидерландов	83
С.Е. Нурланова, А.К. Катышев. Административно-территориальные реформы 1920 – годов в Акмолинском регионе по материалам Государственного архива города Астаны	90
А. Тулақова. Смағұл Сәдуақасов жайлы дәйектер	97
Д.Д. Сарбаев. Зобалаң жылдардағы «байырғыландыру» саясатының құрбаны болған қазақ тілінің тағдыры	101
А.Т. Алышкенова, С. Жұматай. Оңтүстік Қазақстан облысы денсаулық сақтау саласының дамуына үлес қосқан дәрігерлер	106
А.А. Емельянова. О бытовой жизни православного духовенства Оренбургской епархии на рубеже веков (по материалам объединенного государственного архива Оренбургской области)	114

АРХИВ ІСІНІҢ ТАРИХЫ МЕН ТӘЖІРИБЕСІ ЖӘНЕ ІС ЖҮРГІЗУ

А.М. Әбенова. Тарих ғылымын дамытудағы архивтің рөлі	118
Б.Е. Токсарина. Сохранение истории в век цифровизации	125

БИБЛИОГРАФИЯ және СЫН

А.С. Жанбосинова. Рецензия на сборник документов и материалов «Акмолинский регион в архивных документах (20-40 гг. XX в.)	130
Е. Стамишлов. «Талқыға түскен тағдыр: түркістандық соғыс тұтқындары»	132
Бейсен Нұрбақыт. «Қарақойын болысына қатысты кейбір архив деректері» жинағы туралы бірер сөз	135
ӘЛЕМ АРХИВТЕРІНЕН	
Essage of solidarity after the earthquakes in Türkiye and Syria	139
The exhibition about japanese presence in the territorial archive	140
Халықаралық архивтер кеңесінің Иерусалимде SPP конференциясы өтеді	141
ОТАҢДЫҚ және ЕЛОРДАЛЫҚ АРХИВТЕРДЕН	
2022 жылы шетелден 7000 тарихи құжат елге қайтарылды	142
31 томдық: зобалаң жылдардың зардабы	143
«Түркі қазақ болашағы үшін күрес және Қабылбек Сарымолдаев» атты Қабылбек Сарымолдаевтың 125 жылдық мерейтойына арналған республикалық ғылыми тәжірибелік конференция өтті	144

Алғы сөз

Құрметті оқырман, «Сабақты ине сәтімен» демекші, «Архив хабаршысы» журналының 2023 жылғы алғашқы саны Сіздерге жол тартты. Төл тарихымызды сақтаушы орын, архив саласының қызметтерінің негізгі ерекшеліктері мен сақтаудағы құжаттар бойынша жазылған мақалалар, ел тарихын баяндайтын материалдар қалың оқырманды қызықтырады деген сенімдеміз.

Үстіміздегі жылы 19 наурызда өткен Қазақстан Республикасының Парламенті Мәжілісінің депутаттары мен барлық деңгейдегі (аудандық, қалалық, облыстық) мәслихаттар депутаттарының кезектен тыс сайлауы, елімізде болып жатқан басқа да іргелі өзгерістер кезінде тарихшылар, саясаттанушылар, философтар және басқа да қоғам қайраткерлері үшін өзгеру, жаңару кезеңі басталды деуге негіз бар. Сондықтан архившілер үшін де қазіргі ақпараттар ағыны заманында замана көшінен қалып қалмау міндеті тұр. Бұл ретте, архив материалдары мен архив қызметкерлерінің қызметі маңызды фактордың бірі болмақ.

Тарихтың табан тіреп, ой қорытатын дәйегі – бұл архив қорындағы деректер. Яғни, ғасырлар бойы жинақталған ел тарихының көмбесі, ал тарихты білетін, бағалайтын халықтың болашағы жарқын болатыны белгілі. Қазіргі таңда, құнды құжаттар өркениетіміздің маңызды басты құндылығы екенін негізге алған еліміз архив саласына ерекше көңіл бөлуде.

Астана қаласының мемлекеттік архиві «Архив хабаршысы» журналының кезекті нөмірін Сұлтан Бейбарыстың 800 жылдық мерейтойына арналған құнды мақаламен бастап отыр. Өздеріңізге белгілі, Сұлтан Бейбарысты ұлықтаудың игі бастамасы ретінде Астана қала-

сында Бейбарыс Сұлтанның атына көше берілді. Ұлы бабамыздың асқақ тұлғасын айқындау мақсатында Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ-да өткен «Бейбарыс Сұлтан және оның түркі тарихындағы орны» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференциясы ұрпақ мұраты үшін игілікті іс деп білеміз.

Бұдан әрі, журналымыздың осы санында тарихтың әр түрлі кезеңдері мен архив қызметінің ғылымға тигізер көмегі туралы тақырыптарды қамтып отырғанын көре аласыздар. Қазақ өнерінің тарихы, қазақ мәдениетінің көшпелі мәдениет ретінде дами отырып, отырықшы мәдениетпен сабақтасып байығаны баяндалады. Қазақ тілінің кешегісі мен бүгінгісі туралы да қалам тартуды ұмытпадық. Өткен ғасырдың отызыншы жылдарының ортасы мен қырқыншы жылдардың аяғына дейін жалғасқан кәріс, неміс, балкар, шешен, ингуш т.б. ұлт өкілдерінің Қазақстанға жер аударылғаны жайында жазылған тарихи құнды жазбаның да куәсі боласыздар.

Біз қашанда алыс-жақын шет елдердің архив мекемелерімен тығыз қарым-қатынастамыз, басылымда берілген Ресейдің Орынбор, Қырғыз елінің Ош қалаларының жетекші ғалымдарының көлемді зерттеу мақалалары осының дәйегі болмақ.

Қадірлі оқырман қауым! Біз Сіздермен болашақ жоспарымыз туралы журналдың келесі сандарында да үнемі бөлісіп отырамыз. Өздеріңіздің тараптарыңыздан архив жұмысына байланысты талап-пікірлеріңізді тыңдап, бірігіп жұмыс жасауға әрқашанда дайынбыз. Біздің журналымызға мақалалар, ғылыми зерттеу жұмыстарын тұрақты түрде жіберіп жүрген авторларымызға айтар алғысымыз шексіз. Үстіміздегі жылымыз тұрақты, авторларымыздың жазарлары көбейіп, олардың қатары жаңа қалам иелерімен толығады деген сенімдеміз.

*Берік Төребеков,
Астана қаласы мемлекеттік архивінің директоры*

ХҒТАР 03.91

Артықбаев Жамбыл Омарұлы

Тарих ғылымдарының докторы,
Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ
профессоры
socantpopology@mail.ru

БАЙБАРЫС ЖӘНЕ ҚЫРЫМ: МЫСЫР МӘМЛҮКТЕРІ

Аңдатпа. Мақалада Мысыр мәмлүктері, Байбарыс сұлтанға қатысты мәселелер қарастырылған. Ортағасырлық араб тарихшылары мәмлүктердің отаны «Қара теңізден Хазар теңізі арқылы Түркістанға дейін созылған Қыпшақ даласы» дейді. Мысыр мәмлүктері екі топқа бөлінеді: бахри және бурджи. Зерттеушілер «бурджи» сөзін араб тілдеріндегі «мұнара» деген ұғыммен байланыстырады, біз болсақ бұл сөзді «бөрші» атауынан шықты дейміз. Байбарыс Қырым бөршілерінен шыққан ұлы тұлға. Мақалада Байбарыс сұлтанның Мысырда билікке келуі, оның 1260 жылғы Кебұқаның моңғол-татар әскерімен соғысы баяндалады. Сонымен қатар мақала соңында Байбарыстың өзінің туған жері Қырымды қолдауы, салған мешіті туралы деректер келтірілген.

Түйін сөздер: Мәмлүк, Байбарыс, Дәшті-Қыпшақ, Мысыр, Бурчи оғлы, Бөрші, Кетбұқа.

Мәмлүк дегеніміз кім?

«Мәмлүк» деген сөздің араб тіліндегі мағынасы «біреудің иелігіндегі адам» дегенді білдіреді. Ерте кезде Еуразия далалық аймағынан Мысыр өңіріне тағдырдың талқысымен барып қалғандарды «абд мәмлүк» деп атаса керек, яғни «иеліктегі құл» деген мағынада. Кейін келіп «абд» сөзі тек құлдарға қатысты қолданыста қалса, «мәмлүк» сөзі ресми терминге, әскери қызметшіге қатысты айтылатын болған.

Мәмлүктердің түпкі отаны және Дәшті-Қыпшақ деген ұғым туралы

Ортағасырлық араб тарихшылары мәмлүктердің отаны «Қара теңізден Хазар теңізі арқылы Түркістанға дейін созылған Қыпшақ даласы» дейді. Ал, енді қазақ шежірешілерінің ішінде де «Дәшті-Қыпшақ» ұғымына дәл және әдемі анықтамалар берген көптеген адамдар болғанын біле бермейміз. Мәшһүр Жүсіп берген анықтаманы қарайық: «Күнбатысы – Сырдария, күншығысы – ұзын аққан Ертіс, оңтүстігі – Жетісу-жеті өзен, солтүстігі – Еділ-Жайық. Осы төрт судың арасы заман-қадымда тауарихларда «Дәшті-Қыпшақ» атанған. Ол Қыпшақ өзі Уыз хан

заманында іші қуыс шірік ағаштың ішінде туып, аты «Қыпшақ» қойылып, өсіп жігіт болған соң, Уыз хан оны қолына түсіріп, қолбасы қылып:

–Қытай, Қалмақ, Олақ, Шығмұруа, Сақлаб, Мажарды жаула! – деп жіберіпті. Мұның бәрін қырып-жоқйып, өзіне қаратып алып, осы төрт судың бойында бір шеті Әмудариясына дейін билеп-төстеп: «Қытай көп пе, қыпшақ көп пе?» – деп мақал болған Қыпшақ осы» дейді (Көпейұлы, 8 т, 2013: 276).

Әдемі анықтама, бірақ «Дәшті-Қыпшақ» ұғымының Еділ-Жайықтан арғы батыс өлкеге де қанат жайып кеткенін Мәшһүр Жүсіп біле қоймаса керек. Негізінен «Дәшті -Қыпшақ» шығыс жазба әдебиетінде жиі қолданылатын, ал, ауыз екі тілде айтыла қоймайтын кітаби термин. Алтын Орда дәуірінде алып империя құрылуына байланысты «Дәшті-Қыпшақ» атауы Шығыс Еуропа, Қырым-Кавказ жұртын да қамтыды. Мысалы, атақты араб-бербер саяхатшысы Ибн Баттута Мысырдан шығып Кіші Азия мен Сирия арқылы Түркия жеріне келеді. Түріктің Алеие, Анталье, Бурдуре, Сабарте, Кайсари, Сивас, Амасье, Эрээрум қалаларын аралағаннан кейін 1331 жылдың соңында Қара теңіздегі портты қала Синопқа жетеді. Осы жерден ол 1332 жылдың басында кемеге отырып Қырымдағы Керіш (Керч) қаласына ат басын тіреді. «Біздің келген жеріміз Дәшті-Қыпшақ деп аталады, – деп бастайды өзінің әңгімесін Ибн Баттута. – «Дәшт» түркі тілінде дала деген мағынада қолданылады. Бұл шетсіз-шексіз дала жап-жасыл кілемдей және қайырымды, бірақ ол жерде өсіп тұрған ағаш жоқ. Ұлан-байтақ далада не тау, не төбе, не құрылыс, не отқа жағатын ағаш табу қиын... Бұл ұзындығы алты айлық жол болатын далада арбамен саяхаттайды, оның үш айы Мұхаммед Өзбек сұлтанның иеліктерінің үстімен өтсе, қалған үш айлығы өзге иеліктердің жерімен өтеді» (Ибрагимов, 1988: 21).

Керіште (орысша – Керчь) жерге түскен саяхатшы одан әрі Кафа (Феодосия) портына келіп, одан әрі Солдайа (Судак), Солхат (Ескі Қырым шаһары) т.б. қалаларға аялдап Азау теңізінің батыс жағалауын жағалап Азак қаласына, одан әрі Мажар қаласына келеді. Бұл жерде Өзбек ханның өзінің жаз жайлауы Бестау маңында екені анықталады, одан әрі сұлтанның ордасымен бірге көшіп Астрахан қаласына келді. Астраханда жүрген кезінде Өзбек ханның Байалын атты византиялық әйелі өз еліне төркіндеп баратын болғасын, оның көшіне еріп Константинопольге (Стамбул) бір соғып кетіп, одан Астраханға қайта оралып, одан Алтын Орданың сол кездегі астанасы Сарай-Беркеге келіп бірақ демалды.

Міне, осы сипатталған аймақтың бәрі де Дәшті-Қыпшақ аталады. Тарих саласындағы ғылыми әдебиетте ғалымдар өздеріне ыңғайлы болу үшін бұл суреттелген аймақты Батыс Дәшті-Қыпшақ деп, ал Еділ-Жайықтан шығысқа қарай жатқан аймақты Шығыс Дәшті-Қыпшақ деп атайды.

Жоғарыда араб жазбаларында айтылатын Хазар теңізі біз үшін қазіргі Каспий теңізі болып табылады. Тіршілік алға жылжи береді, оған еріп заман өзгереді, оның ұлы оқиғалары шаң беретін жер мен су да өзгеріс үстінде. Енді келіп кешегі Хазар теңізі деген атауды тек ортағасырлық тарихи жазбалардан ғана табасыз. Сол сияқты X ғасырда «Оғыз даласы» аталып жүрген дала XI ғасырдағы ұлы көші-қондардан соң «Дәшті-Қыпшақ» атана бастады дейді білетіндер. Бұл жерде де біз оғыз мәселесінің біздің тарихымызда ерекше орын алатынын және көне заман тарихының көмескі бір тұсы екенін ескерткіміз келеді.

Мәмлүктердің тарих сахнасына шығуы

Байбарыс қайта жаңғыртқан және сол арқылы өзі де әлемге танылған Мысырдың мәмлүк кезеңі ерекше назар аударады. Ғылыми және көпшілік қолды әдебиетте мәмлүктер Еуразиялық ұлы даладан, яғни орта ғасырлық Дәшті-Қыпшақтан әлдебір себептермен Шығыс елдеріне барып қалған азаматтар және олардың тұқымдары. Біз білетін жазушылардың көпшілігі мәмлүктер өз ара жаугершіліктердің тұсында тұтқынға түсіп, кейін құл ретінде сатылып барғандар еді дейді. Тарихи жазбалардан біз Қырымның жағалауындағы Судак, Азау бойын-

дағы Кафа сияқты қалалардың құл саудасының орталығы болғанын білеміз. Түркі тектес құлдардың Шығыс елдеріне келетін тағы бір жолы - Хорезм және оның маңындағы сауда қалашықтары. Дәшті-Қыпшақтан барған азаматтардың құны өзгелдерден көрі көбірек болған еді дейді білетіндер, себебі даладан жаугершілікке төселген мықты, шыдамды, ержүрек азаматтар саудаға көбірек түсетін. Шығыс елдерінің патшалары мен мырзалары оларды көптеп сатып алып, өздерінің жауынгер жасақтарын Дәшті-Қыпшақ даласының азаматтарының есебінен көбейтіп отырған.

Деректерге қарағанда сонау Құтайба ибн Мүсілім заманында түркі елдерінен барып қалған құлдар Шығыс мемлекет билеуші әулеттерінің жанында өзгеше топ болып көзге түсе бастайды.

Шығыс елдерінде Аббас әулетінен шыққан Бағдат халифасы әл-Мұғтасам 830-шы жылдары Самарқанд, Ферғана, Шаш (Тәшкент) құл базарларынан арнайы әкелінген түркі текті құлдардан алғашқы әскери қосын құрады. Бағдат халифасы мәмлүктерінің үлкен тобын Хорезмнен келген жауынгер түріктер құрайды. Біртіндеп Иракта Сейхунның (Сырдария) арғы жағынан әкелінген жауынгерлердің саны бірнеше түменге жетеді. Мәмлүктердің өзіне сенімділігіне, адалдығына, ержүректілігіне риза болған әл-Мұғтасам оларды жақсы киіндіріп, Бағдат көшелерінде қару-жарағымен, атпен жүруге рұқсат береді. Шығыс елдеріне тән бір тәртіп қаланың халқына қару-жарақпен, атпен жүруге рұқсат етілмеген.

Бағдатта сырттан келген мәмлүктердің қару-жарақ асынып, атпен жүргені оларды құл деп қабылдайтын жергілікті халыққа ауыр әсер етсе керек. Біртіндеп қаланың тар көшелерін атпен баса-көктеп жүретін мәмлүктер мен жергілікті халық арасында қақтығыстар басталады. Осы себепті әл-Мұғтасам мәмлүктеріне арнап астананың жанынан жеке қалашық салады да, оны Самара деп атайды. «Самара» атауы арабтың «сарра ман раа» деген сөзінен шыққан дейді Қайрат Сәки, яғни «көрген адам қуанған» тамаша құрылыс деген мағынада.

Әл-Мұғтасамнан кейін билікке келген әл-Мутауқидің заманында Бағдаттың жауынгер мәмлүктері мемлекет билігін біржолата қолдарына алды.

Осы кезеңде араб және парсы ортасында түрік халықтары және оның жауынгерлік қасиеттері туралы толып жатқан шынайы және алып-қашпа хабарлар да көп тарады. Өздерінің санының аздығына қарамастан түрік азаматтары шет жерде тектіліктерін сақтай білді. Олар тек әскери қызметпен ғана шұғылданып қоймай билік ісіне де белсенді араласты. Бір жағынан түріктердің беделінің өсуіне араб-парсының билеушілерінің өздері де кінәлі еді. Өзінің қарамағындағы халықтан қорқатын, оны күштеп басып отыруға әдеттенген басшылар тек түрік мәмлүктеріне ғана сүйенді. Өз кезегінде билеушілердің осы осалдықтарын түріктер де жақсы пайдалана білді.

Қалай болғанда да әл-Жаһиз сияқты араб тарихшылары түрік тегіне қошеметін көп білдіріп, олардың беделінің артуына тікелей себеп болды. Оның IX ғасырда жазылған «Фатх ибн Қағанға жолдау» атты еңбегінде түріктердің мінездемесі берілген. «Түрік жауынгері жер басып жүргеннен көрі ат үстінде көбірек болады» дейді әл-Жаһиз, «олар аңшылықты жақсы көреді және жорықта жүрген кезінде де ат үстінде жүріп, кездескен аңын ала береді. Олар аңшылықта аса төзімді, құлан мен жайранның соңына түсіп, әп сәтте қағып алады, ал соғыс кезінде садақты төрт жағына бірдей атады». Түріктің тағы бір ерекшелігі «ол өзі қолөнердің бәрін игерген, ешкімнен көмек сұрамайды, өзгенің ақылы да оған керегі жоқ, олар қару-жарақты, садақ оғын, ер-тоқымды, найза мен қалқанды өздері жасап ала береді» (Мандельштам, т.1, 1956: 232).

Бұл IX ғасырда түрік жауынгерлігін сипаттаған жолдау текке жазылмаған. Оның авторы Шығыста белең алған үлкен процессті көрсетіп отыр, ол әскери іске және билікке түріктердің көптеп араласуы. Шығарманың өзі де белгілі дәрежеде әл-Жаһиздың түріктердің билікке араласуына қатысы барын және оларды дәріптеу арқылы көбірек келтіруге мүдделі екенін көрсетеді.

Шынында да Шығыстың отырықшы мәдениеттері сырттан келетін қажырлы адамдарға мүдделі еді. Себебі отырықшылық өркениет туындылары мен сауда-саттық адамды тез бұзатын. Тіпті түркі жауынгерлерінің тұқымдары да бірнеше ұрпақ ауысқаннан кейін әлжуазданып, жауынгерлік қасиеттерінен айрылып, мінезі ұсақтанып, азып кететін.

Арабтың жазушысы Ибн Йиас Мысыр шаһарының тұрғындары туралы «Мысырдың Ніл өзені ғажап, жері алтын, бірақ ол жер жаулап алғандікі, әйелдері ойнақы, мүлкі тонаудан құралған, байлығы сырттан әкелінген, халқы шуылдақ, қорыққанына ғана бағынады.

Мысыр тұрғындарының мінез-құлықтары, жүріс-тұрыстары бір-біріне ұқсас. Дене құрылыстары әлсіз, өздері құбылмалы, шыдамсыз және төзімсіз келеді. Мінез-құлықтары өзгергіш, бір заттан келесі затқа тез ауысады. Олар қорқақ, күйрегіш, сараң, қиыншылыққа төзбейді, сұлтаннан қатты қорқады. Өздерінің үй-іштеріне селсоқ. Бір-бірлерін көре алмайтын іштері тар. Суайттыққа жететін өтірікшілер. Басқалар туралы жаман ойлап тұрады, сыртынан сөз қылуға құмар. Олардың ішінде Құдай ақыл, үйлесімді мінезді бергендері де бар. «Мысырдың иттері басқа елдің иттерінен жуас» деген сөз бар. «Егер арыстан Мысырға енсе бұрынғы түз мінезінен айрылып, жартқыштығы азайады».

Білгірлер мысырлықтардың денелері әлсіз, грек және парсы кітаптарында көрсетілген дәрі-дәрмекті көтере алмайды деп айтқан екен.

Кейбіреулер мысырлықтар болатын оқиғаларды алдын ала болжай алады, оның себебі Егіздер шоқжұлдызы олардың төбесіне орналасқан» дейді» (Сәки, 2006: 52-53).

Осы сияқты пікірлер ежелгі отырықшы өркениеттің жергілікті халықтары туралы көп айтылады. Көбінесе ауа-райы ыстық, жері егіншілікке және бау-бақшаға пайдалы, халқы ұсақ кәсіпке ыңғайлы Оңтүстік және Оңтүстік-Шығыс Азия мен Африканың солтүстік аймақтарындағы өркениеттер адамзат баласының дамуы үшін ерен еңбек сіңірді. Бірақ олардың қоғамдық дамуына қозғау салып, мемлекет деген ұғымды саналарына енгізіп, күнделікті ауыр еңбектен езіліп кеткен тіршіліктерінен бас көтертіп, қулық-сұмдық билеген өмірлеріне сәл де болса тазалық енгізетін Еуразия көшпелілері еді. Бұл жағдай сонау Шумер көші-қонынан басталып осы бертіңгі XV ғасырға дейін созылды. Қазақ даласынан дүркін-дүркін аттанған жауынгер көшпелілер тасқыны адамзат табынының соңындағы қасқырды еске түсіреді. Олар дағдарысқа, қулық-сұмдыққа, нәпсіқұмарлық пен әбестікке батқан отырықшы өркениеттерді мезгіл-мезгіл талқандап, тірі қалғандары мен көшпелілер билігін мойындағандарын даңғыл жолға салып отырды. Бірақ жылдар өте келе өздері де жергілікті елмен араласып, олардың мінез-құлқын, дәстүр-салтын қабылдап, түздік қасиеттерінен айрылып қалып отырды. Біздің даламызда ол кезде көшпелілердің жаңа толқыны пайда болып, ол толқын төрт құбылаға қарай жөңкіле бастайтын. Міне, мәмлүк мәселесі бізге осы жағымен де қызық.

Мысыр мәмлүктері

Мысыр жеріне Дәшті-Қыпшақ даласынан келген түркі азаматтарын алғаш әскери қосын есебінде ұйымдастырып, өзіне қорғаныс есебінде пайдаланған Мысыр әміршісі Наджмуддин Аюп еді дейді деректер. Жергілікті елмен және олардың қауым басшыларымен дұрыстап тіл таба алмаған әмірші өзінің жанына араша болар дала азаматтарын көптеп сатып алады да олардың саны мыңға жеткен кезде, 1230 жылдары Ніл дариясының ортасында орналасқан Рауда аралына мәмлүктерге арнап казарма-қамал салғызады. Мысыр тарихына қатысты әдебиетте мәмлүктердің екі тобы болды делінеді, олардың алғашқы келгендерін «бахри» деп, ал соңынан келгендерін «бурджи» деп атады (Amitai-Preiss R., 1997: 267-301).

«Бахри» араб тілінде теңіз деген мағына береді дейді зерттеушілер, осы себептен алғашқы мәмлүктер теңіз арқылы әкелінгендіктен солай атанды деген де пікір бар (Baybars I. Mamlūk sultan of Egypt and Syria// <https://www.britannica.com/biography/Baybars>). Қалай болғанда да осы бахри мәмлүктері Мысыр шаһарының іргесіне алғаш қоныс теуіп, болашақтағы мәмлүк билігінің негізін салды-мыс.

Мәмлүктердің екінші тобын «бурджи» деп атайды. Зерттеушілер «Бурджи» сөзін араб тілдеріндегі «мұнара» деген ұғыммен байланыстырады. Ал бізде егер олар да теңіз арқылы әкелінгені анық болса, неге бірінші топ «бахри», ал екінші топ «бурджи» атанды екен деген сұрақ туындайды. Осыған байланысты мәмлүктердің бәрі де қыпшақ па еді деген мәселені көтерген дұрыс деп есептейміз.

Енді осы сұрақтарға жауап берейік

Мәмлүктердің шыққан жері Дәшті-Қыпшақ даласы болғанымен, олардың шыққан тегі мен ру-тайпасы әр түрлі. Жалпы, ортағасырларда қыпшақ атанған ел Ұлы даланың толып жатқан ру-тайпаларынан құралғаны анық. Қазақтың атақты шежірешілерінің бірі Нұржан Наушабаев «Мәнзумат қазақияда» қыпшақты «тоқсан екі баулы», яғни тоқсан екі рудан тұратын ел дейді:

«Ойбас» деп ұран салған дулы Қыпшақ,

Қоймаған қарсы келген жауды Қыпшақ.

Баласы Тоқтар абыз-Бес таңбалы,

Бұл күнде тоқсан екі баулы Қыпшақ.

Қыпшақтың тоқсан екі баулы екенін Мәшһүр де жазады және олардың бәрі Шайхы бұрқы диуанының қасиетімен пайда болды деген әңгімені де қосады: «Қыпшақтан Шойым (Нұржан Наушабаевта -Сүлім алып-Ж.О.) алып, мұнан Ақкөбік алып, мұнан Мүйізді алып, Сары алып, мұнан Тоқтар, мұнан Қобыланды.

Қара, Сары, Қытай, Еділ, Жайық атанған аталары бар. Бесеуі бір туысқан деседі. Кімнен өсіп, өнгенін айрып білуші болмады. Бұрынғылардан айтылып жүрген бір сөз бар еді: қыпшақ бұзады, арғын түзейді. Қыпшақтың қарасы ашуланшақ, омырау келеді. Сарысының көзі өткір, тілі ащы келеді. «Жақсы кезеңге таласады, жаман отыратын орыннан адасады». «Жақсылар басын қосқанда әңгімені кезек-кезек айтса сонда жарасады». «Екі жақсы ерікпес, екі жаман бірікпес». Бір жүйріктің аузынан шыққан сөз. Оның арғы жағы кімнен туып, қалай өсіп-өнгендігіңде нем бар. «Естіген құлақтың жазығы жоқ» деген, естігенімді сөйлеймін.

Бес таңбалы қыпшақтың аналары айтқан екен деседі:

- Ұзын бітті бойыма, ерлік-батырлық толды ойыма, — депті. Қол таңбалы ұзын қыпшақ атанады. Атыс, Кедел, Бердікей, Қырық жігіт. Анасы тағы да:

- Бұлтың бітті бойыма, көптік толды ойыма, — депті. Әліп таңбалы бұлтың қыпшақ таңбасын жақтан басады: Бұғыс, Орыс. Бұғыстан - Жолаба. Орыстан — Төбет, Құлатай, Мәдия, Қодас.

Аналары және айтыпты:

- Торы бітті бойыма, кемшілік толды ойыма, — депті. Мойын таңбалы торы қыпшақ таңбасын мойнынан басады...

Аналары тағы айтыпты дейді:

- Балық бітті бойыма, байлық толды ойыма, — депті. «Қарын таңбалы қара балық» атанады. Таңбасын қарыннан басады. Көсеу таңбалы Көлденең қыпшақ бар. Бұлардың бәрін бес таңбалы дейді.

Ел аузында ежелден айтылып келе жатқан әңгіме Қарақыпшақ Қобыланды батыр... Мен Қара, Сарылар Қобыландыдан бұрынғы аталары-ау деп ойлаймын.

Бұл қыпшақ екеу. Бірі Шайқы-бұрқы диуананың дұғасымен бір кісіден тоқсан екі ұл туған, бәрі де өсіп-өніп, ел-жұрт болған. «Қытай көп пе, қыпшақ көп пе» делінген қыпшақ осы. Бұл қыпшақ манғол-татардың манғолынан шыққан.

Бірі арғын-қыпшақтың қыпшағы, мұнан шыққан Қобыланды батыр».

Қыпшақ шежіресі мен насаб-намасы ғылыми зерттеулер жүрігізілген жағдайда тамаша тарихи ақпараттың көзі болатыны мәтіндегі-Сұлым алып, Мүйізді алып, Шойым алып, Ақкөбік алып, Қобыланды батыр, Қара, Сары, Қытай, Еділ, Жайық т.б. эпикалық атаулардан белгілі.

Ақкөбік алыптың әңгімесі Мысыр мәмлүктерінің ішінде аңыз түрінде көп айтылғанға ұқсайды. Сол әңгімелерді естіген белгілі араб тарихшысы Байбарыс әл-Дауадар Ақ Көбік туралы: «Түркілер өз жұрттарында тұрып жатқан заманда Дурут (Төртуыл) тайпасының Қотан ұлы Маңғұш деген бір адамы аңға шыққанда Тоқсоба (Тоғыз оба) тайпасының Ақ Көбік деген кісісімен кездесіп қалады. Екеуінің арасында ескіден келе жатқан жаулық болатын. Ақ Көбік осы жаулық есіне түсіп Қотанұлы Маңғұшты далада өлтіреді. Баласының хабары кешіккен соң Маңғұштың әкесі Жалаңғар деген кісіні жұмсайды. Ол Маңғұштың қаза тапқанын айтып келеді. Төртуылдар кек қайтаруға атқа қонады. Тоқсобалықтар да қарсы шығады. Екі тайпаның арасындағы шайқас кезінде Ақ Көбік жараланып, тоқсоба тайпасы жеңіледі. Ақ Көбік інісін Жошы ханға жұмсап, Төртуылдардан көрген қорлығын айтып, осыларды бір адам жүгендесе сіз жүгендейсіз деп ханнан көмек сұрайды. Қашанда елдің түбіне алауыздық жететіні белгілі. Жошы ханның әскерлері төртуыл ауылдарын шауып, көп адамды өлтіріп, бір бөлегін тұтқынға алады. Осы қолға түскен тұтқындарды саудагерлер құл базарларына алып шығып, әр түрлі елдерге, соның ішінде Мысырға да жеткізеді» деп қызықты оқиғаның шегін шығарады.

Қарап отырсаңыз ғылыми тарихнамада Қыпшақ деп атап жүрген «Төртуыл» тайпасы Арғын ішінде де, Найман ішінде де бар. Арғынның үлкен тармағының бірі Сүйіндіктердің ұраны «Төртуыл» болса, Найман ішінде Төртуыл «Төрт Төлегетайдың» (Қаракерей, Садыр, Матай, Төртуыл) бірі. Жоғарыдағы келтірілген Байбарыс әл-Дауадар әңгімесі қазақтың ішінде кеңінен танымал Ақжол би мен Қобыланды батыр арасындағы оқиғаны еске түсіреді (Құдайбердіұлы, 2008; 36-37).

Ендеше біз Арғын-Найман мен Қыпшақ арасындағы қарама-қайшылық моңғол дәуіріне дейінгі кезеңде де болды деп есептей аламыз. Кейін келе Қыпшақтардың Шайбан ұлысына қарап, ал Арғын мен Найманның Орда Ежен қарамағында қалғаны белгілі. Қазақ хандығының құрылуына осы оқиғаның бір себебі болған болуы керек. Қыпшақтың басым көпшілігінің Шайбани ханға еріп Мәуреннахр мен Ферғана жағына кетуі де ерте замандағы қарама-қайшылықтарға байланысты. Осы сияқты деректер ортағасырлық Қыпшақ атанып жүрген елдің өз ішінде қарама-қайшылығы мол құрама екенін көрсетсе керек.

Дегенмен Мысыр уәләйатына барып қоныстана бастаған мәмлүктердің ішінде қыпшақ болмады деген сөз емес, олар болған. Тіпті араб деректерін атамасақ та, Нұржан Наушабаевтың «Мәнзумат қазақиясында» да бұл мәселе аталады.

Жігітке ата білмек парыз деген,

Мойыныңда жүрмесін қарыз деген.

Мекке-Мүкәрәма, Шам жұртында

Бір шаһар һәмма Қыпшақ-хари́з деген,-

дейді шежіреші. Сөз жоқ бұл жерде Мысырдың мәмлүктері аталып отыр.

Сол заманда Еуразияның ұлы даласында қыпшақ атанған тайпалар өзгеден басым болды да, олардың маңындағы елдің көпшілігі қыпшақ атанып кетті. Мысырға барғанда да олар өздерін өзге елге қыпшақтармыз деп таныстырған болса керек деген пікірдеміз. Ал шын мәнінде қыпшақ атанған елдің ішінде Мәшһүр жазғандай Шайхы бұрқы диуанының «дұғасымен» өмірге келген толып жатқан алыс-жақын аталар мен рулар болды. Күшті этникалық топтың жанына өзгелердің топтасатыны ертеден белгілі.

Мәмлүктердің Мысыр жерінде көбейуі бұл елдің өз тәуелсіздігін жариялауына мүмкіндік берді. Кезінде Бағдат халифатына бағынып тұрған Мысырда тек уәли отырушы еді, яғни Бағдат халифының қызметкері (парсыша-мәлік, орысша-наместник). 870 жылдары Мысырға Бағдаттан түрік текті Тулун Бухара уәли болып келді, осы кезеңнен бастап Мысырдың оқшаулануы басталады. Оның баласы Ибн Тулун заманында жанына 24 мың адамдық мәмлүк жасағын жинағаны деректерде айтылады. Одан басқа да жауынгер жасақтары көп болғанға ұқсайды.

Мысырлық мәмлүктер Еуропадан Ғайса (Айса, Иса) пайғамбардың табытын мұсылман қолынан аламыз деген желеумен басқыншылық жасап келген кресшілерге қарсы соғыстарға белесене қатысты, бұл жеке мақала болатын тақырып.

Бурджи мәмлүктердің тегі

Біз жоғарыда Мысыр мәмлүктерінің «бахри» және «бурджи» атанып екіге бөлінгенін жаздық. Бұл жерде «бахри» қымбат деген мағынаны да білдіруі мүмкін, ал «бурджи», яғни мұнара сөзі этникалық атау ретінде тіпті де мәмлүктердің мінездемесіне келмейді. Біздің пікірімізше «бурджи» осы топтағы мәмлүктердің басым көпшілігі шыққан Бөрші руының атауын нұсқап тұруы мүмкін. Себебі «Бурджилардың» көпшілігі Қырым жерінен әкелінген әскери тұтқындар. Тіпті Байбарыс сұлтанның өзі де осы Қырым аймағында туған, бала кезінде Бұлғар ханы Анардың қолына тұтқынға түсіп, кейін құлдыққа сатылады.

Тарихи деректерден Бөршілердің Қырым жеріне қатысы туралы толып жатқан мәлімет алуға болады. Қырымның дәл ортасында, Қырым хандарының ордасы болған Бақшасарайда Бөрші атты елді мекеннің орыны жатыр, ал Қырым топонимиясын түгел қарасақ Бөрші аталатын елді мекен біреу емес бірнешеу. Соның бірі және мықты дәлелі Қырымның нақты картасында (*Подробная карта Крыма масштаба 1 см: 2 см*) мен мұңдалап тұрған Қотыр Бөрші (түпнұсқада – Котур Бурчи). Бұл елді мекен қазіргі күні әкімшілік жағынан Қырым автономиялық облысының Красногвардейский ауданының жерінде. Бөршілердің қазақстандық бөлігін көрші рулар «Қотыр Бөрші» атайтынын және оған бөршілердің намыстанатынын ескерткеніміз жөн. Негізінен «қотыр» сөзінің көне мағынасы әлі толық зерттелген жоқ.

Қырымдағы тағы бір Бөрші атауын еске түсіретін топонимдер Үлкен (Ұлық) және Кіші (Кішік) – Бурчи аталатын ескі ауылдардың атаулары (Бушаков, 1991: 45-47). XVIII-XIX ғасырларда бұл ауылдар Таврия облысы (*Тавр – бұқа деген сөз, грекше нұсқасы*) Перекоп (Ор бұғазы) қаймақандығына қараған, оның ішінде Қарауыл қадылығы. Бөрші ауылдары бертінгі карта-ларда жоқ, көбінесе Қырымның ескі карталарында кездеседі.

Бір қызығы Қырымдағы бұрынғы «Арғын қадылығы» деп аталатын уәләятта Найманның бірнеше қоныстары кездеседі (Жоғары Найман, Жаңа Найман, Ашығы Найман т.б.). Осыдан-ақ Ғұн дәуіріндегі ұлы қоныс аударуларға арғын-найманның бірге қатысқанын мойындауға тура келеді.

Енді Бөрші эпонимі Қырым жеріне қалай келді деген мәселеге келейік. Шежіреге қарасақ Бөрші руы Арғын ішіндегі үлкені болып саналатын Қуандықтың алты баласының біреуінен тарайды. Революцияға дейінгі патша үкіметінің санақтарда екі старшын ғана болатын елдің көпшілігі қазақ жерінен тыс өмір сүретіні күмәнсіз. Бөршіден бірнеше аталар тарайды. Олардың ішінде Жоламан мен Алатаудың көпшілігі Қорғалжын-Теңіз маңында мекендеген, Түркістан аймағында да кездеседі. Бөршіден тарайтын үшінші ата Аяпбергеннің тұқымы Қытайда дейді шежіре білетін қариялар. Қай заманда олар Қытайға өтті, ол туралы дерек жоқ. Бөрші балалары Ғұн заманында Арғын елі бері көшкенде сонда қалып қойды ма, ол жағы белгісіз. Қазіргі күні Қорғалжын өңірінде Бөршілер орналасқан екі ауыл ғана бар. Бірі - Сарыөзен бойы, екіншісі - Сабынды. Сабынды қазақи және бертінгі заманға тән көл атауы дейік, ал Сарыөзен атауы қай заманнан бері келе жатыр? Біздің есімізге бірден ерте заманда Ғұндар мен Қытай арасында даулы болатын Хуанхэ (Сарыөзен) түседі. Сарыөзен мен Ордос жазығы кезінде біздің ата-бабаларымыздың қонысы болған жер. Орталық Азия көшпелілері мен Қытай арасында осы жерге талас бірнеше жүздеген жылдарға созылды. Бұл күрес Ғұн дәуірінде басталып, Түркі дәуірінде жалғасып, Моңғол дәуірінің соңына қарай Қытай пайда-сына шешілді.

Қазақтың өзге аталарының тарихы сияқты Бөршінің тарихы да көне тарихпен, әсіпесе Ғұн дәуірінің әңгімелерімен астасып кетеді. Батысқа жылжыған ғұндар жолай толып жатқан ел-

дерді бағындырып, Боспор патшалығын талқандап Қырымды, Кавказды жайлап, одан Шығыс Еуропаны қаратып, 376 жылы Римге найзасын тіреді. Бұл дәуірдің ең ұлы оқиғасы деп тарихшылар 451 жылы болған Франция жеріндегі Каталаун шайқасын атайды. Рим мен Ғұн арасындағы соғыста 200 мың адам қайтыс болған екен. Герман тайпалары амал жоқтықтан бірі Рим жағында, екіншілері Ғұн жағында шайқасты. Осыдан кейін Аттила Рим империясының орталық бөлігін талқандап патшаның қарындасын, Римнің қазынасын алды. Қорытындылай келсек, ғұндар бастаған «халықтардың ұлы қозғалысы» әлем тарихында орта ғасырлардың қақпасын ашып, феодалдық дәуірді бастап берді. Ғұн соғысынан кейін құл иеленуге негізделген Рим империясы ыдырап Еуропада ұлттық мемлекеттер пайда болды. Бұл Еуропа тарихы үшін үлкен прогресс еді.

Міне, осы алапат қозғалыс кезінде Бөршілердің алдыңғы қосындары өзге арғын топтарымен бірге, вестготтарды ығыстыра отырып Солтүстік-Шығыс Испания өлкесіне барып қалды. Олардың табан тіреген жері кейіннен Арагон облысы аталды. Еуропа тарихының орта ғасырларында Бөршілердің атын әлемге шығарған Борджиа әулеті осы Арагон өлкесінің, соның ішінде Кампо де Боржа (Campo de Borja) аймағының тумалары. Осы өлкеде билік құрған әулет кейіннен Италия ақсүйектерінің қатарына кірді де Борджиа, нақтырақ Борджа (италиян тілінде-Borgia) аталды (Артықбаев, <https://e-history.kz/kz/news/show/484>)

Байбарысқа қатысты деректердің бәрінде де оның түркінің Бурч углу тайпасынан шыққаны жазылады. Мысалы мысырлық тарихшы әл-Айни «Иқду ал-джуман фи тарих аһл ал-азман» кітабында «Байбарыс бин Абдорлла, ұлы Қыпшақ, түркінің Бурш углу тайпасына жатады». Шихабуддин ан-Нувайри «Нихаят аль-араб фи фунун аль-адаб» атты энциклопедиясында «Египеттің төртінші билеушісі, нағыз патша Байбарыс ас-Салихи Ел-Бөрілі (Ал-Бурули) тайпасынан» деп жазады (Сборник, 1884:129). Қалай болғанда да бұл жерде Бөрші атауында да, Бөрілі атауында да Бөрі тұрғаны басты назарда болу керек.

Сонымен Байбарыс Халықтардың ұлы қоныс аударуы кезінде Қырым түбегінде қалған бөршілердің арасынан шыққан кемеңгер азамат. Осы қорытындының басқа дәлелдері де жеткілікті.

Байбарыс тағдыры

Байбарыстың қай жылы өмірге келгенін нақты анықтау қиын, деректерде бірде 1225, бірде 1227 жылдар көрсетіледі. Бұл моңғол-татардың батысқа аттанған алғашқы жорықтарының аяқталған кезеңі. Дегенмен Қырым мен Еділ-Жайық бойындағы ел осы толқын арасында орнынан қозғалып кеткен. Шығыстан Батысқа қарай жылдыған елдер Қырым түбегіне соқпай өтпейді, яғни Байбарыстың балалық шағы осы көші қондарға қатысты болуы керек. Қырым бөршілері бұл өлкені ертеден қоныстанғанмен жаңа келген халықтардың толқыны оларды орнынан қозғап жібергені анық. Осылайша 1239 жылдары Байбарыстың ауылдары Бұлғар ханы Анармен келіссөздер жасап, Қара теңіз арқылы бұлғар қонысына көшіп келеді. Олар алдымен Байбарыстың бөршілеріне екі таудың арасынан жер бөліп бермек болады да, кейіннен аярлықпен шабуыл жасап, бейбіт ауылдардың тас-талқанын шығарады. Қалай болғанда да Байбарысты Мысырға құлдыққа сатқан моңғолдар емес, түркілердің өзі. Байбарыспен бірге тұтқынға түскен Әмір Байсары өзінің естеліктерінде «Тұтқынға түскендердің ішінде мен және Байбарыс бар еді. Сол кезде оның жасы шамамен он төртте еді. Тұтқындарды Кіші Азиядағы Сиуас құл базарына жөнелтті. Содан мен Байбарыстан ажырап қалып, кейін Халаб қаласындағы Хан ибн Қылыш базарында кездестім. Оның иесі әмір Айтегін әл Бундуктар тұтқындалғанда Байбарыс сұлтанның иеліген көшті» делінеді (Сәки, 2006: 13). Міне, Байбарыстың карьерасына жол ашқан да соңғы оқиға, оның Әмір Айтегін әл Бундуктар қолына келуі.

Бундуктар деген сөз сұлтанның құс ататын «бундук» атты қаруын тасушы деген мағынаны білдіреді. Бундук қазақтың бертінгі заманға дейін қолданған сақпан деген қаруы. Біраз уақыт

өткен соң Әмір Айтегін әл Бундукдар сұлтан алдында кінәлі болып, оның дүние-мүлкі және мәмлүктері сұлтан қарамағына көшеді. Өзге мәмлүктермен бірге Байбарыс та сұлтан қызметіне кіреді. Мысыр мен Шамды қатар билеген Наджмуддин Айюбтың қарамағына өту Байбарысқа үлкен жол ашты. Байбарыс бұл кезде он тоғыз жасқа жаңа толған еді.

Бұл кезең крест соғысы аталатын жаугершіліктің қызып тұрған уақыты еді. 1248 жылдың күзінде Франция жерінен 60 мың жауынгерді соңынан ертіп король Льюис Фрэнсис Иерусалимді христиандарға қайтарып беремін деп жетінші крес жорығына аттанды. Жолда Кипр (Алаш) аралына тоқтаған француздар моңғол-татарлармен Мысырға қарсы келісімсөздер жүргізді, болашақ жорықтың жоспарын талқылады. Әскер басылардың бірі тікелей Иерусалимге аттануды қолдаса, екіншілері мұсылман әскерінің күш-қуаты болып тұрған Мысырды шабу дұрыс деді. Осылайша еуропалықтар кемелеріне мініп Ніл атырабына қарай бағыт алды. Крест жорығы түркі тектес мәмлүктердің сұлтандық билікке таласуына жол ашқан жаңа саты болды.

Мансура қаласы үшін соғыстардың қызған тұсына Наджмуддин Айюб сұлтан 1249 жылдың қараша айында қайтыс болды. Сұлтанның өлгенін жариялауға қорыққан мәмлүктер ақылдаса келе, Кайфа қаласына билік жасайтын Наджмуддин Айюбтың жалғыз ұлы Тураншахты шақырады. Ол келгенге дейін Наджмуддин Айюбтың әйелі, сұлтан қандай жорыққа аттанса да жанында жүретін Шаджарадур, «хан ием науқастанып жатыр» деп сұлтан сарайына ешкімді жібермей күзетеді. Тұраншах, Шаджарадур әңгімелері қызық болғанымен тым ұзақ, оны кейінге қалдырамыз.

Бастысы Мансурия үшін болған соғыстарда Дәшті-Қыпшақтан және Хорезмнен шыққан мәмлүктер үлкен ерлік көрсетті, кресшілердің көпшілігі қырғын тапты, қалғаны француз королі Льюис Фрэнсис бастап қолға түсті. Осы жеңістер, Айюб сұлтанның өлімі, Тұраншах пен Шаджарадур арасындағы сарайдағы бақталастық Мысыр мен Шам аймағының билігінің мәмлүктерге өтуіне алып келді.

Алғашқы бетте сұлтандық таққа Мансурия соғыстарында ерлік көрсеткен, содан кейін Шаджарадурға үйленген Айбек мәмлүк отырды. Ол мемлекеттік істерде Ақтай, Байбарыс және Балапанға арқа сүйенді. Мәмлүк билігіне жергілікті ел де наразы еді. Бір жағынан соғыс шығыны тұралатқан қарапайым шаруалар, екінші жағынан жат елдік адамдардың билікке келуіне наразы араб текті көсемдер, екі мәселе де оларды көтеріліске итермеледі. Бірақ Мысыр тарихындағы қарапайым елдің сан жүздеген көтерілісі сияқты бұл бас көтерулер де қан-жоса болып басылып, наразылық басшылары ауыр азаппен өлтірілді. Тарихи жазбаларда Ақтайдың он екі мың атты, алпыс мың жаяу адамнан тұратын көтерілісшілер әскеріне небәрі екі мың адамдық мәмлүк қосынымен шабуылдап тас-талқан қылғаны айтылады.

Тарихи жазбаларда бұл соғыс Ақтайдың «Мен білемін оларды» деген сөзі арқылы қалды. Бұл кейін мысырлықтардың қорқақ мінезін қысқаша ғана сипаттап беретін қанатты сөзге айналған еді.

Ақтай беделінің тым шарықтап кетуі Айбекті шошындырса керек. Бұл кезеңде мәмлүктер арасында екі топ анық қарама-қайшылықта өмір сүріп жатты. Бірінші топ шыққан тегі Қырыммен байланысты Дәшті-Қыпшақ мәмлүктері болса, екінші топтың басшылары түбі Хорезмдік түркілер еді. Бірінші топқа жетекшілікті Ақтай мен Байбарыс жасады, ал екінші топқа жетекшілікке Құтыз көтерілді. Бұл соңғы топ Айбектің сарайының маңына топтасып, бірте-бірте шешуші күшке айналды. Құтыз атабек (аталық) атағын алды.

Ақыр түбінде Айбек Ақтайды өлтіріп, оның жанына ерген мәмлүктер түн жамылып Мысырдан қашып шығуға мәжбүр болды. Шамға қарай шығып кеткендердің ішінде әмір Балапан, Айтемір, Сұңқар ар-Руми, Ашқар, Байсары, Қалауын, Сегіз, Барамық деген басшылықта жүрген азаматтар бар еді.

Жеті жыл сұлтандық ғұмырында бірталай іс атқарған, Айюбидтерден кейін биліктің тұрақтап, шаруашылықтың қайта гүлденуіне еңбек сіңірген Айбек өз ара тең атаның ұлы болып есептелетін мәмлүктер арасында сұлтандық атағын мойындата алмай өмірден кетті. Құтыз бастаған мәмлүктер Айбектің он бес жасар ұлы Әлиді таққа отырғызып, оған адалдық туралы ант берді.

Тарихтың 1257 жылы Мысыр аймағына осындай саяси төңкерістермен келді. Байбарыс тобы да қарап жатпай сарайдағы аласапыранды пайдаланбақ болып шабуылға шықты. Бір-екі жыл бойы екіге бөлініп алған мәмлүктер арасында тағы да қиян-кескі шайқастар жүрді. Құтыз бой бермеді. Осы уақытта моңғол-татар әскері Бағдатты алды, халифаны кілемге орап тепкілеп өлтірді деген хабар жетті. Енді бірде Кетбұқа бастаған моңғол-татар әскері Шам шаһарының өзін соғыссыз алды, жау іргеде келді деген ақпарат жетті.

-Міне, осы алып-қашпа әңгімелер, моңғол-татар алдындағы қорқыныш Мысыр мәмлүктерінің басын қайта қосты. Сұлтандық билікке Құтыздың өзі отырып, Байбарыс оның әскерінің оң қанатына басшылық жасайтын болып келісімін берді.

Мәмлүктердің Кетбұқаға қарсы соғысы

Хулагу хан исламның ордасы атанған Бағдатты алғаннан кейін моңғол-татар әскері енді Шам шаһарына аттанатыны белгілі еді. 1259 жылдың қыркүйек айының 12-де, хижра бойынша санасақ 657 жылы рамазан айының 22-де Хулагу қосындары Сирияны бетке алып жорыққа шықты.

1259 жылы Хулагу әскері Мияфарикин, Насибин, Хиран, Раһа сияқты қалаларды түгел бағындырып, осы аймақтағы ең ірі Алеппо қаласына келіп ат басын тіреді. 1260 жылдың қаңтарында Алеппо қаласын моңғол-татар әскері жеті күн бойы шабуылмен алды. Енді Дамаскі қалды. Оның билеушісі жоғарыда аты аталған Салахутдин Юсеф, Айюбид әулетінен шыққан сол замандағы күшті билеушілердің бірі еді. Ол мәмлүктерден көрі татарларды дұрыс деп тапты. Бір жағынан мәмлүктердің Мысырдағы Айюбид әулетінің тұқымын құртып, билікті тартып алғаны да әсер еткен болуы керек. Шам аймағының басшылары Хулагу әскерінің алдындағы авангардын бастаған Кетбұқамен кездесіп, өздері өлгенге дейін моңғол-татарларға қызмет жасады. Рашид ад-дин «Хулагу қала ақсақалдары мен бектерінің айтқанын тексеру үшін Кетбұқа ноянга Дамаск қаласына баруға бұйрық берді. Қалалықтар Кетбұқаның алдынан шығып одан өз өмірлерін сақтауын, аяушылық жасауын өтінді. Кетбұқа сол жердің белгілі бектері мен байларын Хулагу ханның алдына көрініске жіберді. Хан оларға аяшылық жасап, жалынышты өтінішін қабылдады. Сонымен моңғолдар қоршау жұмыстарын жасамай, қан төкпей қалаға енді» дейді (Рашид ад-дин, т.3, 1952: 49).

Көптеген деректер Кетбұқаның Шам жерін жаулап алуда шешуші қызмет атқарғанын көрсетеді. Ол бір жағынан жауға аяушылығы жоқ жауынгер қолбасшы болса, екінші жағынан бас иіп келген мүсәпірге рахымы көп қайырымды қария еді. Арабтың Құтбұддин әл Юнан деген тарихшысы «Моңғолдар Ливан жеріндегі Баалбекті алғанда Кетбұқаны көрдім. Ұзын, жұмсақ сақалды, кейде оны құлағына іліп қоятын әдемі қария еді. Сын сипаты салтанатты, мінезі өктем болатын» дейді. Арабтың сұңғыла тарихшылары Кетбұқаның Хулагу әскерін бастап бүкіл Батыс Азияны жаулап алуын сипаттай келе аталықтың тамаша әскери әдіс-айлаларды қолданып, аз күшпен ұлан-байтақ жерді бағындырғанын жазады. Тәңірберді деген тарихшы «Кетбұқа ноянның беделі татарлар арасына ерекше еді. Оның сөзі, ерлігі және ісі әрдайым есепке алынып отыратын. Ол ержүрек, батыл, бекіністерді алудың нағыз шебері еді. Хулагу оған толық сенетін, ешқашан оған қарсы келмейтін, сөзін жерге тастамайтын. Кетбұқаның шайқастары туралы таңғажайып әңгімелер айтылатын» дейді.

Бұдан әрі Сирияның белгілі қалалары түгел бағыныштылығын мойындады. Осылайша қысқа мерзім ішінде Бағдат, Диярбекір, Диярраби және Сирия мен Ұрым түгелдей Хулагу

ұлысына қарап, ол жерлерде ханның бекіткен адамдары билік құрды. Мысырға дейінгі аймақты жаулап алу және империяға қосу аяқталып қалғандай еді. Енді алда ертегідей елес болған Мысыр аймағы тұрды.

1260 жылдың жазы еді. Хулагу Мысырға жорықтың мән-жайын ойлап жатқанда, Мөңке қағанның қазасы туралы хабарды естіді. Мұндай қаралы мезетте барлық іс-әрекет тоқталып, Шыңғыс тұқымының бірі қалмай, құрылтайға қатысуы тиіс еді. Оның үстіне, жаңа қағанның кім боп сайлануы Хулагу үшін шешуші мәселе еді. Рашид-ад-дин қаған өлімінің Хулауге жеткен кезін былай сипаттайды: *«Осы оқиғалардың кезінде Шығыстан хабаршылар келді, олардың басшысы Шиктур ноян өзгелерінен озып Сирия жеріндегі Хулауге жетті және Мөңке қағанның өлімі тіралы хабарды жеткізді. Хулагу хан бұл хабарды естігенде өте уайымдады және жүрегі мұңға толды, бірақ сыртқа түрін берген жоқ. Ол Кетбұқа ноянга Сирияны қорғауды тапсырды да өзі Халейке қарай аттанып кетті. Хижа бойынша 658 жылдың жумада-л-ахыр айының 24-де (біздің жыл санауымыз бойынша 1260 жылдың 6 маусымында-Ж.О.) Ахлат қаласына жетті»* дейді (Рашид ад-дин, т.3, 1952:50). Осыдан-ақ біз Хулагу ханның Қарақорымда болып жатқан оқиғаларға аса алаңдаушылығын сеземіз. Мөңке қағанның қазасы Шыңғыс хан империясында жаңа саяси ахуалды қалыптастыратыны белгілі еді.

Ел хан иеліктеріне өткен елді басқаруға, шаруасын қайта жолға қоюға, шекараның тыныштығын қамтамасыз етуге Кетбұқа ноян қалды. Кетбұқаға Сирия жерін бағыныштылықта ұстау да оңай болмайтын. Атақты ноянның қарамағындағы әскер саны да онша көп болмайтын. Француз тарихшысы Жан-Поль Ру көп әскерді бұл жерде ұстау мүмкін болмады, себебі жайылымдық жер аз еді дейді: *«поскольку монгольская конница не могла долго оставаться на землях, где катастрофически не хватало пастбищ, удалился, оставив небольшой гарнизон под командованием полководца-христианина Кетбуги»* деп жазады (Ру Жан -Поль, 2012:269). Сонымен бірге бұл әдет-ғұрпы, дәстүрі нақты зерттелмеген жат жер, ұлан-байтақ иелік құрақ көрпе тәрізді бір басын тыншытсаң, екіншісінен бүлік шығып жатады.

Хулагу Мөңке қаған қайтыс болғаны туралы хабар келмес бұрын Мысыр билеушілеріне хат жазып үлгерген еді. Ол хатты моңғолдың арнайы елшісі қырық нөкерімен Мысырға жеткізді. Ол хаттың мазмұнын Рашид-ад-дин былай сипаттайды: *«Ұлы Тәңірі Шыңғыс хан мен оның әулетіне жер бетіне иелік және билік құруды жүктеді. Бізге мойын ұсынудан бас тартқандар өздерінің қатындарымен, балаларымен, туыстарымен, құлдарымен және қалаларымен бірге о дүниеге аттанды, көздері жойылды және біздің әлемді жаулап алушы әскеріміздің атағы Рүстем мен Исфандиярдың әңгімесіндей жер бетіне тарап кетті. Егер солардың жолына түскің келмесе соғысқа дайындалма, одан да аман-сауыңда бізге бас иіп кел, алым-салығыңды аттандыр, өзіңе бізден әскери басшы (көрхан) сұра»* (Рашид-ад-дин, т.3, 1952: 51).

Мысыр басшысы Құтыз сұлтанның жанына Хорезм аймағынан Шыңғыс әулетінен қорлық көріп, жеңіліс тауып қашып келгендер көп жиналған еді. Деректерге қарағанда олар -Берекет хан, мәлік Ықтияр-ад-дин, мәлік Сейфуддин Садык хан ибн Меңбұқа, Насыраддин Кельшу хан ибн Арсылан, Атлас хан және Насыраддин Мұхаммед Кимри. Бұлар Хулагу елхан әскерінің көпшілігінің Иранға қайтқанын, тек Кетбұқа ноянға қарасты 12 мың жасақты Палестинада қалдырғанын жақсы білетін. Бір кезде өздерінің жылы орнын суытып, жат елде қорлықты көрсеткенін хорезмдік мамлүктер ұмыта қойған жоқ болатын. Енді келіп хорезмдіктердің тағдыры тағы да қыл үстінде. Оларға не майдан үстінде ақ өліммен өлуге, не тұтқын болып азапты өлімге бел байлауға қалды. Басқа таңдау болған жоқ. Құтыз соғысқа бел байлады.

Осы күні кешкісін өзінің сарайына Құтыз Байбарысты шақырды. Ол бұл кезде қыпшақ мамлүктері ішінен шыққан ең мықты әмір еді. Оның Құтызбен жаны қас болғанымен, бұл жерде әңгіме жалпы мамлүк тағдыры туралы болатын. Байбарыс кездесуге келді.

Шығыс тарихшылары оны көбінесе «Әмір Бундукдари» деп атайды. «Бундукдари» Байбарыстың бұрынғы иесінің атақ-лауазымы еді, яғни сұлтанның бұндығын көтеріп жүретін нөкері дегенді білдіреді.

Рашид-ад-дин Құтыз ақылдасуға шақырған Байбарысты «бас әмір» деп атайды: «Бундукдар мән-жайды түсіндірген соң былай деді: «Менің пікірім мынау, хабаршыларды өлтірейік те, атқа қонып Кетбұқаға қарсы бірге аттанайық. Егер біз оны жеңсек те, не оның қолынан өлсек те, екі жағдайда да біз ұтылмаймыз, кешірім де болады, қайырым да болады». Құтыз бұл ұсынысты қабылдап, сол күні түнде моңғол елшілерін өлтіруге бұйырды, ал таң атып, күн шыға берісте атқа қонуға әмір етті. Бәрі де бұйрықты тосып отыр еді. Көп ұзамай мәмлүк қолы Сирия шекарасына бағыт алды.

Кетбұқа ноян болса өзінің шағын қолымен бұл кезеңде Ливан жерінде Баалбектің түбінде қаннен-қаперсіз тұрды. Шығысында оларды шөл қорғаса, батысында христиандардың қамалдары қоршаған еді. Жан-Поль Ру да Кетбұқа өліміне Таяу Шығысқа орныққан кресшілердің кінәлі екенін жазады: «Отношения завоевателей и крестоносцев на Ближнем Востоке были хорошиими, однако случилось невероятное, невыразимое. Кетбуга провел там всего несколько месяцев, когда франки Акры пропустили египтян через свою территорию, дали им провизию и позволили ударять в тыл монгольской армии. 3 сентября 1260 года при Айн-Джалуте она была уничтожена. Это было первое большое поражение, какое потерпели завоеватели. Первый раз им пришлось оставить завоеванную территорию. Они десять раз пытались ее отбить, но так и не смогли. Последствия этого станут видны позже» (Ру Жан-Поль, 2012:269-270).

Қалай болған күннің өзінде, екі жақтың да беті ашылып, христиандар өздері жау болып жүрген мұсылмандарға есік ашып берді. Құтыз әскерінің ең алдымен кездескені монғол нояны Байдардың шекарада тұрған шолғыншы қосыны еді. Мысыр әскерінің желе-жортып шепке жақындап қалғанын байқаған Байдар ол туралы Кетбұқаға хабарлап үлгерді, бірақ тас түйін мәмлүк қолын тоқтатуға күші жетпеді. Бұларға шабуыл жасаған монғолдар сияқты мәмлүктер де даланың еркін ұлы еді, ал «әскери талантқа келсек, қыпшақ Құтыз бен Байбарыс найман Кетбұқадан кем түспейтін» (Гумилев, 1992: 235).

Кетбұқадан «шепті ұстап тұр және менің келуімді күт» деген хабар жеткенде Байдар Ас өзеніне шегініп кеткен еді. Рашид-ад-дин «Мысыр әскері шекараға жақындап келді деген Байдардың хабарын алғаннан кейін Кетбұқа асығыс атқа қонды. Құм басқан далада артына шаңды боратып, өрт-жалындай болып Кетбұқа әскері шекаралық алқапқа қарай тартты. Бұл Хулагу соңынан еріп Әмудария өзенінен өткеннен бері ешқашан беті қайтып, тауы шағылып көрмеген бағаналы наймандардан құралған тәжірибелі жасақ еді» деп сипаттайды бұл жорықты. Өзге Шығыс тарихшылары да Кетбұқаның соңынан ерген қосында талай қырғынды көрген жауынгерлер еді дейді.

Кетбұқа Айн-Джалут бойына келгенде Байдардың қатары сиреп қалған шолғыншы қосындарымен жолықты, қарсы жақтың да нышаны көріне бастады. Кетбұқа жинаған әскери кеңес пікір таласпен басталды. Хулагу ханға бекітілген моңғол-татар әскерінің негізгі бөлігі Иран жерінде еді. Кетбұқаның қарамағында он мыңдай ғана алдыңғы шепте жүретін жасақ болды. Бұлар Кетбұқаның өзіне шын берілген, өзінің ағайындары бағаналы-наймандардан құралған жасақ болатын. Сол замандағы тәртіп бойынша жауынгерлердің бала-шағасы, баққан малы да қосынның артында жүруші еді. Осы он мыңдық түменнен басқа Кетбұқаға үш мыңдық армян-грузин жасағы қосылды. Сонымен хижраның 658 жылы рамазан айының 15-де, григориан жыл санауы бойынша 1260 жылдың 3-қыркүйегінде Айн-Джалут өзенінің бойында Кетбұқа бастаған моңғол-татар мен Құтыз бастаған мәмлүк әскерлері кездесті. Күш ара салмағы көзге көрініп тұрды. Он мыңнан сәл ғана асатын Кетбұқа әскеріне Құтыз жағынан қырық мыңдай жауынгер қарсы тұрды.

Ақ боз атқа мінген, екі қолына екі қайқы қылыш ұстаған Кетбұқа ноян саптың алдында тұр еді. Екі жақтан түйіліп келген қалың әскермен бірге қазіргі болатын қанды қасапқа асыққан-дай Кетбұқаның ақ боз тұлпары тағатсызданып жерді тарпиды. Қарсы жақта екі қанатты мәмлүктің тәжірибелі жауынгер қосындары алды. Сол қанаттың алдында Байбарыс, оң қанатында Бахадүр тұр. Қолдың алдында шұбар арғымаққа мінген Құтыздың өзі. Кенет жауынгерлік ұрандар айтылып, дабыл қаға бастаған кезде қолбасшының артында тұрған саптан бір жас бозбала жанында тұрған мәмлүктің садағын жұлып алып Құтызды көздеп тартып жіберді. Бұл жас бала осының алдында Хулагудың атынан келген елшіліктің атшы баласы еді. Құтыз бүкіл елшіні қырып тастаған уақытта найманның осы жас баласы аттардың жанында болғандықтан ғайыптан аман қалып еді. Мәмлүктер Кетбұқаға қарсы аттанамыз дегенде аттарыңа ие боламын деп жалынып-жалпайып әскерге еріп келген. Бала жігіт қас пен көздің арасында Құтызды дұрыстап көздеп те үлгермеді, садақтың оғы зу ете түсті де Құтыздың астындағы арғымағын омақаса түсірді. Сол сәтте атшы бала осындай ерлікке барады деп ойламаған мәмлүк жауынгерлері естерін жиып, баланы қылышпен кескілеп тастады. Соғыс осындай ауыр көріністермен басталды.

Екі жақ қиқулап ат қойғанда наймандардың сол қанаты алдыңғы қатары сиреп қалған Бахадүр бастаған мәмлүктерді шегіндіре бастады. Құтыз армиясының оң қанаты пен ортаңғы қол шегінді деп ойлаған моңғол-татар жасақтары Байбарысты қоршауға ала бастады. Дәл осы кезде «уассалама» деп ұранды ортаға тастап Құтыз шегініп бара жатқан өзінің оң қанаты мен ортаңғы қолды қайта майданға бастады. Тосқауылда тұрған әскери жасақтар да Құтыздан белгі тосып тұр еді, олар келіп Кетбұқаның алға тым шығандап кеткен жасағына бір бүйірден тиді. Кетбұқа бастаған найманның шағын қолы екі жақты соққының астында қалды. Оның үстіне Бахадүрдің қарамағында мәмлүктің атты жауынгерлерінің шайқастан аман қалғандары Кетбұқаның сол қанатын орай бастады.

«Көп қорқытады, терең батырады» дейді қазақ мақалы. Қан майданнан Кетбұқаның нөкерлерінің санаулылары ғана аман шықты. Рашид-ад-дин «Кетбұқа ноян қан майданның ортасында жүрді. Адам таң қалатын ерліктер жасады. Оңынан келгенін де солынан келгенін де шауып құлатты. Кейбіреулер оған қашып құтылайық деп ұсыныс жасаса да, ол «тура келген өлімнен қашып құтыла алмайсың, қорқақ қояндай қашып, жұртқа күлкі болып өлгенше, намысты қолдан бермей даңқты өлген жақсы. Күндердің күні осы әскердің ішінен не кәрі, не жас, әйтеуір біреу болмаса біреу тірі қалып патшаға қызмет етуге барады да менің сөзімді жеткізеді, Кетбұқаның қорқақтарша бұқпай, арсыздарша шегінбей, ерлікпен тәтті өмірін құрбандық шалғанын айтады. Тек біздің иеміздің қасиетті жүрегі қан жыламасын моңғол әскері бұл жерде қырылды деп, біздің жауынгерлеріміздің әйелдері бір жыл екіқабат болмаған шығар, біздің жылқы табындарымызда биелер бір жыл құлындамаған шығар деп шүкіршілік қылсын. Патшамызға бақ берсін. Егер басшымыздың қасиетті тұлғасы аман болса, әлі жоғалған табылады, дүние орнына келеді, ал біз сияқты оған қызмет қылатын нөкерлердің өмірі деген не, тәйірі?!» деп жауап берді ондайларға атақты аталық. Кетбұқа өлімі Хулагу ханға жеткенде «Мен өлім алдында мемлекет деп адал қызмет атқарған, осындай шын берілген сенімді нөкерді енді қайдан табамын» деп хан қатты қайғырды дейді жазба деректер (Артықбаев, 2016: 291).

Қырымға қайта оралу

1260 жылы Айн-Джалут шайқасынан қайтар жолда Байбарыс Құтызды тақтан тайдырып Мысыр мен Шам (Сирия, Дамаск) сұлтандығына ие болды. Байбарыспен бірге бұл өлкенің жарқын даму кезеңі өмірге келді, сыртқы және ішкі саясатта ғажап өзгерістер басталды. Алдымен Байбарыс батыстан төнген кресшілер шабуылдарына тойтарыс берді, одан кейін Мәдина мешітін, Иерусалимде Кубба ас-Сахра мешітін, Мысырда әл-Азхарды қайта қалпына келтірді. Байбарыс билікте болған кезеңде бұл өлкеде елдің экономикалық жағдайы мен руха-

ниятын қолдайтын жүздеген керуен сарайлар, мешіт-медреселер мен көпірлер салынып, соның нәтижесінде жаңа сәулет үлгісі қалыптасты.

Байбарыс сұлтанның сыртқы саясатының бір бағыты Алтын Ордамен байланысты екенін біз әл-Макризидің (1356-1441 жылдар) атақты патша әулеттерінің тарихын тану жолы атты кітаптарынан білеміз. Байбарыс 1260 жылдардың басында Беркемен достықтың негізін салды, әрине бұл жерде Хулагудың Мысырға төндірген қауіптеріне қарсы тұруды жоспарлағаны сөзсіз. Еуразиялық алып империя мен Мысыр арасындағы қарым-қатынастардың әралуандығы бізді таңқалдырады. Оның ішінде саяси, сауда-экономикалық, рухани салалармен бірге неке қарым-қатынастары да бар. Біз үшін маңыздысы Байбарыс сұлтанның 1270 жылдардың басында Қырымда ғажайып әдемі мешіт салдыруы. XVIII ғасырда Қырымды аралаған П. Кеппен Ескі Қырымның (Солхат) толып жатқан ғажайып ескерткіштерінің ішінде бұл мешітті ерекше атап, оның іргесі мәрмәр таспен көмкерілген, ал күмбезі порфирден деп сипаттайды (*Мечеть Бейбарса* /2012/02/mechet-beybarsa.html). Қазіргі күні орыс отаршылдығының кесірінен тек ірге тасы ғана қалған Байбарыс мешіті Еуропаның шығыс жағында салынған алғашқы мұсылмандық қасиетті орын.

Осылайша Қырым жерінен он төрт жасында, жиілеп кеткен жаугершілік себепті белгісіздікке аттанған жас бозбала өз отанына қайтып келді. Бейбарыс сұлтан 1277 жылы қайтыс болған соң Қырымға қамқорлықты оның ізбарасы Қалауын сұлтан жалғастырды. Әл-Макризи шығармасында «686 жылы (григориан бойынша 1287-1288 жж. – Ж.А.) сұлтан Қырымдағы мешіт құрылысына деп Беркеге (бұл жерде Алтын Орда билеушісі Берке әулеті – Ж.А.) қымбат сыйлық және 2000-нан астам динар жіберді. (Ол жерге) сұлтанның атақтарын сәндеп жазуға, бояп әшекейлеуге тас бәдізшіні де аттандырды» делінеді (Сборник, 1884: 307). Қалауын да тағдыр талқысымен Мысыр өлкесіне барып қалған Қырым бөршілерінің өкілі еді. Әл-Макризи Қалауын туралы «Ол Дәшті-Қыпшақ жұртынан еді. Бурдж оғлы руынан еді. Мысырға бала кезінде тап болған. Оны сұлтанның Ақсұңқар атты бегі сатып алған, сол себепті оны «әл-Алфи», яғни «мыңдық» атаушы еді» деп жазады.

Міне, осылай Қырым тумалары Байбарыс пен Қалауын сұлтандар алыста жүрсе де өз отандарына қызметін жалғастыра берді.

Біз үшін Байбарыс пен Кетбұқа арасындағы Айн-Джалут өзенінің бойындағы шайқас та сабақ болса керек. Ұлы дала перзенттері сонау Палестина жерінде бірі Моңғол империясының әскерін бастап, екіншісі Мысыр тәуелсіздігін қорғап шайқасты. Екеуі де Ұлы даланың ұлы перзенттері, екеуі де біз үшін қадірлі, екеуінің де тағдыры біз үшін сабақ. Еуразиялық далалық аймақтарда ерте замандарда және ортағасырларда кіндік қаны тамған талай азаматтарға топырақ жат жерде бұйырды. Себебі біздің даламыз әлемдік геосаясаттың ортасы болатын. Біздің жерімізде туған азаматтардың қолында тарих диірменін айналдыратын күш болды, олар сол заманда адамзат тарихын жасады. Тіршіліктің мағынасын іздеген адам үшін далалықтардың жат жердегі күресі тарихты жасаушы әлемдік орталықтың сол дәуірде біздің жерімізде болғанын аңғартса керек. Бұл біздің тарихшылар әлі де қалам тартпаған, өресі биік тақырыпты ашу болашақтың міндеті.

Әдебиеттер тізімі

1. Amitai-Preiss R. The Mamluk Officer Class During the Reign of Sultan Baibars // War and society in the eastern Mediterranean, 7th-15th centuries. Brill, 1997, с. 267-301.
2. Артықбаев Ж.О. Кетбұқа – жырау, қолбасшы, аталық. Астана, «Алтын кітап», 2015. 320 б.
3. Артықбаев Ж.О. Бөрші: ұлы көш тарихы//<https://e-history.kz/kz/news/show/484>
4. Аль-Макризи. Книга поучении и назидания// Семёнова Л. А. Салах-ад-Дин и мамлюки в Египте. М.: Наука, ГРВЛ, 1966, с.210-221..

5. Baybars I. Mamlūk sultan of Egypt and Syria// <https://www.britannica.com/biography/Baybars-I>
6. Бушаков В.А. Тюрская этноэкономика Крыма. М., 1991. 225 с.
7. Гумилев Л. Қиял патшалығын іздеу («пірадар Ионның мемлекеті» туралы аңыз). Алматы, 1992. 345 с.
8. Закиров С. Дипломатические отношения Золотой Орды с Египтом / Отв. редактор В. А. Ромодин. М.: Наука, 1966. 160 с.
9. Ибрагимов Н. Ибн Баттута и его путешествие по Средней Азии. М., Наука, ГРВЛ, 1988. 198 с.
10. Көпейұлы М.Ж. Шығармалары. 1-20 томдар. Павлодар, 2013,.
11. Құдайбердіұлы Ш. Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресі. Астана: Фолиант, 2008. 381 б (Алғы сөз, редакция, тәпсірлер, көрсеткіштер- Ж.О. Артықбаев).
12. Мандельштам А.М. Характеристика тюрок IX века в «Послании Фатху ибн Хакану ал-Джахиза//ТИИ-АЭ АН Каз ССР. т.1., 1956, с.230-235.
13. Наушабаев Н. Мәнзумат қазақия. Қазан, 1907. 63 б.
14. Рашид ад-дин. Джами ат-таварих: Сборник летописей. Т.1-3, М.-Л., 1952. Пер. с персидского Л.А. Хетагурова и О.И. Смирновой. Ред. и прим. Проф.А.А. Семёнова. Ввод. статья И.П. Петрушевского.
15. Ру Жан -Поль. История Ирана и иранцев (От истоков до наших дней). СПб., 2012. 412 с.
16. Сәки Қ. Қыпшақ мәмлүктер. Астана, 2006. 289 б.
17. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т.1. (Извлечения из арабских сочинений, собранные В.Г. Тизенгаузеном). СПб., 1884. 395

Артықбаев Жамбыл Омарұлы

Доктор исторических наук, профессор

БАЙБАРЫС И КРЫМ: МАМЛЮКИ ЕГИПТА

Аннотация. В статье рассматриваются проблемы связанные с мамлюками Египта и с Байбарыс султаном. Средневековые арабские историки считали родиной мамлюков «Кыпчакскую степь» начиная от Черного моря через Хазарское море до Туркестана». Египетские мамлюки делятся на две группы: бахри и бурджи. Исследователи слово «бурджи» связывают с понятием «башня» имеющимся в арабском языке, мы же склонны выводить это понятие от эпонима «бөрші». Байбарыс как великая личность - выходец из крымских бөрші. В статье излагается судьба Байбарыса, которая привела его в Египет, участие его в войне против монголо-татарского войска во главе с Кетбука. Кроме того в конце статьи рассмотрены источники рассказывающие об его отношении со своей родиной, строительство мечети в Крыму.

Ключевые слова: Мамлюк, Байбарыс, Дашт-и-Кыпшақ, Египет, Бурчи оглы, Бөрші, Кетбука.

Artukbaev Zhambyl Omaruly

Doctor of Historical Sciences, Professor

BAYBARYS AND CRIMEA: THE MEMLUKS OF EGYPT

Abstract. The article deals with the problems associated with the Memluks of Egypt and with Baibarys Sultan. Medieval Arab historians considered the birthplace of the Memluks to be «the Kipchak steppe from the Black Sea through the Khazar Sea to Turkestan.» The Egyptian Memluks are divided into two groups: Bahri and Burji. Researchers associate the word «burji» with the concept of «tower» available in the Arabic language, we tend to derive this concept from the eponym «borshi». Baybarys as a great personality - a native of the Crimean mountains. The article outlines the fate of Baybarys, which led him to Egypt, his participation in the war against the Mongol-Tatar army led by Ketbuka. In addition, at the end of the article, sources telling about his relationship with his homeland, the construction of a mosque in the Crimea are considered.

Keywords: Mamluk, Baibarys, Dacht -Kipchak Mysyr, Burchi oglu, Burchi, Ketbuka.

References

1. Amitai-Preiss R. The Mamluk Officer Class During the Reign of Sultan Baibars // War and society in the eastern Mediterranean, 7th-15th centuries. Brill, 1997, s.. 267-301.
2. Artyqbaev J.O. Ketbuqa -jyraý, qolbashy, atalyq. Astana, «Altyn kitap», 2015. 320 b.
3. Artyqbaev J.O. Bórshi: uly kósh tarihy//<https://e-history.kz/kz/news/show/484>
4. Al-Makrizi. Kniga poýcheni i nazıdanıa// Semënova L. A. Salah-ad-Dın i mamlıky v Egipte. M.: Naýka, GRVL, 1966, s.210-221..
5. Baybars I. Mamlūk sultan of Egypt and Syria// <https://www.britannica.com/biography/Baybars-I>
6. Býshakov V.A. Tıýrskaa etnooikonomıa Kryma. M.,1991. 225 s..
7. Gýmılev L. Qual patshalygyn izdeý («piradar Ionnyń memleketi» týraly ańyz). Almaty,1992. 345 s.
8. Zakırov S. Diplomaticheskie otnosheniya Zolotoı Ordı s Egiptom / Otv. redaktor V. A. Romodin. M.: Naýka, 1966. 160 s.
9. Ibragimov N. Ibn Battýta i ego pýteshestvie po Srednei Azii.M., Naýka, GRVL, 1988. 198 s.
10. Kópeiuly M.J. Shygarmalary. 1-20 tomдар. Pavlodar, 2013,.
11. Qudaiberdiuly Sh. Túrik, qyrǵyz-qazaq hám handar shejiresi. Astana: Foliant, 2008. 381 b (Alǵy sóz, redaktsıa, tápsirler, kórsetkishter- J.O. Artyqbaev).
12. Mandelshtam A.M. Harakteristika tıýrok IH veka v «Poslanı Fathý ibn Hakaný al-Djahıza//TIİAE AN Kaz SSR. t.1., 1956, s.230-235.
13. Naýshabaev N. Mánzýmat qazaqua. Qazan,1907. 63 b.
14. Rashid ad-dın. Djamı at-tavarıh: Sbornik letopisei. T.1-3, M.-L., 1952. Per. s persidskogo L.A. Hetagýrova i O.I. Smirnovoi. Red. i prim. Prof.A.A. Semënova. Vvod. statia I.P. Petrýshevskogo.
15. Rý Jan -Pol. Istoriya Irana i irantsev (Ot istokov do nashih dnei). SPb.,2012. 412 s.
16. Sákı Q. Qypshaq mámlúkter. Astana, 2006. 289 b.
17. Sbornik materialov, odnosiahsia k istorii Zolotoı Ordı. T.1. (Iz vlechenıa iz arabskih sochinenıi, sobrannye V.G. Tizengaýzenom). SPb., 1884. 395

Қышқашбай Тлеуғали Әшірбекұлы

Педагогика ғылымдарының докторы, профессор

ҚАЗАҚ ӨНЕРІН ЗЕРТТЕУДІҢ НЕГІЗГІ АРНАЛАРЫ

Аңдатпа. Қазақ мәдениеті өзінің көптеген өлшемдері бойынша шын мәнінде бірегей, бірақ, ең алдымен, сананың мифологиялық формасынан бастап, оны ойлаудың басқа түрлерімен қоса, оның соңғы, қазіргі заманғы формасы – гарыштық ойлауға дейін органикалық түрде үйлестері отырып, сананың даму кезеңдерінің барлық ерекшеліктерін бүгінгі күнге дейін сақтай білген қазақ халқының ойлау жүйесінің өзі ерекше.

Түйін сөздер: қазақ мәдениеті, қазақ өнері, көшпенділер мәдениеті.

Тарих куә болғандай, қазақ мәдениеті – өркениеттің бір түрі ретінде түркі мәдениетінің негізінде қалыптасты, дегенмен қазақ халқының қалыптасу үрдісінде тек түркі тармағы ғана болған жоқ. Көп уақытқа дейін ғылымда қазақ этносын қалыптастыруда үнді-иран тайпасының әсері болды деген сенімді көзқарас жүрді. Бірақ уақыт өте келе зерттеушілер бұрын иран тіліне жатқызылып келген субстраттар ежелгі түрік тілді этнос, андронов тайпалары болған деген қорытындыға келді.

Жаңа археологиялық мәліметтер ежелгі андронов тайпаларының түркілік түп-тамырын нақты және ғылыми тұрғыда негіздеуге мүмкіндік берді. Сонда белгілі болғандай, андронов тайпалары гомогендік көпшілік болмаған, тек алакөл кезеңінің тайпалары, срубтық және таза-бағьябтік мәдениет құрған тайпалар ғана Азия мен Еуропа түйілісінде иран тілдес этникалық бұқараны қалдырды. Андронов тайпаларының мәдениеті және генетикалық тарихы туралы материалдарға жан-жақты және мұқият талдау олардың шығу тегі ирандық болғандығы туралы тұжырым археологиялық-антропологиялық және тарихи-лингвистикалық материалдардың алдын-ала алғашқы жинақталуына орай туындаған жұмыс болжамы екендігін көрсетті. Дәлелдеуді қажет етпейтін ғылыми негіздеу құқығына ие болуға аз қалған бұл жұмыс болжамының іргесі сөгілгені анық.

Е. Тұрсыновтың пікірінше, шығыс андроновтықтар (Оңтүстік Сібір мен Қазақстанның батыс бөлігінен басқа тайпалар), ирандану әсеріне ұшырай қойған жоқ.

Е. Тұрсынов былай деп жазады: «Ерте көшпенділер кезеңінде Қазақстанды мекендеген сақтардың қола дәуірінде өмір сүрген андронов тайпаларының мұрагерлері болғандығы қазір ешқандай дау туғызбайды» [1, 57 б.].

Көптеген зертеушілер осы срубтық-андроновтық қауымдастық ерте темір дәуірінде дала-лық көшпелілер мәдениеті «әлемін» қалыптастыру үшін және далада өмір сүрудің ерекше үлгісі – көшпелілік үлгісін қамтамасыз ету үшін негіз болды деп ойлайды. Андронов тайпаларының ұрпақтары – Қазақстан мен Оңтүстік Оралдың көшпелі халықтарының негізін қалады (сақтар, массагеттер және басқалар).

Соған қарамастан, кеңес ғалымдары С. Толстов [2] пен А. Бернштам [3] жұмыс болжамы ретінде ертедегі андроновтардың ирандық тамыры туралы ойларын ұсынды. Бұл жай ғана болжамның біраз уақытқа дейін қайталанып отыратынының, оның ғылыми дәлелденген факт ретінде қабылданатынының (алғашқы жазбаға, сілтеме жасау арқылы), содан кейін белгілі ғылыми факт мәртебесінде болатынының айқын дәлелі бола алады.

Кейбір ғалымдар қазақ мәдениеті мен өнерінің бірегей даму бағытын айқындау үшін қазақтар шығыс және батыс мәдениеті түрлерін біріктіріп жіберді деген пікір білдіреді. Сонымен қатар олардың пікірінше, біздің мәдениетке батыстық мәдениет түрі де кірікті. Сондықтан қазақ мәдениеті мен өнерінің батыстық және шығыстық еуразиялық ерекше сипаты туралы айтуға толық негіз бар.

Алайда, «шығыс мәдениеті» деген сөз тіркесінің терминологиялық толықтырылуы барынша шартты түрде алынған. Себебі, батыс мәдениеті бір ізге салынған және стандартталған, оның көркемдік көрінісі, өнері көп жағдайда дамудың жалпы тенденцияларымен айқындалады, яғни, жалпыға бірдей квалификация мен идентификацияға жеңіл беріледі. Ал, шығыста өзара түбегейлі айырмашылықтары кездесетін көптеген этникалық мәдениет бар. Оларды бір-бірінен көптеген объективті факторлар арқылы: танымдық және конфессиялық тиістілігінен, бейімделу тетігінен, ойлау түрлерінен, өмір сүруі және тұрмыс салтынан, киімінен, өнерінен, өзара қарым-қатынасынан және басқа да жағдайлардан айыруға болады. Шығыс мәдениетінің ерекшелігі және қайталанбайтындығы сонша, оны бірегей атауға сыйғызу қиынға соғады. Түрлі көркемдік құбылыстар арасында біркелкі параллель жүргізу және оларды жалпы тенденциямен бөліп қарау өте қиын. Сондай-ақ, әлеуметтік-тарихи тұрғыдан алып қарайтын болсақ, қазақ мәдениетін азиялық типке жатқызу – арғы ата-бабалары түрік-номад өркениетінің өкілдері болғандығынан. Алайда, жекелеген авторлардың қазақ мәдениетінің батыстық сипаты туралы жазған еңбектерінде бірқатар қате тұжырымдар кездеседі. Солардың неғұрлым айқын және маңызды екеуіне тоқталып көрейік.

Біріншіден, ғылыми әдебиетте орыс мәдениетінің қазақ мәдениетінің ерекшелігіне тигізген ықпалы туралы мәселе тым асыра сипатталған; екіншіден, тек осы пікірді негізге алып, тек осы ықпалдылық қазақ мәдениеті мен өнеріне батыстық сипат береді деген қорытынды жасалады. Көріп отырғанымыздай, алғашқы кездегі бір қате тұжырым тура сондай екінші қате түйіндеулерге сабақтасып жатыр.

Расында да қазақ өнерін дамытудағы орыс мәдениетінің маңызын, екі халықтың жан-жақты қатынас жасағанын, жер аумағының жақындығын жоққа шығаруға болмайды. Бірақ, алдымен патша үкіметінің, содан кейін кеңестік режимнің қазақ этносының менталитетін күштеп өзгертуі фактілерін естен шығармау қажеттігі айқын болса керек. Бұл жерде мынадай мәселенің үлкен мәні бар – Ресей өзіне тән менталитеті мен мәдениеті бар еуразиялық ел болғандықтан, батыс өркениетін толық негізде әкеле алмайтын еді. Бұдан басқа, көшпелілердің Еуропамен тікелей қарым-қатынас жасағаны жақсы белгілі және оның көп ғасырлық тарихы бар. Ресей Еуропа мен Қазақстан арасында тек соңғы бірнеше жүзжылдықта ғана делдалдық рөл атқарды. Қазіргі кезде республика қайтадан Еуропа елдерімен саяси тұрғыда да, шығармашылық-рухани тұрғыда да тікелей байланыстар орнатты.

Қазақ мәдениетінің еуразиялылығы туралы теория да біршама ұзаққа созылып барып ұсынылды. Қалай дегенмен де, ол көп есептен істің нақты көрінісінен гөрі орыс философтарының идеяларымен сусындалған. Қазақ мәдениеті мен менталитетінде орыс мәдениетіне тән батыс пен шығыс арасындағы сабылу жоқ, оны орыс философтары нақты атап көрсеткендей, шынайы еуразиялық сипат айқындайды.

Әбден сенімді «батысшыл» П.Я. Чаадаев орыс мәдениетіндегі прогресс кезеңдерін қысқа ғана батыстық даму жолын таңдау кезіндегі Еуропалық ықпалмен тікелей байланыстырады, ал

өзі «құру» деп атаған тоқырау кезеңдерін Ресей тарихында шығыстық даму жолына бет бұрған уақыт үзіндісі ретінде көрсетеді [4].

Сонымен, еуразияшылық – мұқият қарауды қажет ететін күрделі категория және осы жұмыс оны зерттеуді мақсат етпейді, ол тек еуразияшылықтың қазақ мәдениетіне ықпалы туралы мәселеге жауап ретінде ғана қозғалды.

Қазақ мәдениеті Орталық Азия көшпелі халықтарының супер этникалық өркениетіне жатады деп есептейтін Л.Н. Гумилев қазақ өркениетінің неғұрлым нақты сипаттамасын айқындап берді [5]. Бұл жерде қазақ халқы өркениетінің азиялық түрі, азиялық тамыры туралы және қазақ өнерінің азиялық сипаты туралы айту дұрыс болады.

Қазіргі таңда батыстың да, шығыстың да өкілдері тарапынан қазақ халқының тарихына, мәдениеті мен өнеріне үлкен қызығушылық байқалады. Көптеген жетекші мәдениет зерттеушілері көшпелілер мәдениеті ретінде қазақ мәдениетінің дамуы туралы, қазақ өнерінің түрлері және олардың ерекшеліктерін айқындау жөнінде нағыз шынайы және қызықты еңбектер жазды [6; 132].

Расында, көшпелілік феномен және ерекше құбылыс ретінде республикамыздың географиялық орта жазықта орналасуы арқасында қазақ халқының мәдениетінде, «қанында» сақталған. Көпшілікке белгілі, мәдениеттануда «тоқтап қалған» өркениет түрі ретінде анықталған көшпелілер мәдениетінің әлемде көптеген түрі кездеседі [7]. Алайда, қазақ мәдениетін мұндай мәдениеттер қатарына жатқызуға мүлде болмайды. Егер Африка мен Австралиядағы көшпелілер мәдениеті аумақтық тұйықталуымен, әлемдік мәдениет ошақтарынан тым алыстығымен ерекшеленсе, қазақ мәдениеті бірде батыстың, бірде шығыстың мәдениетімен ұдайы түйісе отырып, әлемдік даму тенденциясының арнасында болды.

Сондықтан да, қазақ мәдениеті өзінің көп параметрлері бойынша шын мәнінде ерекше саналады. Ең алдымен, дамудың мифологиялық формасынан бастап сана дамуының барлық кезеңдеріндегі ерекшеліктерді бүгінгі күнге дейін сақтап, оны ойлаудың өзге формасына – ең соңғы ғарыштық ойлау формасына дейін үйлестіре шектеп келген қазақ халқының ойлау жүйесі ерекше.

Сана теориясы қоғам дамуы барысында діни формаға айналған ойлаудың бірінші формасы мифология деп есептейді. Ғылымның одан кейінгі дамуы ғылыми ойлауды қалыптастыруға ықпал етті. XIX ғасырдың соңында адамдар ғарыштық ойлау жүйесіне көше бастады.

Қазақтың ойы мен ғаламдық түсінігі туралы айтқанда мына нәрсені есте ұстау керек: ойлау түрінің өзгеруіне байланысты көшпелі өмір салты және шығармашылық мәдениет құбылыстарының неғұрлым айқындалған міндеті бір мезгілде қатар көрініп отырды, оның үстіне ойлаудың бір жүйесі екіншісіне сүйеніп, өзара байланыстың барлық түрін жұмыс жағдайында қолдай алды. Рухани мәдениет пен өнер құбылыстарында ойлау әдістерінің айқындалу тетігі осылай бекіді. Бұл өте маңызды, өйткені қатар өмір сүру уақыттың белгілі бір кезеңінде қазақ өнерінің ерекшелігін айқындады, сонымен бірге өнердің жаңа түрлерінің басқадай байланыстарына негіз қалады.

Қазақ өркениеті шығыс пен батысты бір мезгілде түйістірді, сонымен бірге аумақтық өмір сүру үлгісі бойынша жергілікті батысты байырғы шығыстан бөлектеді. Қазақстан батыс пен шығыс мәдениетінің дәл кіндігі болып табылады, ал олар өз кезегінде бір-бірінен салыстырмалы түрде әр алуан полюстары арқылы тартылу мүмкіндігін алады: діни, этникалық, философиялық, ой-сана тұрғысында. Бұл тартылыс жер бетіндегі екі әлемнің өзара байланысы үшін негіз қалаған мәдени өзгешеліктерімен ақтала алады.

Көшпелі мәдениеттің бұл функциясы қазақ мәдениетіне ең жақын келетін – жоғары өтімділік, шыдамдылық, өзге мәдениет құрылымдарына төзімділікпен қарау сияқты қасиеттердің пайда болуына және бекуіне ықпал етті. Бұл қасиет Қазақстан аумағында этномәдениеттің көп қырлылығы арқылы нығая түсті.

Сонымен, көшпелілік пен отырықшылық – жер бетінде өмір сүрудің екі әдісінің мәдени сипаты. Оның функциясы, өзгелерді қабылдай білуі, басқалармен қатынас жасауы, «адам-сыртқы орта», «адам-қоғам», «адам-адам» сияқты негізгі өркениет белгілері бойынша айырмашылығы бар екен. Бұл айырмашылық өнерде неғұрлым айқын көрінеді.

Отырықшы этностар өнердің мынадай түрлерін, яғни, заттық тұрғыдағы пластикалық түрлерін дамытты: сәулет, бейнелеу өнері, мүсін және басқалар. Көшпелі халықтар өздерін мәңгілік қозғалыстың бірден-бір баламасы дыбыстық белгілер арқылы көрсетті және оны жетілдірді, материалдық негізде болмаса да, жүрегінде, ойында сақтап, алып жүрді, музыка мен поэзияны дамытты.

Өмір сүрудің отырықшылық салты мәдениеттің жекелеген сипатын қалыптастырды. Орта аумақта өмір сүру жағдайындағы көшпелілердің өмір сүру салты қоғамның әр мүшесінің жеке шығармашылығын айқындай отырып, мәдениеттің ұжымдық сапасын тәрбиелейді. Өйткені, адамзаттың қандай мақсат үшін жаратылғанын айқындаудың жоғарғы формасы көшпелілер түсінігінше – шығармашылық және ол қоғам тарапынан қолдауға ие болды. Кеңістікті игерудің мәдени әдістерінің әр алуан түрі сырттай ұқсас, бірақ, атқаратын міндетінің мәні түрліше бөлінетін мәдениеттерге алып келді. Отырықшылық мәдениетінің прогрестік сипаты бар, кеңеюге ұмтылу, жаңаны игеру, өзін-өзі жаңғырту процестері жүреді.

Көшпелілік мәдениетін қалыптастыру – оның дәстүрінде бар дүниені сақтау ұмтылысына негізделген. Отырықшылық мәдениетіндегі өзара іс-қимыл байланысы бөтен мәдени тәжірибені өз мәдениетіне бейімдеу ретінде қабылданды. Көшпелілерде бұған дейінгі мәдениетке бағыт алу қалыптасты, өзара әрекет ету процесі бөтен мәдениеттің көркемдік көрінісі ретінде түсіндірілді.

Шаруашылықтың отырықшылық түрінде өндіруші күш саны әлеуметтік дамудағы мәдени өзгерістердің басты қайнар көзі саналды. Батыс мәдениеті табиғат әлеміндегі және қоғамдық қатынастар әлеміндегі адам өмірінің ұқыпты бөлінген отырықшылық мәдениеті ретінде қалыптасты. Батыс мәдениетінде индивидумның басымдығы, тұтыну қатынастарының табиғатқа қарағанда басымрақ көрініс беруі алдыңғы орынға шығарылады. Соның нәтижесінде мәдениеттің бұл түрі қазіргі заманғы техногендік өркениет пен мемлекеттіліктің демократиялық формасын туғызды. Адамның табиғаттан тамыр үзуі ұлғайып, соның салдарынан ол табиғатпен үйлесімді қатынас жасаудың қолдан жасалған түрін құру қажеттігіне алып келді.

Шығыс мәдениеті үлгісінде қоғамның адамнан басымдығы, адам мен әлем бірлігі туралы ұғым, дәстүрлер беделі алға тартылады. Мұнымен бірге, көшпелілер мәдениеті өнердегі жеке сана мен жеке шығармашылықтың ғажайып үлгілерін танытады. Адамның табиғаттан алыстауы мүмкін емес, өйткені адам әлемге сіңіп кеткен, ал табиғат сол арқылы өркендейді. Көшпелілік мәдениеті адам мен табиғаттың, адам мен қоғамның мүлде басқаша қатынастарын туғызды. Аса ауқымды кеңістіктегі өмір сүру жағдайы көшпелілер бойында кез келген қауіпке, күтпеген жағдайларға, табиғат апатына даяр жүру қасиетін туғызды. Көшпелілерде табиғатқа бағыт алу басымдығы қалыптасты, ал мәдениеті, Демокриттің анықтауынша табиғат мәдениетіне айналды.

Көшпелілік мәдениетінің бірегей жеке сипаты отырықшылық әлеміндегі бірегей жеке мәдениетке қарағанда, әсіресе, адамның сыртқы ортаның әсеріне бейімделу ерекшелігіне қарай айқын көрінеді. Ру көшу кезінде дала көгінің өсуі мен сақталуы үшін аз уақытқа болса да бірікті. Дәл осы уақыт бүкіл ру адамдарының басын қосатын, той-томалақ өткізіп, басқа да мерекелерді тойлайтын кезең ретінде текке таңдалып алынған жоқ. Көшпелі өмір жағдайында жеке адам мен қоғамның өзара қатынастарының үйлесімділігі осылай пайда болды. Көшпелілер қоғамында жеке тұлғалық фактор айқын белгіленген, ол көпшілік қатысатын өнер түрлерінде, жеке ән айтқанда және ұжымдық ән салу болмаған кезде жарқынырақ көрінді.

Қазіргі қазақ қоғамында мұндай дәстүрдің болуы үстел басындағы отырыстары ұжым болып ән салумен аяқталатын орыс мәдениеті ықпалының дәлелі болып табылады. Міне, тура осындай жағдайда қазақ қоғамында бірігіп ән салуы пайдаланылды. Күзгі-көктемгі кезеңдерде көшпелілер соғыс қимылдарына жел берді. Бұл уақытта жылдық көшу циклының қорытындысы жасалды. Қысқа қарай әр отбасы малын алып, өз руынан бөлектеніп өмір сүрді. Сонда ғана барлық соғыс қимылдары тоқтады. Жасыл желектің болмауы ру мүшелерінің малды бірігіп бағуына, жауға мінетін аттарын шөппен қамтамасыз етуіне мүмкіндік бермеді [8].

Сөйтіп, «адам-табиғат» қатынасы адамзаттың даму процестері мен табиғат бастауының бірлігін мойындауға, олардың қарама-қарсылығын жоюға алып келді. «Адам-қоғам» қатынастары түркі көшпелілерінде рулық байланыстар жүйесі арқылы айқындалды. Рулық, қауымдастық қатынастар бүкіл этностың да, жеке адамдардың да өмірінде басымдыққа айналды. Бабалардың өсиеттері, аруақтарға сыйыну – адамдар игілігінің өзгермес шарты ретінде қалыптасты және бүгінге дейін сақталып келеді.

Ежелгі көшпелілердің құндылық жүйесі табиғат діні – тәңіршілікпен рәсімделді. Отырықшылық дінінен тәңіршіліктің айырмасы сонда, көшпелілер табиғаттың рухына, құдайларға емес, табиғаттың өз компоненттеріне: тауларға, далаға, суға, жерге, ағашқа сеніп, сыйынды. Осы айтылғандардың бәрі көшпелілердің өзіндік мәдени және көркемдік ерекшелігін танытады және оның отырықшылық мәдениет пен өнерден айырмашылығын көрсетеді.

Қазақстан аумағында бұрын көптеген мәдениеттің өмір сүргені туралы фактілер ғалымдарды олардың байланысу тетігі туралы ойлануға мәжбүрледі. Кейбір ғалымдар кезек алмасқан дала мәдениеттерінде ешқандай байланыс жоқ деген пікірді ұстанды. Ал басқалары Қазақстан аумағында өмір сүрген халықтардың тілінің ортақтығын, мәдени дәстүрлерінің сабақтастығын анықтауға ұмтылды.

Көшпелі қазақтардың тілі мен дәстүрінің ұқсастығы байтақ дала кеңістігіндегі өмір сүру жағдайында шын мәнінде таңғаларлық, кейбір ғалымдар мұны көшпелі ұйымдардың тұйықтығы мен басқа әлемнен өзін алшақ ұстауы нәтижесінен деп түсіндіреді. Зерттеушілердің тағы бір тобы Қазақстан аумағындағы көшпелілер мәдениеті бірлігінің себептерін ашпай, жай ғана фактіге жүгінеді [9]. Мамандардың үшінші тобы – В.В. Радлов [10] пен Ш. Уәлиханов [11] көшпелілердің рухани өмірінде үйлесімсіздіктердің пайда болуына қарамастан, мұны көшпелі мәдениеттің ішкі тұтастығының көрінісі деп түсіндіреді.

Л.Н. Гумилев бірқатар еңбектерінде [11-13] қытай жылнамашыларының деректерін, ертедегі түркі мифтерін негізге ала отырып, этнографиялық материалдарды салыстыра талдау нәтижесінде Қазақстан аумағында түрлі мәдениет жүйесінің өмір сүргені туралы және осы жерді мекендеген тайпалар мәдениетінің түрлі генетикалық сипаты бар деген қорытындыға келді.

Новосібір ғалымдарының Алтай халықтарының шамандық дәстүрін зерттей жүріп, түркі халықтарының діни ерекшеліктеріне зер салу нәтижесінде діни мәдениеттердің бірлігін, ықпал ету мүмкіндігін және олардың Орта Азия мәдениет ошақтарымен өзара байланысын көре білуі үлкен жетістік болды [14].

Генетикалық сабақтастық фактісін мойындау немесе оның жоқтығын дәлелдеу Қазақстан аумағын мекендеген ежелгі тайпалардың этникалық ұқсастығы туралы түрлі культурологиялық теорияларға айтарлықтай кедергі келтірді, көлденең қойылған тас сияқты болды. Мәселен, Н.Я. Бичурин оларды моңғол деп санады [12]. А.Н. Бернштам [3] мен С.П. Толстов [2] ерте кезде Қазақстан аумағында ирандықтар тұрған, далаға мәдениетті солар әкелген дейді. Біз арицентристік (ирантілділік) теориясы туралы бұдан бұрын айтқанбыз. Енді оны қайталаудың жөні жоқ. Себебі, осы теорияның ең сенімді жақтаушысы Е.И. Абаевтың өзі ең соңында одан бас тартты [13].

Көшпелі тұрмыс пен дәстүрдің тұрақтылығы кейбір батыс ғалымдары тарапынан креативтіліктің жоқтығы, мәдени құндылықтар жасауға қабілетсіздік ретінде қарастырылды. Шын мәнінде, ертедегі көшпелілер мәдениеті мен өнерін зерттеу бірқатар қиындықтар туғызады, өйткені, номадтардың материалдық мәдениетінің ізін табу тым күрделі деп бірінші рет Л.Н. Гумилев атап көрсеткен [11]. Ең басты куә – ежелгі елді-мекендер мен қорғандарды қазу кезінде табылған археологиялық материалдар, оларда еңбек құралдары, жартастарға салынған суреттер сақталған, яғни, уақыттың өзі бұларды құрта алмаған. Көшпелілер мәдениеті туралы білімнің көпшілігі Азия және Африка көшпелі мәдениетінде бар көркемдік құбылыстардың қарапайым таралуы арқылы алынған.

Алайда, бұл елдердегі көшпеліліктің Қазақстандағы көшпеліліктен сапалық тұрғыда айырмашылығы барын естен шығармауымыз керек. Африка және Австралия аборигендерінің өзіндік көшпелілік мәдениеті осы өмір салтының ертедегі формасын тоқтатып, жабық, тұйық географиялық жағдайға негізделгенін тағы бір қайталай кетудің артықтығы болмас. Қазақ көшпелілігі ашық географиялық жағдайдың ғажайып тіршілігінде отырықшылық мәдениетпен ұдайы қатар қонып, қарым-қатынас жасауда болды.

Қазақ мәдениеті өмірдің басқаша тәжірибесімен, басқаша рухани түрімен тұрақты қатынаста жүрді. Бұл оның өзіндік ғажайып белгісін айқындады. Сондықтан да, осындай сан түрлі көшпелілік тәжірибесіне бірдей теңдік белгісін қоюға болмайды.

Отырықшылық мәдениет өзі тұрған жердің айналасына қатаң шекаралық белгі қояды. Отырықшылықтың басты міндеті – сол аумаққа иелік ету және өзінің меншік кеңістігі ретінде қорғау болып табылады. Жекеменшіктік, иелік түсініктері отырықшылық өмір салтымен қалыптасқан. Қатаң шектелген аумаққа қоныстанып және сонда бекіп, адам сенімді де мықты қорғаныс құрылысын жүргізеді. Елді мекен, қалалар оның бөлінбес және алынбас меншігі саналады. Кеңістікті спецификалық тұрғыда қабылдау қалыптасады, бұл бірінші кезекте өнерге әсерін тигізеді. Отырықшылық мәдениетте кеңістік бір деңгейлі, тұрақты, теңестірілген, өзгермейтін сияқты қабылданып бекиді. Бұл кеңістік өнері сияқты өнердің басқа түрлерінің сипатына да ықпал етеді.

Адамдардың отырықшылық қауымдастығында мәдениет әрқашан тек қалалық мәдениет ретінде түсіндіріледі. Жерді игеру, өңдеу отырықшы адамдар тұрмысының ең басты және маңызды әдісіне айналды. Осыдан келіп игеру, өңдеу тәрізді «мәдениет» сөзінің алғашқы мәні пайда болды. Біртіндеп бұл алғашқы бастама өндірістік мәнге ие болды.

Көшпелілік мәдениетке кеңістік және оны ұйымдастыру мүлде басқаша қабылданады. Кеңістік – көшпелілер үшін қашан да қимыл-қозғалыста. Кеңістік номад үшін күрделі емес, қабылдауға жеңіл және сезілгіш. Көшпелілердің кеңістікті қабылдаудағы ерекше өзгешелігі осында. Бұл көшпелілер өнерінің спецификасына әсерін тигізді. Кеңістіктің сезімділігі бүгінгі күнге дейін жеткен ою-өрнектер құпиясында жатыр. Көшпелі өмір мен айналаны қабылдай білудің ерекшелігі көшпелілердің әрі жеңіл, әрі қозғалуға ыңғайлы, тез құрастырылып жиналатын баспанасын, яғни киіз үйлерін туғызды. Көшпелі өмір салты – үнемі көшіп жүру қоршаған ортаны басқаша түсінуге, яғни, адамға жат нәрсе емес деп ашық қабылдауға үйретті.

Отырықшылық табиғат та бағындырылған жалпыға бірдей заңдылық түсінігі формасындағы философияны жасады. Кең-байтақ далада еркін қозғалыста болатын көшпелі өмір тәжірибесі арқылы құрылды. Көшпелі өмір салты отырықшылыққа қарағанда мүлде басқа түсінік пен құндылық, мүлде басқа салт-дәстүр қалыптастырды. Осындай сан түрлі және аксиологиялық параметрлерге Н. Нұржанов өте дәл талдау жасаған [9]. Отырықшы ментальділікте бәрі де қатып қалған, материалдық тұрғыда рәсімделген, көшпелі менталитетте қозғалыстағының, ауысатындардың бәрі маңызды.

Менталитеттің мұндай ерекшелігі тарихты қабылдай білуге де әсерін тигізді. Отырықшылық мәдениет тарихты тұрмыстың түбегейлі өлшемі ретінде қабылдайды. Көшпелілерде тарихты аңыздар алмастырады. Мифтің функциясы мынада: ол адамдар өмірін ретке келтіреді, әлеуметтендіреді, тәжірибені келесі ұрпаққа жалғастырады, мінез-құлықты үйлестіреді, бірегейлікті қалыптастырады және туғызады. Өткеннің және қазіргінің тәжірибесін мифологиялық тұрғыда игеруге көшпелілер ұмтылысының, олардың тарихи санасының ерекшелігін бұдан артық түсіндіру қиын.

Қазақстан аумағында уақыт өлшемі бұрын билеушілердің есімдеріне байланысты өлшенді, яғни, тарихи фактілер жеке тұлға, нақты ақиқат арқылы көрсетілді. Ежелгі дәстүрді тұрақтандыру тәсілі ретінде мәдениеттің алғашқы тағайындалуы көшпенді үшін өзінің басымдығын жойған жоқ.

Сөйтіп, өмір сүрудің көшпелі және отырықшы жүйесінде мәдениеттің мәні мен функциясы құндылықтарды толықтырумен, сөз жоқ, әр түрлілігімен, кейде тіпті қарама-қайшылығымен көркемөнер шығармашылығында көрініс тауып отырады.

Сонымен қазақтардың дүниетаным әлемінің көрінісі бір мезгілде күрделі де қарапайым. Ол дүниенің мифологиялық құрылымы логикасына негізделген және орталық басым бағытқа ие болатын иерархиялық құрылымды танытады. Осындай орталықтың классикалық философиясы *ratios*-ты ұсынады. Дүниенің ұқыпты үйлестірілуі және тұрмыстың панлогикалық қиылысуы жаңа еуропалық философияның танымдық құралдарының шектелуін көрсетеді.

Көшпелілік дүниені түйсінуге түсінігінде орталықтың рөлі қазақ мәдениеті мен өнерінің аңғарымдық сипатының және дүниені қабылдауының негізін сезінуді жүзеге асырады. Қазақ өнерінің сапалық сипаттамалық белгісі ретінде сезімді музыка өнерінің бәсекелік түрлерінде екі орындаушының ортаға шығуы қозғалыс ырғағына құрылған айтыстарда көрініс табады. Сондай-ақ, көкпар, қыз қуу сияқты спорттық бәсекелерде де сипатталады. Мұнда ол бір жағдайда көкпарға берілген серкемен, екінші жағдайда қыздың сүйюімен немесе жігітті қуып жетіп қамшы үйіруімен қамтамасыз етіледі. Серілік өнері де көрермендермен тікелей араласқан кезде оның шығармашылығын сезіммен қабылдауға негізделген. Өнердің мұндай түрі адамдардың шығармашылық процестерге қатысып, артистермен бірге ойнап, олардың жеке-леген бір сәттегі суырып-салма жауап қайтаратын театрландырылған қойылымы болып табылады.

Мизансцена өнері режиссураның маңызды элементі болып табылатыны белгілі, сондықтан да қазақтың орындаушылық өнерінде тек режиссерлік бастаулар туралы ғана айтуға болмайды. Режиссура көшпелілер мінез-құлқының сапасына айналды, бұл жерде отбасындағы және қауымдастықтағы дәстүрлі шаралардың сақталуына деген жақындық құпиясы жатқан сияқты. Осыдан келіп отбасы мен ру ішіндегі оқиғаларға салтанаттылық және қызықты ойын қойылымын, режиссерлендіру сипатын беретін қазір де бар, жоғалмаған құзырлық талабы туралы ойлануға болады. М. Әуезовтың «Абай жолы» эпопеясындағы Құнанбайдың руластарымен өткізген кеңесі суреттелетін бір ғана сцена режиссерлендірілген және өте жақсы қимыл-әрекеттің төркінін тануға мүмкіндік береді. Мұндай көріністер романда жетіп-артылады. Сері шығармашылығындағы дәстүрлі мизансцена өнері қазіргі деңгейде XX ғасырдың 80-жылдары Қазақстан театр өнерінде, сондай-ақ 90-жылдардың соңы мен XXI ғасырдың басында жас балетмейстерлердің хореографияларында кеңінен таралған актерлердің тікелей көрермендермен бірге араласып ойнау әдісімен туыстас болып келеді.

Қазақстанның культурологиялық феномені қытай, византия, араб, моңғол, славян және басқа да елдер өркениетімен байланысқан күрделі қарым-қатынасты ыдыратпады, оны тарихтың күрделі этносаяси уақытының оқиғалары да жоя алмады. Мұның бәрі сыпайы далалық

дәстүрлердің ең асыл құндылықтарын түзете және ассимиляциялай отырып, халықтың рухын нығайта түсті.

Отырықшылық мәдениет пен көшпелілік мәдениет арасындағы айырманы мәдениеттің этникалық және ұлттық екі түрінің айырмашылығы ретінде шартты түрде атауға болады. Көшпелі қазақ мәдениетінің негізінде адамдар мінез-құлқының нормалары мен үлгілерін, этнос өмірінің жіктері мен құрылымын айқындайтын жеке адамнан жоғары тұратын «қасиеттілікті» символикалық белгілермен көрсету жатыр. Еуропалық мәдениетті белгілі деңгейде ғана этникалық мәдениетке жатқызуға болады. Алайда, қазақтардың этникалық және рухани дамуына тек қазақтардың өздері ғана емес, өзге халықтардың өкілдері де үлес қосты.

Сонымен, көшпелілік өнерінің спецификасы мен ерекшелігі туралы бірқатар қорытынды жасауға негіз бар:

- сюжеттер мен әрекет мифологизмі;
- қолма-қол суырып салу, аяқ астынан туындаған нәрсеге дайын болу;
- композицияның нақты құрастырылуы;
- өнердің және барлық физикалық, психологиялық және рухани көріністердің бірегей парадигмалық космогоникалық схемалары;
- оқиғаны көру мен сезінудің және баяндаудың эпикалығы;
- өзара іс-қимыл формасы ретінде синтезге дайын болу;
- кеңістіктің барлық деңгейінде – нақтылықтан рухани деңгейге дейінгі дискреттілік, қозғалғыштық және сезімділік;
- нақты, шынайы-тарихи философиялық және көркемдік-шығармашылықтың үздіксіздігі және уақыт сезімділігі;
- рухани өмір формасының пайда болу үйлестігінің бұзылуы;
- барлық деңгейде, іште де сыртта да көрініс беретін ішкі тұрақтылық;
- жаңаны қабылдай білу, жаңаға ашықтық.

Бұл ерекшеліктер қазақ мәдениетінің барлық құбылыстарына қатысты, бірақ өнер туындыларында айқын көрінеді, бұл оларды өнердің қасиеттері ретінде айтуға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Турсунов Е.Д. Происхождение носителей казахского фольклора. – Алматы: Дайк-Пресс, 2004.
2. Толстов С.П. Древний Хорезм. – М., 1948.
3. Бернштам А.Н. Находки у озера Борового в Казахстане//Сборник Музея антропологии и этнографии. – Л., 1949. – Т. XIII.
4. Чаадаев П.Я. Философские письма. – М., 1998.
5. Гумилев Л.Н. Древние тюрки. – М., 1967.
6. Шаханова Н.Ж. Мир казахской ТРАДИЦИОННОЙ КУЛЬТУРЫ. – Алматы, 1998.
7. Тойнби А. Постигание истории. – М., 1999.
8. Масанов Н.Э. Кочевая цивилизация казахов (Основы жизнедеятельности кочевнического общества). – Алматы; Москва, 1995.
9. Нуржанов Н. Культурология. Курс лекций. – Алматы, 1998.
10. Радлов В.В. Образцы народной литературы северных тюркских племен. Ч. II. – СПб, 1886.
11. Гумилев Л.Н. Степная трилогия. – М., 1967.
12. Бичурин И.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. – М., 1950. – Т. 1
13. Абаев В.И. О некоторых лингвистических аспектах скифо-сарматской проблемы // Проблемы скифской археологии. – М., 1969.
14. Акатаев С. Мировоззренческий синкретизм казахов. (Истоки народной мысли). Вып. 1 – Алматы, 1993.

Кишкашбаев Тлеугали Аширбекович

Доктор педагогических наук, профессор

Аннотация. Казахская культура действительно уникальна по многим своим параметрам, но, прежде всего, уникальна сама система мышления казахского народа, сумевшего сохранить до наших дней все особенности этапов развития сознания, начиная от мифологической формы сознания, органично сочетая его с другими формами мышления, вплоть до последней, современной его формы – космического мышления.

Ключевые слова: казахская культура, казахское искусство, кочевая культура.

Kishkashbayev Tleugali Ashirbekovich

Doctor of Pedagogical Sciences, Professor

THE MAIN APPROACHES TO THE STUDY OF KAZAKH ART

Abstract. Kazakh culture is really unique in many of its parameters, but, first of all, the system of thinking of the Kazakh people itself is unique, which has managed to preserve to this day all the features of the stages of consciousness development, starting from the mythological form of consciousness, organically combining it with other forms of thinking, up to its latest, modern form – cosmic thinking.

Keywords: Kazakh culture, Kazakh tradition, nomadic culture.

References

1. Tursunov E.D. Proiskhozhdenie nositelej kazahskogo fol'klora. – Almaty: Dajk-Press. 2004.
2. Tolstov S.P. Drevnij Horezm. – M., 1948.
3. Bernshtam A.N. Nahodki u ozera Borovogo v Kazahstane // Sbornik Muzeya antropologii i etnografii. – L., 1949. – T. XIII.
4. Chaadaev P.Ya. Filosoficheskie pis'ma. – M., 1998.
5. Gumilev L.N. Drevnie tyurki. – M., 1967.
6. Shahanova N.Zh. Mir kazahskoi TRADICIONNOJ KUL'TURY. – Almaty, 1998.
7. Tojnbi A. Postizhenie istorii. – M., 1999.
8. Masanov N.E. Kochevaya civilizaciya kazahov (Osnovy zhiznedeyatel'nosti nomadnogo obshchestva). – Almaty; Moskva, 1995.
9. Nurzhanov N. Kul'turologiya. Kurs lekcij. – Almaty, 1998.
10. Radlov V.V. Obyazyki narodnoj literatury severnyh tyurkskih plemen. Ch. II. – SPb, 1886.
11. Gumilev L.N. Stepnaya trilogiya. – M., 1967.
12. Bichurin I.Ya. Sbornik svedenij o narodah, obitavshih v Srednej Azii v drevnie vremena. – M., 1950. – T. I.
13. Abaev V.I. O nekotoryh lingvisticheskikh aspektah skifo-sarmatskoi problemy // Problemy skifskoi arheologii. – M., 1969.
14. Akataev S. Mirovozzrencheskij sinkretizm kazahov. (Istoki narodnoj mysli). Vyp. 1. – Almaty, 1993.

Ермекбай Жарас Ақышұлы

д.и.н., профессор кафедры
социально-гуманитарных дисциплин
Казахстанского филиала Московского
государственного университета
им. М.В. Ломоносова,
e-mail: ermekjaras@mail.ru

Макипов Аскар Советканович

к.и.н., профессор Национального
университета обороны имени Первого
Президента Республики Казахстан - Елбасы
e-mail: dosmak_1998@mail.ru

Вафин Харис Шамильевич

докторант, Национального
университета обороны имени Первого Президента
Республики Казахстан – Елбасы,
e-mail: kharisvsh@bk.ru

ПРОЦЕСС ДЕПОРТАЦИИ НАРОДОВ И НАЦИОНАЛЬНО-ЭТНИЧЕСКИХ ГРУПП НА ТЕРРИТОРИЮ КАЗАХСТАНА С СЕРЕДИНЫ 30-Х ДО КОНЦА 40-Х ГОДОВ

Аннотация. В исторической литературе последних десятилетий исследованию истории депортации в СССР посвящено значительное количество работ. Изучение массовых репрессий в настоящее время окончательно перешло из разряда популярных тем в разряд научных фундаментальных исследований. Однако существует ряд вопросов, которые не нашли отражения в научной литературе по причине недоступности архивных материалов, первичных документов, на основании которых предпринималось принудительное выселение.

Советское правительство проводило политику депортации народов и национально-этнических групп на территорию Казахстана с середины 30-х до конца 40-х годов с нарушением родовых связей, дисперсным расселением по территории Казахстана и затруднёнными связями должно было рано или поздно поставить их перед фактом ослабления этнического единства, связанного с опасностью последующего исчезновения.

Ключевые слова: Акмолинская область, эвакуация, эвакуанселение, архивные материалы, Великая Отечественная война, Казахстан, народы Кавказа.

С середины 30-х годов XX века начался новый этап репрессий, который в период установления тоталитарного режима в СССР коснулся не только отдельных личностей, социальных групп, членов оппозиционных большевизму политических партий, но и целых народов, населявших различные регионы СССР.

Депортации представителей отдельных народов и национально-этнических групп на территорию Казахстана началось еще в предвоенные годы.

Первыми, кого затронула политика насильственного переселения по национальному признаку, были поляки пограничных районов Украинской ССР. 28 апреля 1936 г. Советом Народных Комиссаров СССР было принято постановление под грифом «Секретно» за № 7760120сс, «О переселенцах с Украины», согласно которому из 35820 поляков, проживающих на Украине, 35739 были переселены в Казахстан [1]. Социальный статус поляков определялся как «политически неблагонадежные элементы» пограничных зон. Очередная волна депортации для поляков наступила в 1939-1940 гг. когда Западная Украина и Западная Белоруссия вошли в состав СССР. Все неудобные советскому режиму представители этих республик были выселены по отработанной уже в 20-30-х годах схеме в Сибирь, Среднюю Азию и Казахстан. В 1940 г. в Акмолинскую, Павлодарскую, Северо-Казахстанскую, Талды-Курганскую, Джамбулскую и Алма-Атинскую области направлены были многочисленные железнодорожные составы ссыльных. Среди них появился новый большой контингент польских спецпереселенцев под названием «Польские осадники и беженцы». «Осадники» – это переселенцы из Польши, в основном, бывшие военнослужащие польской армии, участвовавшие в польско-советской войне 1920 году; получившие земли в районах, заселенными украинцами и белорусами.

Депортация с восточных границ СССР началась в 1937 г. 21 августа, в Казахстан прибыло 23 эшелона, 6741 семья корейцев из назначенных 63 эшелонов, 18009 семей. Основная их масса была разгружена в Южно-Казахстанской области – 18 эшелонов, 5068 семей, а остальные были распределены следующим образом: 2 эшелона (643 семьи) прибыло на Балхаш (Бурлю-Тюбе), I эшелон (378 семей) – в Уш-Тобе, 2 эшелона (652 семьи) в Северо-Казахстанскую область. Второй очередью в Казахстан прибыло 15 эшелонов (3776 семей). И, наконец, третьей очередью следовало 4 эшелона с 1109 семьями (5115 человек).

Произведенной переселенческими участками переписью установлено, что всего в Казахстан прибыло 90 эшелонов переселенцев, 20789 семей, 98454 человека [2].

Огромные потери были при транспортировке переселенцев. Перевозили их в товарных вагонах, в одну теплушку загоняли до 100 человек. Больше всех страдали дети и старики. Так, на станции Верино под Хабаровском потерпел крушение эшелон 505. В результате 7 вагонов были полностью разбиты, 19 человек погибли, около 50 ранено, 58 лишились своего имущества.

Расселение и хозяйственное устройство вызвали огромные трудности. В качестве жилья стали приспособлять пустующие здания, строились полуземлянки, ставились юрты.

10 октября 1937 г. СНК КазССР принял специальное Постановление, «О расселении и хозяйственном устройстве корейских переселенцев». Оно предписывало расселить в районах Центрального Казахстана 2600 хозяйств корейцев.

В конце октября в Карагандинскую область было перевезено 2558 семей корейцев в количестве 15000 человек.

Весна 1938 года принесла второй этап депортации, который проходил по всей территории Казахстана, и подверглись ему более 60 % корейцев, выселенных в республику.

По областям и районам республики расселение корейцев-переселенцев выглядело таким образом:

- а) в Алма-Атинской области – 4774 хозяйства;
- б) в Кызыл-Ординской области – 6476 хозяйств;
- в) в Западно-Казахстанской области – 500 хозяйств;
- г) в Гурьевской области – 1322 хозяйства;
- д.) в Актюбинской области – 1258 хозяйств;
- е) в Карагандинской области – 2255 хозяйств, из них:

на землях ликвидируемого совхоза «Карагандаутоль» №3 и на участке ликвидированного совхоза № 2 – 1155 хозяйств;

в промышленности, на строительстве железной дороги, в государственных, кооперативных учреждениях и промкооперации Центрального региона республики – 1100 хозяйств.

На 1 декабря 1938 года в Казахстане находилось 102 тысячи корейского населения [3].

Устройство корейцев на местах вселения было далеко не простым делом, так как опять было связано с такими проблемами, как слабая материальная база, неподготовленность на местах, непродуманность многих, вопросов в центре и т.д.

Строительство жилья для корейцев-переселенцев, расселенных в самостоятельных корейских колхозах, было поручено специальной строительной конторе Спецстрой. Было организовано 11 участковых стройконтор, куда входил и Карагандинский участок. Какие-либо нормы на строительные работы отсутствовали, за их основу были взяты нормы и расценки, «наиболее часто встречающиеся в практике сельскохозяйственного строительства». Из местных стройматериалов заготавливали лишь солому, камыш и камень. Снабжение стройматериалами было неудовлетворительным, нерегулярным. Слабым местом являлся транспорт, в т.ч. гужевой.

Облпотребсоюзу, облздравотделу и другим службам обязывалось организовать на станциях разгрузки корейских переселенцев сеть магазинов, ларьков с достаточным запасом продовольствия, медобслуживание, далее организовать учебу детей в школах, произвести ремонт жилых помещений для их расселения. Но, к сожалению, практически все эти обязательства перед переселенцами остались на бумаге.

Следует отметить, что с началом войны советские немцы также, как и другие народы, мобилизовались на борьбу с германским фашизмом. В частности, от населения Автономной Советской Социалистической Республики Немцев Поволжья поступило тогда 2500 заявлений о добровольной отправке на фронт, и 8800 немцев вступили в ряды народного ополчения. Впоследствии многие из них были удостоены высших наград Родины,

Стремительное продвижение противника, ухудшение экономической и социальной обстановки, почти полная неясность дальнейших перспектив небывалой войны - все это и множество других военных неудач определили отношения Сталина и его окружения к немецкому населению Поволжья.

В июле 1941 года АССР Немцев Поволжья посетили Молотов и Берия, после чего было принято решение депортировать все немецкое население. 28 августа был издан Указ Президиума Верховного Совета СССР 21-160 «О переселении немцев, проживающих в районах Поволжья». Из документа следует: «По достоверным данным, полученным военными властями, среди немецкого населения, проживающего в районах Поволжья, имеются тысячи и десятки тысяч диверсантов и шпионов, которые по сигналу, данному из Германии, должны произвести взрывы в районах, заселенных немцами Поволжья... Во избежание таких нежелательных явлений и для предупреждения серьезных кровопролитий Президиум Верховного Совета СССР признал необходимым переселить все немецкое население, проживающее в районах Поволжья, в другие районы с тем, чтобы переселяемые были наделены землей, и чтобы им была оказана государственная помощь по устройству в новых районах» [4]. На основании этого Указа, Автономная Республика Немцев Поволжья была ликвидирована. Действие Указа распространялось на всех граждан немецкой национальности Советского Союза, независимо от места жительства. Одновременно стали отзывать из армии солдат-немцев, которые, несмотря на это, оставались в армии под вымышленными именами и защищали Родину.

Для проведения операции по выселению приказом Л. Берии направлялась оперативная группа НКВД СССР во главе с его заместителем Серовым. Кроме того, в Республику Немцев Поволжья командировались 1200 сотрудников НКВД, 2000 работников, 7350 красноармейцев.

Немецкое население Поволжья, согласно новому постановлению «О расселении немцев Поволжья», принятому 12 сентября 1941 года ЦК ВКП(б) и СНК СССР, под конвоем военных насильно было вывезено в Сибирь, Среднюю Азию и Казахстан.

Депортация проводилась строго по графику одновременно во всех населенных пунктах. На сборы в дорогу давали 24 часа, разрешалось взять с собой только самое необходимое, поэтому большинство переселенцев не было готово к жизни в новых условиях, испытывало огромные материальные трудности. Многие погибали.

В результате депортации к концу осени 1941 г. было размещено в новых местах поселения около 1 млн. 120 тысяч немцев, что составляло 80 % их численности в 1939 году. Здесь надо иметь в виду то, что немецкое население одновременно выселялось из всех районов европейской части СССР, еще не занятой противником.

Согласно письменному указанию Берии, большинство немцев-переселенцев должно было разместиться в Казахстане. К концу сентября планировалось в 12 областях республики разместить 467 тысяч немцев. Из них:

в Центральном Казахстане – 12 тысяч, в том числе в Карагандинской области – 29,6 тысяч человек [5]. Тогда же по решению Постановления Исполкома Карагандинского Облсовета депутатов трудящихся и Бюро Обкома КП(б)К было дано задание руководителям районов разместить дополнительно прибывающее население в числе 20 тысяч человек.

Депортация немцев на территорию Казахстана продолжалась и в последующие месяцы. Так, распоряжением СНК СССР от 21 ноября 1941 года № 208, подписанном Л. Берией, в Казахскую ССР в двухнедельный срок были депортированы 1677 семей немцев из Куйбышевской области. С 3 по 10 ноября в республику были высланы 6 тысяч немцев из Калмыцкой АССР. По документальным данным в 1941-1942 гг. в Казахстан было депортировано от 350 до 400 тысяч человек немецкой национальности, в целом за период войны было переселено свыше 420 тысяч немецкого населения. В прифронтовых Гурьевской (ныне Атырауской) и Западно-Казахстанской областях, расположенных неподалеку от упраздненной Республики Немцев Поволжья, переселенцы не размещались. В областях Центрального Казахстана на поселения находились около 120 тысяч человек, из них около 70 тыс. - в Карагандинской области [6].

Выполнить установки Центра по размещению такого огромного количества немцев на местах было практически невозможно. Прекращенные навигации по Иртышу и отдаленность железных дорог, а также известный произвол местных властей поставили депортированных на грань голода и вымирания. И здесь большую помощь оказали местные жители, в домах которых и были многие размещены.

Депортированные немцы испытывали на себе и другие формы насилия. Например, в соответствии с распоряжением Наркомата мясной и молочной промышленности СССР от 23 сентября 1941 г. весь здоровый племенной и высокопродуктивный скот немецких хозяйств был принят конторами заготскота и отправлен гуртами в районы Ростовской, Сталинградской областей и в Калмыцкую АССР. Депортированным выдавались квитанции, гарантирующие выдачу скота в местах вселения.

Сохранились многочисленные жалобы в Совнаркоме республики, в которых есть такие строки: «Мы выехали из домов 7 октября, так что у нас не осталось ничего кушать», «Заготскот сказал, что у нас квитанции неправильные, неужели нас обманули?», «Нету ни хлеба, ни соли – одним словом мы обречены на голодную смерть [7].

После разгрома врага под Сталинградом и Курском началось наступление советских войск, в ходе которого была освобождена территория Северного Кавказа, Грузии, Крыма. В 1943-1944 гг. на освобожденных территориях одновременно с восстановительными работами началось изолирование подозрительных и розыск предателей и пособников врага.

Однако руководители органов НКВД искали не только отдельных людей и групп населения, но и целых народов признаки преступлений, способствовавших врагу. Так, родилась на свет версия о виновности отдельных народов, благосклонно относившихся к врагу в период окку-

пации их территории. Таким образом, под предлогом обеспечения безопасности воюющей страны был найден надуманный предлог для их депортации.

Сегодня безосновательность этих акций несомненна. В целом население ликвидированных автономных республик и областей относилось лояльно к Советской власти и не было таких веских причин, которые давали бы возможность усомниться в их верности Родине. Если же и были отдельные субъекты или даже группы людей, сотрудничавших с немцами, это не должно было служить основанием для преследования всего народа. Однако законность и правовые нормы не брались в расчет.

Одними из первых, кто подвергся насильственной депортации, были карачаевцы. У этого народа была своя автономная область, созданная 12 января 1922 года. В ней были представлены карачаевцы (примерно 28 % населения) и черкесы.

В годы войны карачаевцы вместе с черкесами активно участвовал и в боях с гитлеровцами. Тем не менее, 12 октября 1943 года Указом Президиума Верховного Совета СССР за № 115/136 Карачаевская АО была ликвидирована, а 14 октября было принято закрытое постановление СНК СССР о выселении карачаевцев. За короткий срок были депортированы из области 14774 семьи общей численностью 69267 человек. Из них в Казахстане было размещено 45529 человек (1174 семья), в основном в Джамбулской и Южно-Казахстанской областях. Выселение сопровождалось жестокими мерами и проводилось в короткие сроки. В 1957 г. после восстановления Карачаево-Черкесской Автономной области туда вернулось 90% карачаевцев из Казахстана, Кыргызстана, Узбекистана [8].

Трагическая участь депортации постигла и балкарцев. Как известно, Кабардино-Балкарская Автономная область была образована в составе РСФСР 16 января 1922 года. Балкарское население составляло в Автономной Республике (с 1936 г.) примерно треть. С началом войны многие балкарцы ушли на фронт и достойно воевали. В январе 1943 года территория балкарцев была освобождена, а они сами, несмотря на боевые и трудовые подвиги, по ложному обвинению были депортированы со своей исторической родины.

Постановление ГКО о выселении балкарцев принято 5 марта 1944 г., а упомянутая телеграмма Л. Берии отправлена 24 февраля того же года. В общей сложности в результате депортации в Казахстан прибыло 4660 семей балкарцев, численностью 25 тысяч человек, из них в Семипалатинскую область было направлено 2742 человека; Алма-Атинскую – 5541 человек; Южно-Казахстанскую – 5278 человек; в Центральный регион Казахстана – 8833 человека [9].

Чечено-Ингушетия, самая крупная по численности населения среди кавказских народов, издавна являлась «воротами» Кавказа. В период войны на ее территории, после отступления гитлеровцев оставались шпионско-диверсионные группы. Находились и люди, служившие врагу. Но основное население Чечено-Ингушетии осталось верным Советской власти. В январе-феврале 1943 года Северный Кавказ был почти полностью очищен от оккупантов. Однако в феврале 1944 года по плану Берии началась депортация чеченцев и ингушей. Для проведения этой акции было подготовлено 40 эшелонов и 6000 автомашин [10]. Выселение чечено-ингушского населения осуществлялось теми же методами, что и раньше.

Здесь следует обратить внимание на одно обстоятельство: 31 января 1944 года Государственный комитет обороны утверждает постановление о выселении чеченцев и ингушей в Казахскую ССР и Киргизскую ССР. Операция по их выселению началась на рассвете 23 февраля 1944 г., а Указ Верховного Совета СССР о ликвидации Чечено-Ингушской АССР, где проживало около 500 тысяч человек, последовал только 7 марта 1944 г., в день окончания выселения этих народов.

Первые эшелоны с переселенцами прибыли в новые места поселения в середине марта 1944 года. За короткий срок в Казахстан прибыло 344 589 человек. Из них 16565 человек было направлено в Джамбулскую область, Алма-Атинскую – 29089, Южно-Казахстанскую

– 20808 человек, Семипалатинскую – 31236, Северо-Казахстанскую – 39542 человека, Акмолинскую 60330 и в Центральный Казахстан – 138262 человека [11].

Сталинский режим подверг также переселению и тех чеченцев, и ингушей, которые отбывали различные сроки в лагерях НКВД СССР. Многие из заключенных были переведены в Карагандинский лагерь. Одновременно депортации подверглось чечено-ингушское население, проживавшее в Дагестанской АССР, Грузии, Азербайджане, Краснодарском крае, Ростовской и Астраханской областях.

Таким образом, в 1945 году в республике было размещено 89901 семья чеченцев и ингушей общей численностью 406375 человек. К ним прибавилось 60 тыс. уволенных из рядов Красной Армии после февраля 1944 года солдаты и офицеры [12].

В годы войны депортации подверглись и многие жители Калмыцкой АССР. В 1942 году калмыки вместе с другими народами СССР поднялись на борьбу с врагом. За боевые заслуги 8 тыс. калмыков были награждены орденами и медалями, 21 человек удостоен звания Герой Советского Союза. Но, несмотря на это, по тем же обвинениям, которые касались народов Северного Кавказа, калмыцкий народ был выселен с мест постоянного проживания. По Указу Президиума Верховного Совета СССР и Постановлению СНК от 28 октября 1943 года он был депортирован в восточные и северные районы страны, а также на Урал.

За короткий срок было выселено 99919 человек. Из них 648 семей численностью 2268 человек переселили в районы Казахской ССР, это почти 65 % стариков и детей [13]. Калмыцкая АССР была ликвидирована 27 декабря 1943 года.

Крупные акции по выселению отдельных народностей и национальных меньшинств, заподозренных в коллаборационизме с врагом, продолжались. Однако в национальной политике СССР в этот период появились и такие признаки, которые откровенно подыгрывали шовинистическим настроениям определенных кругов в руководстве страны и регионов. Несомненно, что это, в первую очередь, исходило от самого И. Сталина и его окружения, которые в ходе депортации населения из Северного Кавказа решили заодно очистить некоторые регионы страны от присутствия «нежелательных элементов». Здесь речь идет о Крыме, а также районах Грузии, населенных турками. В данном случае мы имеем в виду выселение крымско-татарского населения.

На основании необоснованных обвинений в 1944 г. крымско-татарский народ был депортирован в Казахстан и Среднюю Азию. Началом акции явился приказ Л. Берии от 13 апреля 1944 г. «О мероприятиях, по очистке территории Крымской АССР от антисоветских элементов»» предписывавший по мере освобождения Крыма восстанавливать на местах органы НКВД и НКГБ для проведения «оперативно-чекистской работы» [14].

Выселение основной части крымских татар по существу производилось 24 часа. С 16 по 20 мая 1944 года из Крыма было выселено 191044 крымских татар.

31 июля 1944 года постановлением ГКО началась депортация турок из Месхетии и Южной Грузии. В итоге в Казахстане оказались 6299 семей общей численностью 27833 человека. Продолжалось заселение отдельных групп населения с освобожденных территорий. Так, в конце войны с территории Западной Украины подверглись переселению 100310 ОУНовцев (расшифруйте) и членов их семей. Часть из спецпереселенцев ОУНовцев была расселена в Казахстане, в т.ч. в Карагандинской области. Депортации подверглись немцы-репатрианты, турки, прибалтийцы и другие национальности. Переселение их в Казахстан продолжалось вплоть до конца 40-х годов.

Итак, с октября 1943 по январь 1945 года в Казахскую республику были переселены на постоянное местожительство 45529 человек карачаевцев, 406375 человек чечено-ингушей, 21150 человек балкарцев, всего - более 507 тысяч представителей народов Северного Кавка-

за. Кроме того, в Казахстан были сосланы 2268 человек калмыков, несколько тысяч крымских татар, турок, греков, болгар и других народов [15].

Спецпереселенцы с Северного Кавказа и бывшей Калмыцкой АССР были расселены в 145 районах. 14 областях республики.

Таким образом, в Казахстане в период войны находилось на спецпоселении от 900 тыс. до 1 млн. 209 тыс. человек, еще более 350 тыс. эвакуированных людей вместе с производствами, а в Карагандинской области депортированных было более 100 тыс. человек [16].

Причины, по которым депортировались все эти народы можно объяснить политическими мотивами и необходимостью укрепления так называемой лагерной экономики. Вместо того, чтобы использовать войска на фронт, режим задействовал только для выселения чеченцев и ингушей до 100 тысяч офицеров и бойцов войск НКВД и 19 тысяч оперативных работников.

В свое время по предложению Берии Указом Президиума Верховного Совета СССР от 8 марта 1944 г. 714 работников НКВД и оперативников, осуществлявших переселение указанных народов Северного Кавказа «за образцовое выполнение специальных заданий», были награждены орденами и медалями. Впоследствии Президиум Верховного Совета СССР Указом от 4 апреля 1962 г. отменил это решение, и все врученные награды были возвращены.

Переселенные в годы войны народы претерпели немало моральных и физических страданий, унижений, голода. Много людей погибло при транспортировке, отсутствии питания, а также из-за тяжелых хозяйственно-бытовых условий по прибытии в новые места расселения. Переселенцы размещались в общих бараках, совершенно не приспособленных к зимним условиям, в совершенно антисанитарной обстановке, в результате чего вспыхивали различные заболевания, последствия которых приводили к смертельному исходу. Такое положение спецпереселенцев наблюдалось во всех регионах Казахстана, в том числе и в Центральном Казахстане. Так в отчете за 1947-1948 гг. Переселенческого отдела по Карагандинской области отмечалось тяжелое социально-бытовое, материальное положение немцев, попавших в основном в трудармию и проживающих в колхозах области, гагар, греков, чеченцев и ингушей.

Более конкретно в документах излагалось положение спецпереселенцев с Северного Кавказа, которых на 1 января 1948 года в области числилось 31197 человек, 7569 семей.

По сравнению с 1944 г. спецпереселенцев уменьшилось на 5,5 тыс. человек, это объясняется тем, что часть чеченцев и ингушей выбыли в другие области для восстановления семей, но основная причина была в высокой смертности среди спецпереселенцев. Только за 1945-1946 гг. умерло 3474 человека, из них 1636 детей. В отчете по хозяйственно-трудовому устройству указывались основные причины смертности: болезнь тифом, инфекционные заболевания, дифтерия и корь у детей. Но несомненно, что главная причина смертности – тяжелое материальное и бытовое положение переселенцев и элементарное недоедание.

Чтобы помочь спецпереселенцев с Северного Кавказа, облегчить материальное положение, им была оказана единовременная денежная безвозмездная помощь со стороны местных властей на сумму 292800 рублей. Эти средства были переданы в местную промышленность, затем в виде одежды, обуви бесплатно распределены между спецпереселенцами.

Все трудности, которые испытывали взрослые, ощущали на себе и дети спецпереселенцев. Из-за недоедания, отсутствия одежды, обуви (особенно теплой) многие дети не могли посещать школы, детские сады, ясли. Так, в 1944-1945 учебном году из 4350 детей школьного возраста школы не посещали 2755 детей, а из 4780 детей детские сады и ясли – 2385 детей.

В 1947-1948 годах в Карагандинской области насчитывалось детей дошкольного возраста – 5890. Но из них лишь 877 посещали детские сады и ясли, учебой было охвачено лишь 1306 детей [17]. Одна из причин неполного охвата детей учебой объяснялось непониманием детьми спецпереселенцев русского и казахского языков в советских школах, где уроки пре-

подавались на русском языке, а также в казахских школах, где преподавание происходило на казахском языке. Но главной, основной причиной продолжало оставаться отсутствие одежды, обуви, питания в семьях переселенцев. К тому же часть детей имели из родителей только одну мать, а отца у них по разным причинам не было. Естественно, матери не в состоянии были обеспечить детей всем необходимым для учебы.

В такой ситуации, при отсутствии элементарных жилищно-бытовых условий, при высокой детской смертности по крайней мере унижительно звучало представление многодетных чеченских матерей к правительственным наградам. По области их было 497, представлено к награде 325 матерей. В 1947 году к ордену «Мать-героиня» была представлена 1 женщина, к ордену «Материнство» – 30 женщин, к медали «Материнство» – 294 женщины. Правда, были ли получены эти награды, выяснить по архивным документам не удалось. Только отмечено, что денежные пособия получали 494 матери [18].

Положение спецпоселенцев характеризовалось унижительными процедурами регистрации, перерегистрации и отметок в местных комендатурах. Контролировался каждый шаг спецпереселенца, любое незначительное нарушение немедленно наказывалось. Они как считались народами-преступниками, так таковыми и оставались долгие годы.

Иными словами, никто не должен был усомниться в твердости намерения относительно депортированных народов. Вся мощная карательно-репрессивная система государства была брошена на обеспечение того, чтобы они забыли о родных краях и свыклись с мыслью о вечном поселении в новых местах.

Таким образом, депортация стала фактом нарушения конституционного права отдельных народов, ставших объектом политической дискредитации со стороны Сталина и его административно-командного аппарата. Она не вписывалась, в прогрессивные демократические стандарты, выработанные человечеством. Законодательство о депортации народов являлось частью репрессивно-карательного законодательства, которое было глубоко засекречено, не подлежало обнародованию и огласке, осуществлялось жестокими методами. Депортация принесла огромные страдания, вызвала гибель большого числа людей. Этнический состав СССР за полвека уменьшился почти вдвое: 194 этнических единиц в 1926 году до 101 в 1979 году. С исторической арены исчезли 93 народа [19].

Как отметил Первый Президент РК Н.А. Назарбаев, выступая на IV сессии Ассамблеи народов Казахстана, «нет ни одной нации, ни одного народа, которым тоталитаризм не причинил бы сокрушительного и, к сожалению, в чем-то непоправимого ущерба» [20].

В ходе депортации народов под маховик сталинских репрессий попали представители всех социальных слоев общества, всех профессий, возрастов, национальностей и вероисповеданий. Это была настоящая война с народом во имя укрепления тоталитарного режима. Целью депортации было: за предельно короткий срок народы должны были быть лишены не только Родины, не только своей земли, но и языка, истории, культуры, родственных связей и самой надежды. Ведь только в таком случае любой человек - немец, чеченец, калмык, грек и т.д. - становился безропотным субъектом тоталитарной системы.

Список литературы

- 1 Казахстан на пути независимости. Прошлое и настоящее. Караганда, 1998. С.109; 3-201
- 2 Кан Г.В. Корейцы Казахстана. – Алматы: 1994. – 17 с.
- 3 История Казахстана: белые пятна. Сб. статей. / Сост. Ж.Б. Абылхожин. – Алма-Ата: Казахстан, 1991. – 294 с.
- 4 ЦГА РК Ф.1987, Оп.1, Д.14. Л.34.
- 5 Хасанаев М. «Для расселения выделить районы Казахстана» (Архивные документы о депортации наро-

дов в Казахстан). // Депортация народов и проблема прав человека. Материалы семинара. – Алматы, 12 июня 1997. – 31 с.

6 За мир и согласие в нашем общем доме: Материалы первой Ассамблеи народов Казахстана. – Алматы: Казахстан, 1995. – С.11-12

7 Материалы «круглых столов» и семинаров. – 12 с.

8 ЦГА РК Ф.1987, Оп.1., Д.16., Л.16

9 ЦГА РК Ф.1987, Оп.1., Д.16., Л.7

10 Бугай Н.Ф. Правда о депортации чеченского и ингушского народов // Вопросы истории. 1990. №7. С.38

11 История СССР. 1991. №1. С.153

12 Бугай Н.Ф. 40-50- годы: последствия депортации // Вопросы истории, 1992. № 1. – 14 с.

13 ЦГА РК Ф.1987. Оп.1. Д.16. Л.6.

14 История СССР. 1991. №1. С.150

15 Современный Казахстан: цифры и факты. – Алматы: 1998. – 37 с.

16 История СССР. 1991. №1. – 150-153 сс.

17 ГАКО Ф18п. Оп.1. Д.1107. Л.8; 400-401

18 ГАКО Ф18. Оп.1, Д.843, Л.14

19 Наука Казахстана. 1994. №11. 1-5 июня

20 Назарбаев Н.А. Историческая память, национальное согласие и демократические реформы – гражданский выбор народов Казахстана. Доклад на IV сессии Ассамблеи народов Казахстана. 6 июня 1997 г. // Казахстанская правда. 1997. 7 июня

Ермекбай Жарас Ақышұлы

*т.ғ.д., М. В. Ломоносов атындағы Мәскеу мемлекеттік университеті
қазақстандық филиалының әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасының профессоры*

Макипов Асқар Советканұлы

*т. г. к., профессор, Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті – Елбасы
атындағы Ұлттық қорғаныс университеті*

Вафин Харис Шамильевич

*Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті – Елбасы
атындағы Ұлттық қорғаныс университетінің докторанты*

30-ЖЫЛДАРДЫҢ ОРТАСЫНАН БАСТАП 40-ЖЫЛДАРДЫҢ АЯҒЫНА ДЕЙІН ХАЛЫҚТАР МЕН ЭТНИКАЛЫҚ ТОПТАРДЫ ҚАЗАҚСТАН АУМАҒЫНА ДЕПОРТАЦИЯЛАУ ПРОЦЕСІ

Аңдатпа. Соңғы онжылдықтағы тарихи әдебиеттерде КСРО-ға жер аудару тарихын зерттеуге арналған көптеген жұмыстар бар. Жаппай қуғын-сүргінді зерттеу қазіргі уақытта танымал тақырыптар санатынан ғылыми іргелі зерттеулер санатына көшті. Алайда, архивтік материалдардың, мәжбүрлеп көшіру жүргізілген бастапқы құжаттардың қол жетімсіздігіне байланысты ғылыми әдебиеттерде көрініс таппаған бірқатар мәселелер бар.

Кеңес үкіметі 30-шы жылдардың ортасынан бастап 40-шы жылдардың аяғына дейін рулық байланыстардың бұзылуына, Қазақстан аумағы бойынша дисперсті қоныстандыру және бір-бірімен қарым-қатынасм жасауды қиындатуға алып келетін халықтар мен ұлттық-этникалық топтарды Қазақстан аумағына депортациялау саясатын жүргізді, оларды болашақта этникалық бірліктің әлсіреуі мен жойылу қаупі бар фактының алдына ерте ме, кеш пе қою керек болды.

Түйін сөздер: Ақмола облысы, эвакуация, архив материалдары, Ұлы Отан соғысы, Қазақстан, Кавказ халықтары.

Ermekbai Zharas Akyshuly

Doctor of Historical Sciences, Professor of the Department of Social and Humanitarian Disciplines of the Kazakhstan Branch of the Lomonosov Moscow State University

Makipov Askar Sovetkanovich

Candidate of Historical Sciences, Professor, National Defense University named after the First President of the Republic of Kazakhstan – Elbasy

Vafin Haris Shamilevich

doctoral student, National Defense University named after the First President of the Republic of Kazakhstan – Elbasy

THE PROCESS OF DEPORTATION OF PEOPLES AND ETHNIC GROUPS TO THE TERRITORY OF
KAZAKHSTAN FROM THE MID-30s TO THE LATE 40s

Abstract. *In the historical literature of the last decades, a significant number of works have been devoted to the study of the history of deportation in the USSR. The study of mass repression has now finally moved from the category of popular topics to the category of scientific fundamental research. However, there are a number of issues that have not been reflected in the scientific literature due to the unavailability of archival materials, primary documents on the basis of which the eviction was undertaken*

The Soviet government pursued a policy of deporting peoples and national-ethnic groups to the territory of Kazakhstan from the mid-30s to the late 40s with a violation of ancestral ties, dispersed settlement on the territory of Kazakhstan and difficult ties should sooner or later put them before the fact of weakening ethnic unity associated with the danger of subsequent disappearance.

Key words: *Akmola region, evacuation, archival materials, the Great Patriotic War, Kazakhstan, the peoples of the Caucasus.*

References

- 1 Kazakhstan na puti nezavisimosti. Proshloe i nastoyashchee. Karaganda, 1998. S.109; 3-201
- 2 Kan G.V. Korejcy Kazahstana. Almaty, 1994. S.17
- 3 Istoriya Kazahstana: belye pyatna. Sb.statej./ Sost.Zh.B.Abylhozhin. Alma-Ata: Kazakhstan, 1991. – S.294
- 4 CGA RK F.1987, Op.1, D.14. L.34.
- 5 Hasanaev M. «Dlya rasseleniya vydelit' rajony Kazahstana..» (Arhivnye dokumenty o deportacii narodov v Kazahstan). // Deportaciya narodov i problema prav cheloveka. Materialy seminar. Almaty, 12 iyunya 1997. -S.31
- 6 Za mir i soglasie v nashem obshchem dome: Materialy pervoj Assamblei narodov Kazahstana.- Almaty: Kazakhstan, 1995. - S.11-12
- 7 Materialy «kruglyh stolov» i seminarov... S.12
- 8 CGA RK F.1987, Op1., D16., L.16
- 9 CGA RK F.1987, Op1., D16., L.7
- 10 Bugaj N.F. Pravda o departacii chechenskogo i ingushskogo narodov // Voprosy istorii. 1990. №7. S.38
- 11 Istoriya SSSR. 1991. №1. S.153
- 12 Bugaj N.F. 40-50- gody: posledstviya deportacii // Voprosy istorii, 1992. № 1. S.14
- 13 CGA RK F.1987. Op.1. D.16. L.6.
- 14 Istoriya SSSR. 1991. №1. S.150
- 15 Sovremennyy Kazahstan: cifry i fakty. Almaty, 1998. S.37; 3-112
- 16 Istoriya SSSR. 1991. №1. S.150-153
- 17 GAKO F18p. Op.1. D.1107. L.8; 400-401
- 18 GAKO F18. Op.1, D.843, L.14
- 19 Nauka Kazahstana. 1994. №11. 1-5 iyunya
- 20 Nazarbaev N.A. Istoricheskaya pamyat', nacional'noe soglasie i demokraticheskie reformy – grazhdanskij vybor naroddov Kazahstana. Doklad na IV sessii Assamblei narodov Kazahstana. 6 iyunya 1997 g. // Kazahstanskaya pravda. 1997. 7 iyunya

Mazhitova Zhanna¹,

Doctor of Historical Sciences,
Professor of the Department of Social
and Humanitarian Disciplines
of the Astana Medical University¹

Issakhan Gaziza²

Senior Researcher of the State Archives of Astana,
The best archivist²

FAILED AUTONOMY: THE GERMANS IN KAZAKHSTAN
(1950–1970s)

Abstract. *The article considers the causes and consequences of the Tselinograd event through archival documents. The article also contains the history of resettlement of the Germans to the Kazakh land and a large contribution of the German community to the economic and cultural development of the Kazakh state.*

Keywords. *German population, deportation, Soviet Union, Soviet Germans, emigration moods, national movement, Volga region, Tselinograd event.*

The Germans of Kazakhstan are one of the once numerous ethnic groups that appeared at the end of the XVIII century during the Russian colonization of the southeastern outskirts of the empire. Over time, the German population managed to create strong economic communities in Kazakhstan with their traditional culture and ethnic identity of the society [1].

But not only had these institutions distinguished the resettled German population. We should agree with the opinion of one of the leading researchers of the history of Germans in pre-Soviet Kazakhstan and in the USSR V. Krieger, who noted that arriving in the region, Germans, thanks to their extensive knowledge and ability to organize a joint cultural and economic space of the newcomers and local population, eventually became authoritative administrators of the region (for example, «conqueror» and the first governor-general of Turkistan General Konstantin von Kaufmann, the governor-general of Western Siberia Gustav Christian Gasforth and others). In addition, the role of German scientists, researchers and travelers in the study of the culture and history of Kazakhs and other peoples of Asia is indispensable. The works of Peter Simon Pallas, Johann Gottlieb Georgi, Samuel Gottlieb Gmelin, Gerhard Friedrich Müller and many others are today desk books for those engaged in the study of traditional Kazakh society. [2, p. 4–5]. The German population also contributed to the genesis and development of capitalist relations in Kazakhstan by investing in the creation of profitable companies in industry and agriculture.

The history of the deportation of peoples to the territory of Kazakhstan is of great interest to scholars. In the 1930s and 1950s, the Kazakhstani land became a place of exile and deportation for

many 'punished' peoples. The expulsion and physical extermination during the 'ethnic cleansing' also affected the German people. Many interesting archival documents have been published in recent years, making it possible to delve into this subject and uncover stories that had previously been hidden from the academic community. However, the process of x-raying the problem is long and painstaking, requiring careful, non-partisan study of the issue. In the Soviet society Germanophobia led to the emergence of a persistent negative image of the Germans in society «the concept of «German» practically equaled with «fascist» [3].

It is no coincidence that the fate of the Germans turned out to be the most dramatic. The German population was forcibly expelled both before the war (1936) and during the first years of the war of 1941-1942. In September 1941, by the decision of the Soviet party leadership, about half a million Germans were deported from Siberia and Kazakhstan from the Volga region. The Republic of Volga Germans that existed here was liquidated, and its territory was divided between the Saratov and Stalingrad regions [4]. In the summary of the Deputy head of the evacuation department at the Council of People's Commissars of the Kazakh Soviet Socialist Republic, M. Yakovlev, it was noted that by January 1942 to the territory of the North Kazakhstan Region (hereinafter. – NKR) 50,687 Germans arrived, among them: 10,878 men, 16,799 women and 23,010 children. In the certificate of the head of the department of the People's Commissariat of Internal Affairs of the Kazakh SSR Novik to the Central Committee of the Communist Party of the Bolsheviks of Kazakhstan, it was noted that 17950 Germans lived only in the territory of the North Kazakhstan region before the deportation. Later, in the course of forced resettlement, according to the People's Commissariat of Internal Affairs, 62473 Germans will be registered on the territory of the North Kazakhstan Region in December 1942. There will be several such waves of forced deportations to the Kazakh SSR in 1942. See Table 1.

Table 1. Information on the resettlement and mobilization of Germans [5, p. 257–258].

№	Name of regions	there were Germans before resettlement	resettled	all Germans In Kazakhstan	mobilized and sent
1	Alma-Ata	3 000	8840	11840	1339
2	Akmola	10 130	75 418	85 548	11 408
3	Aktobe	401	11 632	12 033	–
4	East Kazakhstan	856	28 499	29 335	4163
5	Dzhambul'skaya	1150	10 480	11 630	1500
6	Karaganda	10 000	20 639	30 639	3739
7	Kyzyl-Orda	215	4807	5022	527
8	Kustanai	8 000	53 317	61 317	8149
9	Pavlodar	4900	51 317	56 217	6940
10	North Kazakhstan	17 950	62 473	80 423	11 860
11	Semipalatinsk	2500	41 913	44 413	4597
12	South Kazakhstan	1715	24798	26 513	3473
13	West Kazakhstan	500	–	500	–
14	Guryevskaya	21	–	21	–
	Total	61 338	394 133	455 531	57 695

Stalin's repressive machine during the Second World War involved deported Germans in all branches of heavy industry and agriculture in Kazakhstan. In addition, the tightening of supervision led to the deployment of political campaigns to search for «enemies of the people», the authorities organized a broad offensive against any dissent and labeling entire nations. The totalitarian regime

did not trust its people. So, here is a small excerpt from numerous «notes» of that time about the «counterrevolutionary» activities of the Germans-immigrants: «The investigation found that Wunder Yakov Heinrichovich, being in close relations with anti-Soviet-minded people - Germans, such as Scherf and Diehl, who systematically conducted anti-Soviet work among the population, Wunder, as a member of the party knowing about the provocative actions of Scherf and Dil, instead of his own alarm system, he essentially concealed the anti-Soviet actions of the above-mentioned persons» [5, p. 211]. In part, such «letters», «references» and «memorandums» of state bodies «pulled down» non-Russian peoples, formed an artificial image of the «enemy» in the public mind and explained the vigilant gaze of special power structures towards the «punished» peoples.

Since, according to the 1970 census, the German population occupied the fourth place in number (839,649 people) [6] and was located in different regions of Kazakhstan, and besides, none of the documents of the top leadership of the CPSU and the USSR concerning Soviet Germans in 1950 – 1960 rehabilitated the German people either politically or in culturally, then, undoubtedly, the Germans all the post-war years cherished the hope of returning to the Volga region and reviving their republic, which was liquidated in 1941. The internal inconsistency of legal acts and, above all, the unequivocal refusal in 1964 to restore the autonomous republic as a guarantor of national equality, pushed the activists of the national movement to more decisive steps [7, p. 230]. This is how the problem of the «German question» arose in Kazakhstan.

Its essence lies in the contradiction between the desire of the Germans to return to the Volga, to restore their autonomy, and the policy of the state, which in every possible way prevented the implementation of this. The inability to realize their desire, dissatisfaction with the discriminatory policy of the authorities led to the growth of emigration sentiments among the Germans, which transferred the German issue to the international level and compromised the Soviet leadership in the eyes of the world community [8].

The hidden discrimination of Germans by the state authorities and the feeling of a clear historical injustice due to the refusal to restore their political autonomy provoked among the German population of Soviet Kazakhstan emigrant sentiments, encouraged by the German government, Radio station «German Wave», West German «Red Cross», religious and cultural organizations. Informal religious communities, especially the Mennonites, Lutherans and Catholics, have been vigorously working on the repatriation and have significantly strengthened their influence among the German special settlers during the period of exile [9, p. 122].

We would like to pay attention to the secret note- instruction of the deputy head of the Administration of the State Security Committee under the Council of Ministers of the Kazakh SSR in Akmola Region No. 5535 in 1957 addressed to the secretary of the Akmola Regional Committee of the Communist Party of Kazakhstan G.A. Melnik. We believe that instructions to that effect have also been sent to other regional centers. It was noted that «recently the West German authorities and various reactionary organizations are conducting a company to induce the Germans living in our country to mass departure from the Soviet Union to Germany» [10, p. 110].

According to the author of the note, the Federal Intelligence Service pursued the goal of obtaining in the person of these Germans sources of valuable information and reliable personnel for subversive work against the USSR. For this, some persons, according to the author of the instructions, were collecting the addresses of Germans wishing to travel to Western Europe, compiling lists of these persons, drawing up the relevant documents, and then forwarding these documents to the embassy through specially selected couriers. At the same time, there was an annual increase in the number of Germans wishing to leave for the FRG (for example, by the beginning of 1957, the number of Germans who visited the Embassy of the FRG in the Akmola region alone reached 105 people. Considering that «emigrant moods of Germans cause certain damage to the interests of our state, we on our part carry out work to degrade their emigrant sentiments and to prevent them from leaving the FRG embassy,

using the available agents and other opportunities for this purpose» (State Security Committee – authors) [10, p. 112]. A very important point of this document lies in the fact that it instructed local state and party bodies “to intensify political mass work in places of German concentration <...> to immediately report on all changes in the mood and life of the German population (italics ours. - authors). In our opinion, this and other instructions gave «the start of a large-scale campaign» to collect versatile information about the German population.

Interesting material about the daily life and political sentiments of the German population is provided by secret notes of state regulatory authorities. In one of the notes, the commissioner of the Council for Religious Cults in the North Kazakhstan region, Lyapunov, reported in 1957 that the priest of the Catholic community of Germans, Kellert, said in an interview with him that «there is information that <...> an autonomous region in Altai will be allocated for the Germans, with the possibility of having their own national schools and their houses of worship. Of course, this will defuse the situation, but so far a significant part of the Germans living in Kazakhstan and Siberia are painfully enduring their inequality with other nationalities. That’s why many of them turn to the representative of the embassy in West Germany» [11, p. 96].

The minutes of the meeting of the asset of the professors and students of the Tselinograd Medical Institute noted: «In recent years, actions of ideological sabotage against Soviet citizens of German nationality, aimed at inducing them to leave for permanent residence in Germany, have become more active from abroad and above all from Germany. ... We have recently begun to see emigration among some of the working people studying young Germans. Among the applicants for departure to Germany there are engineering and technical workers, students of secondary specialized institutions, vocational schools, secondary schools of Tselinograd» [12, l. 154]. Of course, this kind of «agitation» of various political and religious institutions gave its definite results. Thus, at an operational meeting held in the Department of the State Security Committee, attention was drawn to the fact that «various forms of influence on people did not remain without a trace, and this was evidenced by the dynamics of applicants for permanent residence in FRG from the region (Tselinograd. – authors): in 1975, 204 people were counted, in 1976 – 427 (an increase of more than two times), in 1977 – 701, and in the past year the number of petitioners reached 783 people» [13, p. 7].

The «flow» of secret information about the frame of mind among the German population has not ceased all subsequent years. The commissioner of the Council for Tselinograd Region of the Council of Religious Affairs under the Council of Ministers of the USSR A. Tishkov in a secret note addressed to the chairman of the district executive committee in 1974 reported: «Recently, there has been an increase in the activity and manifestation of extremely undesirable tendencies in the associations of evangelical Christian Baptists consisting of Germans. Leaders of these religious associations demand that teachers of schools not engage in scientific and atheistic education of their children, often at prayer meetings are preached the national isolation» [14, p. 127].

«Preventive measures» by special government counter-propaganda agencies tried to exert a «useful general preventive influence on emigrant-minded Germans». For this purpose, in connection with the release of the film «Bitter Truth of Enlightenment», «compromising the idea of Soviet Germans leaving for permanent residence in West Germany», 16 public screenings of this film were organized «in places of concentration of the German population, which were combined with lectures exposing provocative actions of special services and ideological bodies of the FRG» [15, P. 149].

But it was not the «efforts» of state and party structures that were decisive in this matter. The short-sightedness of the state’s national policy towards the Germans was manifested in the fact that the movement for repatriation in the 1950s and 1960s. There was no mass movement, and emigrant sentiments did not prevail among the Germans. Moreover, many Germans associated their future with the resolution of the state issue on the establishment of autonomy in the Volga region. The same head of the Priishim Catholic Church, Kellert, in an interview with Lyapunov, noted that «he, Kellert,

was always against their return to West Germany and in all cases turning to him for advice on this matter, tried to dissuade those who applied from their intention» [11, p. 96].

The autonomist sentiments of the Germans intensified every year. It is no coincidence that after the beginning of the «thaw» in the country and the establishment of relations with the FRG, the restoration of the national self-consciousness of the Germans begins [16, p. 99]. The result of this was the organization of a delegation to the Kremlin with specific requirements and proposals. After the decree of 1964, in different regions of the Kazakh and Kirghiz SSR, a collection of signatures began under an appeal to restore autonomy, as well as funds for the trip of German activists to Moscow. It was done conspiratorially. The document was signed by 662 people. Otto Gertel, a teacher from Frunze, was sent to Moscow. He was to investigate the situation and let the Germans know by a conventional telegram whether to go or not. The trip was planned for the very beginning of January 1965. When a telegram came from Gertel with the text «The wedding will take place», everyone immediately went to Moscow. The delegates compared themselves to Lenin's walkers [16].

Repeated meetings of the «walkers» with the Chairman of the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR A.I. Mikoyan on the restoration of autonomy on the Volga were not crowned with success. Although the delegates managed to achieve the adoption of measures to increase attention to the study of the German language, the release of educational and methodological literature in German, the opening of the media and other issues.

In 1969, the Social Democrats came to power in the German Bundestag elections, which significantly expanded economic, political and cultural cooperation with the Soviet Union. The new German government has updated the issue of ethnic discrimination of the German population in the USSR. This had positive consequences for the Soviet Germans. On October 26, 1972, the Central Committee of the CPSU adopted a resolution «On certain categories of citizens resettled in the past from their places of residence to other regions of the USSR». On its basis, on November 3, 1972, a Decree of the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR was issued «On lifting restrictions on the choice of place of residence provided for in the past for certain categories of citizens» [17].

Despite the fact that the Decree was closed, was not published in the media and was not brought to the attention of the population, the Germans had the legal right to return to their pre-war places of residence. On June 26, 1974, a closed resolution of the Central Committee of the CPSU «On measures to improve work among citizens of the USSR of German nationality» was adopted. On its basis, resolutions were issued on strengthening ideological and political work among citizens of German nationality in the Central Committee of the Communist Parties of Kazakhstan and Kyrgyzstan [17, 18, 19].

The Conference on Security and Cooperation in Europe in Helsinki (1975), at which special attention was paid to the observance of human rights, forced the leadership of the Soviet state to take measures again to change the socio-legal status of the German people. On August 6, 1976, the commission established under the Central Committee of the CPSU was instructed (P. 21/2) to study the situation and make proposals on the issue of creating autonomy for the German population. The commission of eight people was headed by Yu.V. Andropov [8, p. 179]. The work of the commission took some time.

2 years later, in 1978, the Central Committee of the CPSU received a letter with proposals to grant the German population national-territorial autonomy. The letter was signed by the Chairman of the KGB Yu.A. Andropov, secretaries of the Central Committee of the CPSU I. Kapitonov, M. Zimyanin, First Deputy Chairman of the Council of Ministers of the USSR Z. Nuriev, Minister of the Ministry of Internal Affairs N. Shchelokov, Prosecutor General R. Rudenko, First Deputy Chairman of the KGB V. Chebrikov [19, p. 114].

The commission motivated this proposal by the circumstances related to the natural desire of the German population to preserve and develop their national characteristics (self-consciousness,

language, culture, religious values, etc.), and also, which was important, to combat the emigrant mood of the latter. «The Soviet system», «Soviet national policy», «Soviet values» should not have been in doubt in the world, especially in the West.

In the note, the Commission made a proposal regarding the geographical location of future autonomy. It considered that to create the German autonomy in the Volga region would be impractical, as the German population there actually did not live and, that sounded especially blasphemous, «historical roots in this district did not have».

It was recommended that German autonomy should be established on the territory of five districts, which are part of the Karaganda, Kokshetau, Pavlodar and Tselinograd regions, with the center in Ereymentau. The Government of Germany was also involved in the establishment of the German autonomy. This decision was based on the fact that more than half of the «Soviet Germans (more than 936 thousand people) [20] lived in Kazakhstan. Germans made up 6.6% of the population of the republic at that time, and in such regions as Karaganda, Kokshetau, Pavlodar and Tselinograd - 10-13%. There were about 230 settlements with a German population.

In the note, the Commission also noted, «the party and Soviet bodies of Kazakhstan have accumulated some experience of working with the German population. Germans worked well in all spheres of economy and culture, actively participated in social and political life. The Republican radio broadcasts in German for about five hours a week, the daily newspaper «Freundstaf» is published in German in Tselinograd, a German pop ensemble operates at the Karaganda Philharmonic.<...> More than 30 thousand students study German as their native language in the schools of the republic. With this in mind, the Commission makes a proposal: to form the autonomy of the German population as part of Kazakhstan in the form of an autonomous region. The Central Committee of the Communist Party of Kazakhstan (D.A Kunaev.) treats this proposal positively» [19, pp. 115-116].

Looking ahead, it should be noted that the attempt made in June 1979 to create German autonomy in Kazakhstan was not crowned with success. As soon as the capital's officials began to fulfill the party's instructions to consider the placement of regional organizations, clarifying the borders, a protest anti-autonomist demonstration of young people and students arose.

The state authorities were not informed about the protest moods among the people. So, at the reporting and election meeting of the party organization of the Kazakh SSR KGB in the Tselinograd region on October 30, 1979, the detective Ufimtsev noted: «The Communists <...> could not timely receive data on the upcoming anti-autonomist manifestations among a separate part of the student youth » [15, l. 150]. The actions carried out by state bodies caused a negative reaction among part of the population, which resulted in an anti-autonomist movement on June 16 and 19, 1979 in the Tselinograd and Kokshetau regions.

And it wasn't an accident. The city of Tselinograd was characterized by a large concentration of students due to the presence of a significant number of universities, technical schools, industrial and technical schools. Therefore, students and young people became active participants in protest actions. A detailed chronicle of events is given by Kazakh scientist Zh. Kydyralina, therefore, we will not dwell on her, but we will give a small excerpt from her article: «On the night of June 16 and in the morning, over 30 anonymous leaflets protesting against the formation of German autonomy were seized in the areas of the location of three universities in Tselinograd. On the same day, at about 10 a.m., more than 300 students and young people of Kazakh and other nationalities gathered in the central square of Tselinograd. The participants unfurled banners with texts in Russian and Kazakh: «Soviet Kazakhstan is indivisible», «There is no German autonomy», «The Soviet people of Kazakhstan will live without internal borders». Archival materials vividly demonstrate the cohesion of the Kazakh population. On June 27, in Kokshetau, students of the local pedagogical institute, to express solidarity with the students of Tselinograd, distributed leaflets calling for a rally against German autonomy. On July 1, about 50 people gathered in the central square of the city, which dispersed after the explanation of

the responsible employees of the regional party committee and the city executive committee. After that, the situation in Tselinograd, Kokshetau and other places of the republic normalized [9, p. 126].

At the height of the Tselinograd events, individual citizens of German nationality expressed that German autonomy should be restored in the Volga region or created elsewhere. The leaders of the German national movement, inspired by the attention to the problems of the Soviet Germans, appealing to the interests of the ethnic community, prepared new documents demanding the return of their civil rights on the territory of the abolished republic.

The authors of the «References and Appeals to the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR» tried to distribute them in their places of residence, thereby involving an increasing number of Germans in the national movement. However, the intensification of the activities of supporters of the restoration of the ASSR of the Volga Germans caused obvious irritation of the authorities. Measures were taken against them «to prevent and localize negative manifestations that may arise on this basis» [8, p. 180].

Thus, an attempt to resolve the issue by hardware methods, without taking into account the opinions of both the German side and the local population, resulted in a sharp increase in interethnic tension and the emergence of a new ethnic conflict in the Soviet Union. After the failure of the Kazakh project, the center invited the leadership of the Saratov and Volgograd regions to consider the possibility of creating a German national-territorial entity in the Volga region.

References

- 1 Mazhitova Zh. S., et al. Everyday religious life of German population in North Kazakhstan region in the late 1950s // European Journal of Science and Theology. – 2022. – № 18(5). – P. 105–122.
- 2 Kriger V. Nemetskoye prisutstviye v Kazakhstane vo vremena pravleniya tsarey. – Myunkhen. – 1993. – 32 s.
- 3 Kriger V. Avtonomistskoye dvizheniye rossiyskikh nemtsev v diskussiyakh. [Elektronnyy resurs] // URL: <http://www.viktorkrieger.homepage.t-online.de/html/interview.html> (Data obrashcheniya: 26 noyabrya, 2022).
- 4 German A.A. Nemetskaya avtonomiya na Volge. 1918–1941. – Saratov: Izd-vo Saratovskogo un-ta, 1994. CH. 2. Avtonomnaya respublika. 1924–1941. – S. 281–328.
- 5 Iz istorii deportatsiy. Kazakhstan. 1939–1945 gg. sbornik dokumentov. T. 3. – Almaty: LEM, 2019. – 708 s.
- 6 Demoskop Weekly. Vsesoyuznaya perepis' naseleniya 1970 goda. Natsional'nyy sostav naseleniya po respublikam SSSR. KazSSR. [Elektronnyy resurs] // URL: http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_70.php?reg=5 (Data obrashcheniya: 26 noyabrya, 2022).
- 7 Kriger V. Ot petitsiy k aktivnym deystviyam: bor'ba za nemetskuyu avtonomiyu v 1960-ye gody // Materialy 3-y mezhdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii «Nachal'nyy period Velikoy Otechestvennoy voyny i deportatsiya rossiyskikh nemtsev: vzglyady i otsenki cherez 70 let». – M., 2011. – S. 225–243.

- 8 Skuchayeva O.Ye. Nerealizovannyye gosudarstvennyye plany vosstanovleniya nemetskoй avtonomii v Povolzh'ye v 1980-ye gg. // Vestnik Saratovskogo gosudarstvennogo sotsial'no-ekonomicheskogo universiteta. – 2007. – № 3(17). – S. 179–182.
- 9 Kydyralina ZH.U. Etnichnost' i vlast' (sotsial'no-etnicheskiye konflikty v Kazakhstane v sovetskiy period) // Obshchestvennyye nauki i sovremennost'. – 2008. – № 5. – S. 120–128.
- 10 Gosudarstvennyy arkhiv Akmolinskoy oblasti. – F. 1. – Op. 1. – D. 2542.
- 11 Severo-Kazakhstanskiy gosudarstvennyy arkhiv. – F. 22P. – Op. 1. – D. 906.
- 12 Kisser T.S. Sovetskoye obshchestvo: sotsial'nyye kontrakty i oppozitsii // Vestnik Permskogo universiteta. – 2016. – Vyp. 4(35). – S. 95–103.
- 13 Gosudarstvennyy arkhiv goroda Astany (daleye. – GA goroda Astany). – F. 7P. – Op. 1. – D. 928.
- 14 GA goroda Astany. – F. 22P. – Op. 1. – D. 91.
- 15 GA goroda Astany. – F. 7P. – Op. 1. – D. 928.
- 16 Istoriya rossiyskikh nemtsev v dokumentakh (1763–1992 gg.). – M.: Rossiyskiy ekonomicheskii zhurnal, 1993. – 447 s.
- 17 Iz istorii nemtsev Kazakhstana. 1921–1975 gg.: Sb. dokumentov. – Almaty-M.: Gotika, 1997. – 376 s.
- 18 Iz istorii nemtsev Kyrgyzstana. 1917–1999: Sb. dokumentov i materialov. – Bishkek: Sham, 2000. – 779 s.
- 19 Kaken A. Kremlovskiy kolobrod, ili, Kak nemtsam sozdavali avtonomiyu. Dokumental'noye povestvovaniye. – Astana: Foliant, 2013. – 350 s.
- 20 Demoskop Weekly. Vsesoyuznaya perepis' naseleniya 1979 goda. Natsional'nyy sostav naseleniya po respublikam SSSR. KazSSR. [Elektronnyy resurs] // URL: http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_79.php?reg=5 (Data obrashcheniya: 26 noyabrya, 2022).

Мажитова Жанна Сабитбековна¹

доктор исторических наук, профессор НАО «Медицинский университет Астана»¹

Исахан Газиза Турмаганбеткызы²

*старший научный сотрудник Государственного архива города Астана,
отличник архивного дела²*

НЕСОСТОЯВШАЯСЯ АВТОНОМИЯ: НЕМЦЫ В КАЗАХСТАНЕ (1950–1970-е ГОДЫ)

Аннотация. В статье рассматриваются причины и последствия Целиноградского события через архивные документы. Также статья содержит историю переселения немцев на казахскую землю и в большом вкладе немецкой общины в экономическое и культурное развитие казахского государства.

Ключевые слова: немецкое население, депортация, Советский Союз, советские немцы, эмиграционные настроения, национальное движение, Поволжье, Целиноградское событие.

Мажитова Ж.С.¹

*т.г.д., «Астана медицина университеті» ҰАК
әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар кафедрасының профессоры¹*

Исахан Г.Т.²

*архив саласының үздігі,
Астана қаласы мемлекеттік архивінің аға ғылыми қызметкері²*

ҚҰРЫЛМАҒАН АВТОНОМИЯ: ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ НЕМІСТЕР (1950–1970 ЖЫЛДАР)

Аңдатпа. Мақалада архив құжаттары арқылы Целиноград оқиғасының себептері мен салдары қарастырылады. Сондай-ақ мақалада қазақ жеріне қоныс аударған неміс қауымдастығының Қазақстан мемлекеттігінің экономикалық, мәдени өркендеуіне қосқан мол үлесі жөнінде айтылады.

Түйін сөздер: неміс халқы, депортация, Совет Одағы, кеңестік немістер, эмигранттық көңіл-күй, ұлттық қозғалыс, Еділ бойы, Целиноград оқиғасы.

Пайдаланылған әдебиеттер

- 1 Mazhitova Zh. S., et al. Everyday religious life of German population in North Kazakhstan region in the late 1950s // *European Journal of Science and Theology*. – 2022. – № 18(5). – P. 105–122.
- 2 Кригер В. Немецкое присутствие в Казахстане во времена правления царей. – Мюнхен. – 1993. – 32 с.
- 3 Кригер В. Автономистское движение российских немцев в дискуссиях. [Электронный ресурс] // URL: <http://www.viktorkrieger.homepage.t-online.de/html/interview.html> (Дата обращения: 26 ноября, 2022).
- 4 Герман А.А. Немецкая автономия на Волге. 1918–1941. – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1994. Ч. 2. Автономная республика. 1924–1941. – С. 281–328.
- 5 Из истории депортаций. Казахстан. 1939–1945 гг. сборник документов. Т. 3. – Алматы: LEM, 2019. – 708 с.
- 6 Демоскоп Weekly. Всесоюзная перепись населения 1970 года. Национальный состав населения по республикам СССР. КазССР. [Электронный ресурс] // URL: http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_70.php?reg=5 (Дата обращения: 26 ноября, 2022).
- 7 Кригер В. От петиций к активным действиям: борьба за немецкую автономию в 1960-е годы // Материалы 3-й международной научно-практической конференции «Начальный период Великой Отечественной войны и депортация российских немцев: взгляды и оценки через 70 лет». – М., 2011. – С. 225–243.
- 8 Скучаева О.Е. Нереализованные государственные планы восстановления немецкой автономии в Поволжье в 1980-е гг. // Вестник Саратовского государственного социально-экономического университета. – 2007. – № 3(17). – С. 179–182.
- 9 Кыдыралина Ж.У. Этничность и власть (социально-этнические конфликты в Казахстане в советский период) // Общественные науки и современность. – 2008. – № 5. – С. 120–128.
- 10 Государственный архив Акмолинской области. – Ф. 1. – Оп. 1. – Д. 2542.
- 11 Северо-Казахстанский государственный архив. – Ф. 22П. – Оп. 1. – Д. 906.
- 12 Киссер Т.С. Советское общество: социальные контракты и оппозиции // Вестник Пермского университета. – 2016. – Вып. 4(35). – С. 95–103.
- 13 Государственный архив города Астаны (далее. – ГА города Астаны). – Ф. 7П. – Оп. 1. – Д. 928.
- 14 ГА города Астаны. – Ф. 22П. – Оп. 1. – Д. 91.
- 15 ГА города Астаны. – Ф. 7П. – Оп. 1. – Д. 928.
- 16 История российских немцев в документах (1763–1992 гг.). – М.: Российский экономический журнал, 1993. – 447 с.
- 17 Из истории немцев Казахстана. 1921–1975 гг.: Сб. документов. – Алматы-М.: Готика, 1997. – 376 с.
- 18 Из истории немцев Кыргызстана. 1917–1999: Сб. документов и материалов. – Бишкек: Шам, 2000. – 779 с.
- 19 Какен А. Кремлёвский колоброд, или, Как немцам создавали автономию. Документальное повествование. – Астана: Фолиант, 2013. – 350 с.
- 20 Демоскоп Weekly. Всесоюзная перепись населения 1979 года. Национальный состав населения по республикам СССР. КазССР. [Электронный ресурс] // URL: http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_79.php?reg=5 (Дата обращения: 26 ноября, 2022).

Чыныкеева Гульназ Эргешалиевна

к.и.н., доцент кафедры “Всеобщей истории
и методики преподавания истории”
исторического факультета,
Ошский государственный университет,
г. Ош, Кыргызская Республика,
gulnaz.chynykeeva@mail.ru

Арстанов Сабыркул Абдиманатович

к.и.н., доцент кафедры “Истории Кыргызстана и
археологии, этнологии”
исторического факультета,
Ошский государственный университет,
г. Ош, Кыргызская Республика
sarstanov@oshsu.kg

ОСОБЕННОСТИ ЭТНОДЕМОГРАФИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ ЮЖНЫХ ОБЛАСТЕЙ КЫРГЫЗСТАНА В ЭПОХУ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Аннотация. Демографические процессы и демографические прогнозы охватывают фактически весь социальный, политический, экономический и даже военный потенциал страны. Южный регион Кыргызстана, традиционно считается богатым ресурсами. Исследуемые регионы юга Кыргызстана – Баткенская, Джалал-Абадская, Ошская области являются историческими и культурными центрами, занимающими особое место в развитии государства, располагающими значительными человеческими ресурсами и природными богатствами, имеющими тесные взаимоотношения с соседними иностранными государствами, отличающимися друг от друга в некоторых областях и имеющими сходства, с определенным уровнем социально-экономического развития. Многообразие исторического развития этносов на территории Кыргызстана, самовоспроизводство народов, проживающего там, имеет как научную, так и практическую значимость.

Ключевые слова: этнодемография, рождаемость, смертность, брак, развод, миграция, мотивы миграции, тенденция.

Введение. Актуальность исследования определяется необходимостью установления причин, сложившейся неблагоприятной демографической ситуации с целью устранения и смягчения негативных последствий в процессах воспроизводства и миграций населения, а также общей малоизученностью этнодемографических процессов населения юга Кыргызстана.

Изучение динамики численности и структуры имеет большое значение для решения социальных проблем, вопросов экономики, раскрытия различных аспектов этнической и социальной истории. Анализ и систематизация накопленных статистических данных с помощью демографических методов позволяют выявить характерные демографические тенденции и механизм их воспроизводства на разных исторических этапах.

Этнодемографические и этнические процессы - очень сложны и многогранны. Они включают в себя широкий круг государственных, экономических, правовых, идеологических, психологических задач. Поэтому учеными самых разных специальностей уделяется особое внимание исследованию процессов, приводящих к изменениям тех или иных сторон жизнедеятельности этноса.

Ученые В.И. Козлов [5], С.И. Брук [1., 2], Ю.В. Бромлей [3] и др. подчеркивают, что научное исследование сложившейся в отдельном регионе, республике, области, районе этнодемографической ситуации, проведение его анализа в качестве специалиста должно отвечать национальным стратегическим целям этой местности.

Целью исследования является изучение характерных особенностей этнодемографических процессов южных областей Кыргызской Республики.

Согласно вышеуказанным целям, поставлены следующие задачи:

- изучение численности, этнического состава населения областей юга Кыргызстана, определение дальнейших тенденций и направлений развития;
- анализ влияния изменений взглядов кыргызов в новых условиях на этнодемографические процессы по материалам этносоциологических исследований;

В этом исследовании были использованы следующие методы:

- опрос респондентов;
- анализ статистических данных;
- беседы с местными жителями, представителями местных самоуправлений;
- наблюдение, в ходе полевых исследований в южных областях Кыргызстана;
- анализ материалов средств массовой информации;
- анализ опрошенных материалов.

Основным источником исследования послужили материалы этносоциологического исследования, проведенного в южных областях Кыргызстана. Этносоциологическое исследование проводилось в 2009 г и является частью большого исследовательского проекта “Этнодемографические и миграционные процессы на юге Кыргызстана” (руководитель, д.и.н., профессор А.А. Асанканов). В 2019 году было проведено этносоциологическое исследования на юге Кыргызстана (руководитель, к.и.н., доцент Чыныкеева Г.Э.). Исследования проводились в Баткенской, Джалал-Абадской и Ошской областях. Для проведения этносоциологического исследования методом выборки были отобраны города и села юга Кыргызстана. Все пункты стационарного исследования характеризуют все населенные пункты изучаемой области. Всего опрошено 1998 человек. Материалы этносоциологического исследования были дополнены данными полевых исследований. При выборе основное внимание было уделено этническому составу населения. Анкетирование проведено на кыргызском языке.

Результаты исследования: Чтобы дать полную картину демографического процесса населения были использованы статистические данные, материалы переписей населения и многие другие материалы.

Так, на январь 1989 года территория юга Кыргызстана на то время составила 77,8 тыс. кв. км., в него входило 10 городов, из которых восемь областного, два районного подчинения. Кроме того было зарегистрировано 14 поселков городского типа. Имелось 17 сельских районов, в которых вели работы 165 сельских советов. 71% всего населения юга Кыргызстана численностью около 2 млн. человек (14266469) проживали в сельской местности, 29% (570334) являлись городскими жителями [7].

Последние статистические данные отражают следующую картину.

Таблица №1

Численность населения юга Кыргызстана по возрасту, к 2017 году (человек) [4].

	Кыргызская Республика	Баткенская обл.	Джалал-Абадская обл.	Ошская обл.
Все население	6140200	503514	1168731	1287525
в т.ч. моложе трудоспособного	2063913	179978	411051	468944
Трудоспособном	3628367	292827	687713	742707
старше трудоспособного возраста	447920	30709	69967	75874

Численность всего населения Кыргызской Республики к 2017 году (таблица №1) составила 6140200 человек, в том числе 2959770 человек проживают на юге Кыргызстана, т.е. в трех областях. Следовательно, почти половина всего населения и большинство трудоспособного населения проживают в этих областях.

Следует отметить, что этнические процессы невозможно изучить в отрыве от прошлой и текущей истории того или иного этноса, или не связывая с ней. Поэтому необходимо уделить больше внимания углубленному исследованию истории, этнографии, культуры, традиций, обычаев и т.д. всех живущих народов, акцентировать все внимание не на обстоятельства, приводящие к разделению народов, противопоставляющие их друг другу, а на обстоятельства, способствующие их сближению, являющиеся примером для братства народов.

Таблица №2

Численность основных этносов, проживающих в Кыргызской Республике, 2017 год [4].

	Кыргызская Республика	Баткенская обл.	Джалал-Абадская обл.	Иссык-Кульская обл.	Нарынская обл.	Ошская обл.	Таласская обл.	Чуйская обл.	Бишкек	Ош
Всего население	6140200	503514	1168731	476760	281043	1287525	255150	905182	980369	281926
кыргызы	4492667	388591	840538	422764	278892	873551	238156	592677	716586	140912
узбеки	898363	73650	296064	2900	592	370519	1795	16716	13575	122552
русские	356637	2509	6774	28610	102	1213	3386	141253	168392	4398
дунгане	69093	3	44	3443	453	906	80	59041	5022	101
уйгуры	56015	339	3806	3970	343	13809	142	17311	15435	860
таджики	53848	34537	6397	52	2	7776	40	3353	999	692

К 2017 году население Кыргызской Республики составило 6140200 человек, из них узбеки занимают второе место после кыргызов (4492667), с численностью 898363 человек. Так, в Баткенской области зарегистрировано - 73650 узбеков, в Джалал-Абадской области – 296064, Ошской области – 370519, всего 622484 человек узбекской национальности (преобладающее большинство) проживают на юге Кыргызстана (таблица №2).

В ходе нашего исследования была предпринята попытка узнать мнение людей об изменении межнациональных отношений в будущем. Оптимистично настроены и считают, что меж-

национальные отношения будут улучшаться. 33,4% мужчин и женщин указали, что отношения останутся прежними.

Таблица №3

Изменения межэтнических отношений в будущем, по областям (в %) [6].

<i>обл</i>	Баткенская	Джалал-Абадская	Ошская
ответы			
Будут улучшаться	62,3	58,3	48
Останутся прежними	29,4	34,5	35
Будут ухудшаться	8,2	7,1	16,2

Как видно (таблица №3), 62,3% жителей Баткенской, 58,3% – Джалал-Абадской и 48% – Ошской областей надеются, что межнациональные отношения улучшатся. Жители Баткенской области оптимистичнее относятся к будущему межнациональных отношений, чем жители других двух областей. 35% респондентов Ошской области считают, что межнациональные отношения останутся прежними. Больше людей в данной области опасались ухудшения межнациональных отношений (16,2%). Как показали июньские события, жители Ошской и Джалал-Абадской областей не зря опасались ухудшения межнациональных отношений на юге Кыргызстана.

Одной из серьезных, требующих внимания проблем в социально-экономической жизни региона является – проблема миграции. Это важное явление, оказывающее непосредственное влияние на социально-экономические, демографические, этнические процессы в регионе. Одним словом, миграция населения – сложный процесс.

Анализируя материалы этносоциологического исследования кыргызского населения Баткенской, Джалал-Абадской и Ошской областей, можно сказать, что особенности его развития обусловлены напрямую социально-экономическими и политическими условиями и Кыргызстан является одним из доноров трудовых ресурсов в другие государства. Основные потоки внешней трудовой миграции кыргызов направлены в Российскую Федерацию и Казахстан.

Подводя итоги исследования, можно сделать следующие выводы:

- За время суверенитета республики был замечен естественный прирост населения, что привело к определенному демографическому росту в областях.

- Среди ряда рассматриваемых нами факторов, которые влияют на этнодемографический процесс в регионе, был определен основной – социально-экономический и на изменения в национальном составе повлияли такие факторы, как: распад СССР и образование СНГ, кардинальные реформы экономики, снижение уровня жизни населения, безработица, развитие миграции.

- Этнический состав горных скотоводческих зон на юге Кыргызстана приобретает моноэтнический характер. В предгорных районах и равнинах, приспособленных к земледелию и скотоводчеству, сохраняется полиэтнический состав населения.

Практические рекомендации:

- Необходимо разработать политику государства для обеспечения демографического роста этносов области и страны.

- По традиции кыргызы как и все среднеазиатское население, стремились иметь много детей, поэтому необходимо укрепить стабильность в государстве, влияющее на материальное и

моральное положение каждой семьи, повысить социально-экономическое положение, создать условия для развития малого бизнеса в селах и городах. В настоящее время в связи с социально-экономическими условиями возросла тенденция иметь мало детей. Поэтому государство должно предоставлять новые виды помощи и льгот многодетным семьям и матерям.

- Для укрепления этно-политической стабильности и межэтнического согласия необходимо проводить совместные культурные мероприятия. Необходима политика государственной поддержки по сохранению стабильности межэтнических браков.

- Создавать благоприятные условия жизни в сельской местности, развивая социальную, культурную, транспортную, коммуникационную инфраструктуры, повышать уровень медицинского обслуживания и образования, чтобы остановить переселение сельского населения в города;

- Решить социально-экономические приграничные проблемы сельских мигрантов на местах с целью предотвращения их неконтролируемые перемещения в республике; разработать государственную программу направленного поощряемого добровольного переселения мигрантов в малонаселенные приграничные районы страны; более пристальное внимание следует уделить также проблеме экологических мигрантов, создавая условия для их возвращения;

- Города областей имеют возможность стать экономическими и культурными центрами, так как у них имеются соответствующие природно-географические условия и трудовые ресурсы. Они могут стать курортными и туристическими центрами. Здесь можно расположить промышленное производство, открыть санатории, пансионаты, туристические базы. Таким образом, возможно создание условий для развития социально-экономической и культурной жизни населения. Также необходимо развитие инфраструктуры городов.

- В целях улучшения материального положения своей семьи, кыргызы вынуждены мигрировать в ближние и дальние страны. Поэтому надо думать о создании новых рабочих мест для кыргызстанцев.

Список использованных источников:

1. Брук, С.И. Население мира [Текст]: этнодемографический справочник / С.И. Брук. - Перераб. и доп. изд. - М.: Наука, 1986. - 828 с.
2. Брук, С.И. Миграционные процессы в России и в СССР [Текст] / С.И. Брук, В.М. Кабузан. - М.: ИНИОН РАН, 1991.
3. Бромлей, Ю.В. Этносоциальные процессы: теория, история, современность [Текст] / Ю.В. Бромлей. - М.: Наука, 1987. - 334 с.
4. Демографический ежегодник Кыргызской Республики. - Бишкек, 2018.
5. Козлов, В.И. Динамика численности народов [Текст] / В.И. Козлов. - М.: Наука, 1969. - 240 с.
6. Материалы этносоциологического исследования 2009 года по научному проекту.
7. Сулайманов, Э.Ж. Түштүк Кыргызстан: учур жана этнодемографиялык кырдаал [Текст] / Э.Ж. Сулайманов // Заман Кыргызстан. - 1995. - 17-ноябрь, 24-ноябрь.

Аңдатпа. Демографиялык процестер мен демографиялык болжамдар елдің іс жүзінде бүкіл әлеуметтік, саяси, экономикалық және тіпті әскери әлеуетін қамтиды. Кыргызстанның оңтүстік өңірі ресурстарға бай болып саналады. Кыргызстанның оңтүстігіндегі зерттелген облыстар – Баткен, Жалал-Абад, Ош облыстары мемлекеттің дамуында ерекше орын алатын, елеулі еңбек ресурстары мен табиғи байлыққа ие, көршілес шет мемлекеттермен тығыз қарым-қатынаста болған, тарихи-мәдени орталықтар болып табылады. Белгілі бір әлеуметтік-экономикалық даму деңгейімен кейбір салаларда бір-бірінен ерекшеленеді және ұқсастықтары бар.

Кыргызстан аумағындағы этникалық топтардың тарихи дамуының алуан түрлілігі, онда тұратын халықтардың өз бетінше өсіп-өнуі ғылыми және практикалық мәнге ие.

Түйін сөздер. Этнодемография, туу, өлім, неке, ажырасу, көші-қон мотивтері, тенденция.

Annotation. *Demographic processes and demographic forecasts cover virtually the entire social, political, economic and even military potential of the country. The southern region of Kyrgyzstan is traditionally considered rich in resources. The studied regions of the south of Kyrgyzstan - Batken, Jalal-Abad, Osh regions are historical and cultural centers that occupy a special place in the development of the state, have significant human resources and natural wealth, have close relationships with neighboring foreign states, differ from each other in some areas and having similarities, with a certain level of socio-economic development. The diversity of the historical development of ethnic groups on the territory of Kyrgyzstan, the self-reproduction of the peoples living there, has both scientific and practical significance.*

Key words: *ethnodemography, fertility, mortality, marriage, divorce, migration, motives for migration, trend.*

References

1. Bruk, S.I. Naselenie mira [Tekst]: etnodemograficheskij spravochnik / S.I. Bruk. - Pererab. i dop. izd. -M.: Nauka, 1986. – 828 s.
2. Bruk, S.I. Migracionnye processy v Rossii i v SSSR [Tekst] / S.I. Bruk, V.M. Kabuzan. – M.: INION RAN, 1991.
3. Bromlej, YU.V. Etnosocial'nye processy: teoriya, istoriya, sovremennost' [Tekst] / YU.V. Bromlej. – M.: Nauka, 1987. – 334 s.
4. Demograficheskij ezhegodnik Kyrgyzskoj Respubliki. - Bishkek, 2018.
5. Kozlov, V.I. Dinamika chislennosti narodov [Tekst] / V.I. Kozlov. – M.: Nauka, 1969. – 240 s.
6. Materialy etnosociologicheskogo issledovaniya 2009 goda po nauchnomu proektu.
7. Sulajmanov, E.ZH. Tyshlyk Kyrgyzstan: uchur zhana etnodemografiyalyk kyrdaal [Tekst] / E.ZH.Sulajmanov // Zaman Kyrgyzstan. – 1995. – 17-noyabr', 24-noyabr'.

Абсаликов Алмат Амантайұлы

главный эксперт Национальный
Центра рукописи и редкие книги,
магистр исторических наук
г. Астана, Казахстан
e-mail: aalmat@mail.ru

БЕЛАЯ ОРДА И СИНЯЯ ОРДА В «МУНТАХАБ АТ ТАВАРИХ» НАТАНЗИ И
«ТАРИХ ДЖАХАН АРА» ГАФФАРИ.
ЛИЧНОСТЬ НУКАЯ В ИСТОРИЧЕСКИХ ИСТОЧНИКАХ
(сравнительный анализ)

Аннотация. Данная статья посвящена сравнительному анализу описания правителей Ак Орды и Кок Орды в исторических трудах «Мунтахаб ат Таварих» (избранные истории) Муин ад Дина Натанзи и «Тарих Джахан Ара» (Размышление об истории мира) Казы Ахмада Гаффари, также в статье исследуется личность Нукая, дети которого управляли Ак Ордой. В российской историографии распространено мнение, что под Ак Ордой (Белой Ордой) понимается Западная часть Золотой Орды, в то время как под Кок Ордой (Синей Ордой) - восточная часть территории Золотой Орды. Также среди ученых есть мнение, противоположное первому мнению. Эти ученые считают, что Ак Орда находилась на Востоке, в то время как Кок Орда - на Западе. Это мнение историков Йозефа фон Хаммера Пургшталя, Бориса Грекова, Александра Якубовского. Оно основывается на работах Натанзи «Мунтахаб ат Таварих». На том основании, что среди историков нет единой точки зрения по поводу расположения Ак Орды и Кок Орды, работы Натанзи и Гаффари, а также их сравнительный анализ поможет в интерпретации исторических территориальных границ этих земель.

Ключевые слова: Ак Орда, Кок Орда, Орда Ежен, Нукай (Ногай), «Мунтахаб Ат Таварих», «Аноним Искандера», Дешти Кыпчак, «Тарих Джахан Ара», Гаффари, Рашид ад Дин, «Джамиу ат Таварих».

Введение

Сравнительный анализ работ Натанзи и Гаффари, а также исследование вопросов, связанных с территориальными границами родовых владений ордаидского клана и Ак Орды как колыбели казахской государственности, имеют важное значение в понимании основных причин противоречий среди кланов чингизидов.

Цель данной статьи - показать использовал ли Гаффари «Аноним Искандера» при написании своей работы. Также рассмотреть личность Нукая (Ногай), который упоминается как основоположник династии правителей Ак Орды.

Материалы и методы исследования

Основными источниками для исследования послужили следующие работы:

1 Рукопись «Мунтахаб ат Таварих» (Аноним Искандера) Муин ад Дина Натанзи, рукопись французской национальной библиотеки, текст на фарси непосредственный.

2 Печатное издание «Мунтахаб ат Таварих» (Аноним Искандера) Натанзи издательство «Асатир» Тегеран 1383 года солнечной хиджры (2004 г) (текст на фарси непосредственный).

3 «Тарих Джахан Ара» Гаффари печатное издание «Китаб фуруши Хафиз», Тегеран 1342 (1963 г). – 392 с. (текст на фарси непосредственный).

В данной статье были использованы нарративный и сравнительно-исторический методы исследования.

Степень изученности темы

До сих пор в исторической науке ведутся споры касательно генеалогии казахских ханов. Так, по одной из точек зрения, генеалогия идет от старшего сына Джучи – Орда Ежена, на основании другой – от 13 сына Джучи – Тука-Тимура.

По мнению критиков ордаидской генеалогии казахских ханов, источники, где указано ордаидское происхождение казахских ханов, основываются главным образом на труде Натанзи [1]. Таким образом, указание на слабость и недостоверность источника Натанзи, ставит под сомнения достоверность последующих источников, указывающих на ордаидское происхождение Урус хана, (от которого ведут свою родословную казахские ханы). Если посылка о связи и компиляции всех последующих после Натанзи исторических источников с работой Натанзи будет не верной, то, соответственно источники, (помимо Натанзи), указывающие на ордаидское происхождение Урус хана и казахских ханов, будут нуждаться в индивидуальных источниковедческих и археографических исследованиях, без отсылок к достоверности источника Натанзи. В этом отношении сравнительный анализ отдельных текстов Натанзи «Мунтахаб ат Таварих» и Гаффари «Тарих Джахан Ара» имеет большое значение.

В данной статье мы провели сравнительный анализ описаний Кок Орды и Ак Орды в работе Натанзи и Гаффари, также рассмотрели личность Нукая (Ногай), потомки которого управляли Ак Ордой.

Анализ

В рамках программы «Архив-2025» группа ученых Центра рукописей и редких книг посетила библиотеку Астан Кудс Разави в Мешхеде в Иране, где среди ценных рукописей, хранящихся в библиотеке, казахские ученые обратили свое внимание на рукопись под названием «Мунтахаб ат Таварих» Натанзи и «Тарих Джахан Ара» Гаффари.

Натанзи «Мунтахаб ат Таварих» или «Избранные истории» - историческое сочинение, которое было написано в 816 и 817 годах лунной хиджры (т.е. 1413-1414 годах). Автор – Муин ад Дин Натанзи. Произведение представляет собой краткую общую историю от сотворения мира до смерти Тимура. Также автор приводит некоторые события, относящиеся к годам между 807 и 816 по хиджре /1404-1413 г.

В печатном издании были внесены поправки в разделы, относящиеся к истории правителей Ирана в могульскую эпоху. В книге приведены исторические события эпохи могулов, проживавших в южном регионе нынешней России, Поволжье, на Урале. Приводится история Средней Азии, Дешти Кыпчака, история тимуридов. В данной статье мы использовали издание, подготовленное на основании редакции Жана Обена, французского исследователя и ориенталиста. Книга Натанзи под редакцией Обена была издана 1957 году. В этой книге автор в манере общих хроник прошлых столетий описывает политические события, войны, походы, преемственность правителей от одного к другому, взлет и падение султанов и правителей в хронологическом порядке. Названия основных глав книги: царские династии Ормуза, Кермана, правление чингизидов, тимуридов и т.д. В конце книги Ж. Обеном приведен указатель имен и терминов.

На тот факт, что Кази Ахмад Гаффари пользовался работой Натанзи при написании своей книги, указывает некоторый схожий материал в обоих текстах, однако в отличии от Натанзи, автор «Тарих Джахан Ара» приводит исторические события более сжато, в то же время приводит сведения, которые отсутствуют у Натанзи. Это, в частности, касается событий периода уже после смерти автора «Анонима Искандера».

Ниже мы привели переведенные нами два текста, описывающие правителей Кок Орды и Ак Орды, соответственно взятые у Натанзи и Гаффари, с нашими комментариями и дополнениями. Также в статье даются данные о личности Нукая, в соответствии с двумя вышеприведенными списками.

Ниже приводится отрывок из книги «Мунтахаб ат Таварих», переведенный нами с комментариями и примечаниями.

«Мунтахаб ат Таварих» Муин ад Дина Натанзи

Раздел 6

Классификация детей Джуджи хана [Джучи] и их положение

«Так как Джуджи хан, как было упомянуто выше, от болезни покинул этот мир, Чингиз хан, дал пример того, чтобы Бату хан стал заместителем своего отца, и чтобы в отношениях между «ака» и «ини»¹ было послушание и повиновение. Чингиз хан вернулся из того сражения, и устремился к владениям Нанкияс². В то время как Бату на основании ярлыка [данного ему] все свои силы приложил для защиты северных территорий. Он приложил все необходимые силы для [укрепления] этого Улуса. Когда его время подошло к концу [он покинул этот мир], его брат Орду взял бразды правления в свои руки. Его известные дети³ до периода правления Туктая один за другим⁴ правили там. Когда Такай [Туктай] также покинул этот бранный мир, сородичи [члены семейства] разделились на две группы. Его близкие сородичи стали называться Арам-Каном и Кок-Ордой. Они получили во владения Урус, Джаркес, Ас, Махши, Булар, Маджар, Укек, Башкурд, Либтай, Хаджи Тархан и Ак Сарай.

Другая группа получила владения Джанда, Барджиканда, и Сыгнака, они стали называться Сул Кул, или Ак Орда.

До времен правления Бердыбека сына Джанибека данное правило (данная традиция) продолжала существовать. Так как Бердыбек уничтожил наследников Кок Орды, правители Улуса Ерзена, которые были представителями клана Ак Орды, встали у власти и в Кок Орде, и до нашего времени продолжается так. По той же традиции последующие поколения султанов Ак Орды взяли в свои руки власть в обеих Улусах. В наше время Джакире Оглан, утвердился на троне. Это правило четкое и точное, и будет в подробности упомянуто, и указано в ниже приведенной таблице, и Аллах знает лучше и Его решение правдиво» [2]⁵.

¹ Ака» в значении старшего, «ини» в значении младшего брата на старомогульском языке.

² «Манзи» название страны на севере современного Китая. Южный Китай, в арабо-персидских источниках известен как «Мачин». Северный Китай также именовали как Хатай (с.м. «Тарих Могул», стр. 153 и 161). Махачин, в значении «Великий Китай», а могулы Чингизхана называли его как «Нанкияс» (с.м. комментарий на полях книги «Тарих Джахан гушай» Джувини т. 1, стр. 186; со ссылкой на словарь «Деххода»). [8]. [9].

³ Уруг. тюрко-могульский: А) бумага. Б) Семья. В) происхождение. Г) Потомки, родственники. Например: «до самого конца он и его великие потомки – дети «Уруг Намдар». (с.м. Джамии ат Таварих Рашиди – Рашид ад Дин). пример: «И это имущество было закреплено за ним и его знаменитыми наследниками (уруг)».

⁴ Буквально «живот после живота» или «бати» в значении «скрытого». Имеет несколько значений: живот, сердце, центр, середина, полость, содержимое и т.д. В разговорной речи часто использовалось в значении «один за другим».

⁵ В печатном издании «Мунтахаб ат Таварих» Натанзи таблица отсутствует, но в рукописном парижском списке «Мунтахаб ат Таварих» Натанзи, таблица правителей Ак Орды и Кок Орды приведена на листе 308. [11]

Упоминание [восседания на троне] Тукты

«Тукта, с помощью и поддержкой Нукая⁶ убил выше упомянутых принцев [шах-задегон]⁷ [он-Тукта] стал независимым [на троне] правителем. Затем [он] посылал неоднократно к Нукаю своих посланников [послов], с хорошими обещаниями и надеждами, умоляя его, но Нукай не давал своего ответа. Тесть Тукты [С]олджидай Гуракан из племени конгиратов пожелал для своего сына Байлака⁸ дочь Нукая по имени Кунак [Кунык]⁹ Нукай дал свое согласие на этот брак. После брачной ночи и прошествии нескольких дней [после брака] Кунык хатун вместе с Байлаком принимает Ислам. Родственница (Байлака)¹⁰, которая была уйгуркой не уживалась [с ней]. Между нами были склоки и раздоры. Она [родственница Байлака], унижала Кунык. Тогда та призвала на помощь своего отца, мать и братьев. Нукай, в сильной печали отправил своих послов к Туктаю с таким посланием: «Мир знает, какие трудности и невзгоды я перенес, положив себя на алтарь твоей неверности и нарушений обещаний, данных тобой. Все для того, чтобы дать тебе право на трон Саина. Теперь же [в это время] над троном [Саина сидит] Солджидай Караджу и дает тебе распоряжения. Если же дети Тукты хотят чтобы между нами был заветом закон отцов и детей, то отправь Солджидаю в его собственный юрт в окрестности Хорезма».

Тукта [Туктай] не ответил на письмо Нукая. Тогда Нукай снова отправил своих посланников умоляя его, о Солджидае. Туктай сказал: «Он для меня подобен отцу, как я могу отдать его на суд врагам?» И не отдал. У Нукая была жена умная и самодостаточная по имени Джани¹¹, которая стала посланницей между ним и Туктаем. Она имела трех сыновей [от Нукая]. Первый Джуке, затем Теке и Тури. Она отправила от Туктая несколько тысячников [для Нукая]. Сама же оставалась с близкими родственниками, перейдя через Итиль. Она стала проявлять смелость и дерзость по отношению к владениям Туктая [требуя развода Кунык]. Туктай из-за этого был зол, и потребовал вернуть тысячников [переданные через неё Нукаю]. Нукай же сказал: «Когда я отправлю тебе их, ты же отправь ко мне Солджидаю и его сына [Байлака]».

По этой причине началась смута и вражда между ними. Туктай собрал войско и в 698 году [1299 г] не далеко от реки Узи приблизительно с 30 туманами воинов [готовился к сражению]. Зимой река Узи не превратилась в лед [не замерзла], и он не смог переправиться через реку. Нукай со своей стороны, также не предпринял попытку атаковать Тукту. Тогда Тукта с наступления весны вернулся, и у реки Тун установил свою летовку [илакмиши кард]. На следующий год Нукай переправился через реку Тун со своими сыновьями и женщинами. И прибег снова к хитрости сказав: «У меня есть намерение провести курултай, чтобы заключить мир с тобой [Туктой]». Так он понял, что армия Тукты разбросана по разным местам, и с ним [Туктой] только незначительное количество людей, тогда поторопился, чтобы напасть на Тукту. В свою очередь Тукта понял замысел Нукая и смог быстро собрать свою армию. У реки Тун обе армии встретились. Туктай (Тукта) потерпел поражение, бежал в Сарай. В то же время три предводителя [армии Нукая] Маджи, Сутан и Сангуй перешли от Нукая к Тукте. Тукта также позвал к себе Таматуктая сына Булги, который некоторое время был руководителем армии в

⁶ В «Муиз аль Ансаб» парижский список мы читаем: «Нукай сын Татара...этот Нукай управлял некоторыми районами Улуса Джучи он [Нукай] привел на трон Туктая, но потом между ними произошла война [м/у Нукаем и Туктой], в этой войне и погиб Нукай». с.м. «Муиз аль Ансаб» парижский список лист 24. (комментарий к генеалогии имени Нукай сын Татара).

⁷ Как было описано в разделе правления Тудаменгу, Тукта при помощи Нукая смог устранить своих оппонентов (претендентов на трон). Нукай, притворился смертельно больным, таким образом, собрал к себе (попрощаться с ним перед смертью) многих чингизидов претендентов на трон. Собрав их в одном месте, он расправился с ними, открыв дорогу к трону в Сарае для Тукты.

⁸ В «Джамиу ат Таварих» Рашид ад Дина имя его Йайлак с.м. Рашид ад Дин Хамдани «Джамиу ат Таварих». – Тегеран: Типография «Аль Бурз», 1373 г. солнечной хиджры (т.е.1994 г.). стр. 744. (текст на фарси непосредственный).

⁹ В «Джамиу ат Таварих» Рашид ад Дина ее имя Кабак.

¹⁰ «Аил» в значении близких родственников племени или семьи.

¹¹ В «Джамиу ат Таварих» Рашид ад Дина ее имя Чабай; стр. 745.

Дербенте. [Тукта] снова собрал армию для войны с Нукаем. Нукай уже не имел сил и возможности для [нового] сражения. Он ушел, переправившись через реку Узи, подвергнув город Кирим грабежу, взяв большое количество в плен [рабами]. От жителей города пришли к Нукаю и стали просить, чтобы он отпустил пленников. Нукай, дал свое добро. Тогда [в его армии] стали недолго любить своего предводителя [Нукая]. Они отправили к Тукте послание: «мы слуги и подвластные тебе. Если [Тукта] простит нас, Нукай сдадим тебе». Дети Нукая [Джуке, Теке и Тури]¹² узнали об этом замысле, приняли решение убить тысячника [командующий тысячью воинами]. Предводители тысячники же отправили своего человека к Теке второму сыну Нукая с посланием «Если будешь сотрудничать с нами, в этом деле сделаем тебя ханом». Теке пошел к ним, и они его тут же взяли в заложники. Джеке, старший из братьев собрал армию и пошел на главнокомандующего тысячников, и пленил его, затем [убив его] его голову отправил к другим тысячникам, державших в плену Теке, который находился под охраной трехсот человек. Ночью вместе с Теке они прибыли к Нукаю и его сыновьям. Они знали о противостоянии в его армии. Они перешли через реку Узи с 60 туманами воинов, и подошли к реке Тарку, которая являлась юртом Нукая. С другой стороны Нукай вместе с 30 туманами также подошел к реке и направил послание Тукте: «Я не знал, что правитель может достичь мирских благ самостоятельно. Власть и армия из слуг самого правителя. Я человек старый и слабый, провел всю свою жизнь в услужении тебе и твоим отцам, если и были с моей стороны проступки и ошибки, то это вина моих сыновей. Жду от правителя щедрости и милосердия, чтобы он простил мои ошибки».

Затем он [это свое послание] отправил вместе с Джеке и группой воинов, чтобы они перешли через реку Тарку и направились к Тукте.

В это время солдаты Тукты доставили одного шпиона, который сообщил ему [Тукте] о планах Нукая. Когда Тукта понял о замысле Нукая сказал: «Пока его армия не была готова, он сидел [тянул время, букв. сидели]. И тогда с двух сторон началась битва, и Нукай и его сыновья потерпели поражение, в этом столкновении погибло большое количество людей. Сыновья Нукай с тысячью всадниками ушли в сторону Калара и Башкурта. Нукай же с 17 всадниками бежал с поля боя. Всадник по имени Урус из армии Тукты ранил Нукай. Нукай сказал: «Я Нукай, [ведите] меня к Тукте, Берке хану! Урус взял его и хотел отвести к Тукте, но по дороге Нукай скончался [от ран]. Тукта с победой вернулся в столицу Сарай Бату.

Дети же Нукай стали сомневаться в правильности своих дел, Теке и Джани [его мать] вместе с Байлак, матерью Тури сказали Джеке: «Будет правильным если мы откажемся от противоборства с Туктой, и пойдем к нему просить его милости. Джеке, испугался этого, и убил своего брата и его жену. Сам же с группой своих приближенных стал скитаться, достигнув крепости, путь к которой был небольшой и подобно скупому сердцу – узкий¹³.

После этого события Улус Джучи распался на две части. Группа левой стороны от границ Улуг Тага и Синкир Йагача и Каратала до границ Туласа [Таласа] и земель Джанда [Джента] и Барчиканда относятся к детям Нукай известные как земли Ак Орды. Правая сторона, от границ Ийбиру Сибири и Руса и Лабка и Укука и Мажар, Булгара, Башкурта и Сарай Берке, относятся к детям Тукты известные как правители Кок Орды. Мы также упомянули каждую из этих двух ветвей по порядку» [2, 73 с.].

¹² В «Муиз аль Ансаб» дети Нукай соответственно: Хеке (Джеке), Беке (Теке), Каракмак. стр. 24. (парижский список).

¹³ Данная история до упоминания распада Улуса, Натанзи взял у Рашид ад Дина, (истории) в двух исторических повествованиях практически идентичны.

Упоминание подраздела правителей Ак Орды

Упоминание Таграла (Тугрула) ибн Тукты (Такты)

«В то время Тугрул сын Тукта стал правителем (воссел на трон). В его время жил Сасы Бука, сын Нукая¹⁴, правитель Ак Орды. Он проявлял повиновение и смиренность [предписал для себя послушание и подчинение]. Он правил около тридцати лет. В этот период времени он не сворачивал с пути служения Тугрул хану и Узбек хану [никогда и в целом не нарушал путь служения]. Он [Сасы Бука] умер естественной смертью в 720 году г. [1320 г]. Его могила в землях Саурана».

Упоминание восседания [джулус] Ерзена сына Сасы Буки

«После отца по приказу Узбек хана воссел [т.е. Ерзен сын Сасы Буки] на место своего отца. Обладая достаточной благоразумностью и знанием, которые были у него. При этом часто его положение и статус становились причиной величия самого Узбек хана. Он также проявлял повиновение [послушание и подчинение]¹⁵. Это был правитель очень благоразумный, справедливый, добродетельный и богобоязненный. Большинство ханаки (приюты и обитель дервишей и суфиев) мечети и другие здания в Отраре, Сауране, Дженте и Парачикенде¹⁶ были возрождены [отстроены] им.

Образцом своей справедливости и милосердия он сделал собрание Туркестана, и общей наградой от него воспользовались почти семьсот человек [приближенные его знати]. И он сделал каждого из них достойным и сильным. Так они стали собираться в своих областях [йурт], округах [мамаках], собирая вокруг себя подарки [северин], и группы своих последователей [джирге]. И конечно же великие [старшие] из них не превосходили меньших из них. И меньшие из них не делали шагов грубости в сторону старших из них. Безопасность и надежность, которые утвердились в его Улусе в период его правления после него более не видели [более не видели даже во сне]. Двадцать пять лет он управлял этим краем, и умер в 745 году [1344 году], своей смертью. Его могила находится в Сыгнаке»¹⁷ [2, 74 с.].

Далее в тексте идет упоминание правления в Ак-Орде Мубарак хаджи («умерший на Алтае и где живут кыргызы»). За ним следует упоминание Чимбая, после него в соответствующем порядке идут имена и краткая история правления таких ханов как: Хызр оглан сын Сасы Буки, Хулфа ибн Сасы, (Сасы Бука), Тимур хаджи, Мурид ибн Орда шейх, Азиз хан ибн Тимур хаджи, Хаджи хан, далее Урус хан сына Джимбая (Чимбая), Тимур бек хан сын Мухаммад хана, Токтамыш сын Той хаджи оглана, далее Тимур Кутлуг сын Тимур бека ибн Мухаммада, потом Шадибек, Тимур султан сын Тимур Кутлуга сына Тимур бека. После него Джалал ад Дин Султан сына Токтамыша, затем Джагире Оглан» [2, 82 с.].

¹⁴ Из общего контекста приведенного выше материала, мы понимаем, что здесь имеется ввиду Сасы Бука, сын Нукая, сын Чарука (Харука Буки), сын Кучерка, сын Тумакана, сын Кули (второй сын Орды). Нукай, сын Татара, сын Бувала не имел сына по имени Сасы Бука, на это указывает как Рашид ад Дин в «Джамиу ат Таварих», также автор в «Муиз аль Ансаб».

¹⁵ т.е. повиновение ханам в Сарае.

¹⁶ Скорее всего, имеется в виду Барчигликент (Барчикент).

¹⁷ На основании таблицы рукописного списка Натанзи (парижский список), как минимум десять из 17 ханов Ак Орды похоронены были в Сыгнаке, (семь других обозначены как похороненные в Сыгнаке, затем зачеркнут Сыгнак, и указаны другие города). Возможно, что вычеркивание захоронение 7 ханов в Сыгнаке

«Тарих Джахан Ара» Гаффари

Часть третья

О потомках Чучи [Джучи]

Бату хан сын Джуджи по прозвищу Саинхан, по приказу Укетей хана сел на трон после смерти отца. Несмотря на то, что он был старше десяти своих братьев, его имя было первым среди других. В вопросах ханства он не совершал суровости [строгости] по отношению к своим братьям.

В 639 году он заболел физической слабостью всего тела [паралич тела], и в 645 году у берегов Итиля покинул этот мир. Он родился в 602 году¹⁸.

Сартак сын Бату был в услужении Мангу хана, который утвердил его на месте его отца. Он отправился в свой основной юрт, но по дороге скончался.

Улагджи сын Бату сел на трон после своего отца, и в те же дни покинул это мир.

Берке хан сын Джуджи стал ханом, принял Ислам. Между ним и Абака ханом произошли разногласия, вместе с 300 тысячным войском подошел к реке Курширван, но не стал форсировать реку, а решил перейти в районе Тифлиса, но заболел и умер от коликов в 664 году. [1266 г]. После него власть перешла к детям Орды [Орды Ежена], которые разделились на две группы, о каждой в двух речах мы остановимся ниже¹⁹[3].

Речь первая о правителях Кок Орды

«Владения правой стороны, Арсан, Лика, Улук, Маджар и Булгар, Каран, и Бадишан относятся к этим владениям.

Тукна хан, сын Кубукуи²⁰ сын Орды сын Чучи [Джучи] стал правителем и в 702 год²¹. Между ним и Нукаем, к которому относился упомянутый Улус, произошли столкновения в районе Сакина и Булгара. Тукна оказался победителем и не проявляя высокомерия [тем не менее] отправил к Газан хану своих послов, с требованием для себя земли Азербайджана.

Тугрул сын Тукны после отца правил семнадцать лет, умер 727 году [1327 г].

Узбек хан сын Тугрула. Узбекский Улус относился к нему [берет начало от него]. После отца по условию наследования воссел на престол. В 735 году намеревался захватить Иран. В том же году достиг реки Кур. Арпахан не дал ему возможности перейти реку. Он правил более 30 лет и Ислам при нем стал известной религией на его территории.

Джанибек хан после своего отца воссел на престол. Это был справедливый и богобоязненный правитель, и имел множество других достоинств. Как известно Маулана Саид ад Дин²² «Шарх Мухтасар Талхис» написал в честь этого правителя. Он прибыл в суд к Ваизу Кази Мухи ад Дину по просьбе истца. В 758 году по просьбе жителей прибыл в Азербайджан, для подавления [зла местной аристократии – ашраф] мятежей, и смуты. Он показал справедливость своей власти. Он оставил Бердыбека с 50 тысячами воинами, сам же отправился в Дешти Кыпчак. Затем он заболел. Таглукай руководитель армии отправил послание Бердыбеку. Однако как только Бердыбек прибыл к отцу, тому стало лучше. За прибытие [сына] получил [Таглукай] 30 дерхемов. Бердыбек в сговоре с Туглукаем в четверг 3 Шаабана 758 году убил его [Джанибека]²³.

¹⁸ 602 год лунной хиджры соответствует 1206 году. Бату умер в 1247 году, заболел, соответственно, в 1241 году.

¹⁹ Слово в значении речи, слова [10]

²⁰ В других рукописных списках как Карбукуй; У Рашид ад Дина шестой сын Орды - Кутукуй (с.м. Джамиу ат Таварих Рашид ад Дин стр. 717).

²¹ 702 год лунной хиджры соответствует 1303 году

²² Имеется в виду Саид ад Дин Тафтазани, известный теолог и ученый Золотой Орды

²³ Т.е. это соответствует 28 июля 1357 года.

Бердыбек сын Джанибека, придя к власти, уничтожил большинство из кланов. Сам же через три года погибает. Вместе с ним и ветвь их [Кок Орды] полностью прерывается [3, 205 с.].

Речь вторая о правителях Ак Орды

«Владения [вилаят] левой стороны [т.е. Ак Орды], от границ Улут Тага до Каратала, и до границ Луса (Пуса²⁴), относится к этому Улусу.

Туда Менгу:

Сын Букая сына Кули²⁵ сына Орды был известен как правитель и долгое время он находился у власти.

Едзен сын Букайя

После своего брата пришел к власти. Умер 720 году.

Ерзен сын Сасы Буки получил высокий статус²⁶ и после двадцати пяти лет [правления] в 745 году умер, и похоронен в Асканаке [Сыгнаке²⁷].

Мубарак хаджи сын Ерзена после него [т.е. Ерзена] правил в течении шести месяцев.

Джихай сын Едзена правил семнадцать лет, правители Кок Орды призывали его на трон, он принял их предложение [не принял²⁸].

Урус сын Джихая он хотел присоединить оба Улуса в свое подчинение, несмотря на то, что хаджи оглан из его народа, правящий среди кишлаков был против этого. Таким образом, он [хаджи оглан] был убит²⁹, его сын Токтамыш бежал к Амир Тимуру. Урус хан правил полных девять независимых лет и умер в 778 году луной хиджры [т.е. 1376 году].

Тук-такийя сын Урус хана, правил два месяца, после чего умер.

Тимур Малик сын Урус хана стал правителем [Ак Орды], был пьющим [вино] и в результате 780 году в Каратале умер от рук Токтамыш хана.

Малик Токтамыш хан Его мать Куй Канхакиз конкиратов. Он был подкреплён Мир Тимуром и стал правителем. Получил от Тимур Малика [Амира Тимура] полную независимость и приблизительно 17 лет был у власти. Два раза потерпел поражение от Амира Тимура. И в последний раз [после поражения от Тимура] стал скитаться и умер в 807 году [лунной хиджры т.е. 1404 году]. Умер в границах своего Улуса.

Кури хан Аглак [Нури оглан] сын Урус хана во втором волнении³⁰ в Дешти Кыпчаке, был вместе с Мир Тимуром. После поражения Токтамыша [Тимур дал ему правление Улуса Джучи], и отправил его в 97 году [797 т.е. 1395 году] у берегов реки Итиль в Дашт [Дашти Кыпчак].

Тимур Кутлут хан сын Тимура Малика в результате столкновений и вражды с Токтамыша 779 прибыл к Амиру Тимуру. В первом волнении в Дешти Кыпчаке, был вместе с Тимуром, 793 году после поражения Токтамыша с разрешения Мир Тимура вернулся в свой Улус, умер в 802 году [1400 г].

²⁴ Пус (на основании одного из списков – 𐰽). У Натанзи Таласа, т.е. скорее имеется ввиду земли Таласа по реке Чу.

²⁵ Лули (на основании одного из списков – 𐰽).

²⁶ Буквально «Сахиб афсаргардид» т.е. в значении достижения высокого ранга и положения; как например: высокого ранга и положения.

²⁷ Здесь как мы видим, есть сходство с текстом Натанзи, если Гаффари и пользовался работой Натанзи, то в очень ограниченном варианте как не основной источник.

²⁸ Опечатка в тексте, т.е. он не принял их предложение, будет правильно.

²⁹ Под хаджи огланом, имеется в виду Туй хаджа отец Токтамыша, из клана тука-тимуридов.

³⁰ Имеется ввиду новые волнения после великой замятни.

Шадибек пришел к власти, умер в 811 году [1408 г.].

Фулад хан сын Шадибека. Правил до 813 года.

Тимур Султан сын Тимур Кутлут хана, утвердился у власти. В 814 году Джалал ад Дин султан Туктамыш выступил против него. Тимур Султан ушел в Хорезм, где был и убит от рук Газан хана, одного из предводителей узбеков.

Джалал ад Дин султан получил в наследство власть, имел братьев таких как Каримберды сын Туктамыша, Кабак хан сын Туктамыша, и другие огланы как Джабарберды, Дервиш оглани-лахи [Гияс ад Дин], Мухаммад хан ибн Шадибек, которые короткое время находились у власти.

Барак хан сын Урус хана. В 828 году [1425 г.], одержал победу над Мухаммадом ханов. Стал правителем, еще до этого, т.е. 823 году [1420 г.] прибыл к Улутбек Мирзе в Самарканд. У него научился дисциплине и порядку. Когда же он получил полную независимость проявил неблагодарность и в 830 году [1427 г.] в окрестностях Асканака [Сыгнака] одержал победу над Мирзой, затем подверг нападению Мавераннахр. Когда он достиг Дешти Кыпчака, полководцы приняли решение лишить влияния Махмуд оглана, и его [Барака]. Махмуд вышел победителем, и тогда его [Барака] убили в 831 году.

Мухаммад Султан сын Тимур хан сын Кутлут Тимура. После убийства Барака, с общим мнением полководцев был избран ханом, убрав окончательно из Дашта [Дашти Кыпчака] Султана Махмуд Оглана. 834 году направил свою армию в Хорезм, где совершил множество грабежей и разрушений, сделав Карам своей столицей.

Касым хан сын Сайдак хана сына Джанибека сына Барак хана стал правителем Дашта [Дешти Кыпчака]. Между ним и Шайбак ханом возникли разногласия, в 915 году [1509 г.] Шайбак хан направил свою армию против него, но потерпел поражение. Он [Касым хан] умер в 930 году [1524 г.].

Хакназар хан сын Касым хана, после смерти своего отца воссел на престол. Сейчас управление и власть в его руках. Из-за постоянных разногласий и войн детей Туктамыша, клан государства Орду сильно ослаб. Так дети Шибана сына Чуджи (Джучи) сына Чингиз хана, воспользовались этим, взяв инициативу в свои руки выступили против последних» [3, 207 с.].

Полученные результаты

При сравнении двух списков «Мунтахаб ат Таварих» Натанзи и «Тарих Джахан Ара» Кази Ахмада Гаффари касательно описания Кок Орды и Ак Орды, можно проследить следующие особенности:

1) Натанзи указывает на то, что Бату был назначен самим Чингиз ханом [2, 60], в то время как Гаффари пишет, что Бату воссел на престол по приказу Укетей хана [3, 203 с.].

2) Хронология правления ханов Кок Орды и Ак Орды у Натанзи и Гаффари не совпадает, также не совпадает хронология периода правления ханов обеих Улусов. Так у Гаффари первым правителем в Кок Орде указан Тукна хан сын Кубукуйя, затем его сын Тугрул [3, 204 с.], в то время как у Натанзи указан первым ханом в Кок Орде Тугрул сын Тукны [2, 68 с.] после него Узбек, затем Джанибек [2, 68-69 сс.]. Также Гаффари указывает на Туда Менгу сына Нукая, сына Кули, сына Орды, как первого правителя Ак Орды [3, 205 с.], в то время как у Натанзи первым правителем Ак Орды указывается Сасы Бука, сын Нукая [2, 73 с.]³¹, а Туда Менгу указан как третий сын Тукны [2, 64 с.]³².

³¹ Предложение «В его время жил Сасы Бука сын Нукая правитель Ак Орды», не может конечно указывать на то, что Сасы Бука был непременно первым правителем Ак Орды, но один из первых

³² т.е. Тукана

3) Натанзи как на важное историческое событие указывает на то, что после смерти Бату власть в обеих улусах переходит к Орде и его потомкам до периода правления Туктая [Тукты] [2, 60]³³. Гаффари, указывает, что это важное историческое событие произошло после смерти Берке [3, 204 с.].

4) О периоде правлении Тукты и борьбы его с Нукаем подробно описывается у Натанзи [2, 65-68 сс.], в то время как Гаффари очень сжато и кратко указывает на их столкновение и противостояние, при этом имя Тукты он приводит как Тукна, что может быть свидетельством того, что Гаффари вряд ли мог использовать работу Натанзи при написании этого события [3, 204 с.].

5) У Натанзи разделение на Кок Орду и Ак Орду происходит после смерти Тукты т.е. 1319 году (или после победы над Нукаем) [2, 68 с.]³⁴. В то время как у Гаффари в «Тарих Джахан Ара» разделение на Кок Орду и Ак Орду происходит после смерти Берке хана, т.е. 664 году (1266 г) [3, 204 с.].

6) Натанзи указывает время смерти Бату хана, 650 год [1252 год], в то время как Гаффари сообщает дату смерти 1247 год. Дата, указанная Гаффари, не совпадает с датой, указанной в том числе у Рашид ад Дина. Рашид ад Дин в частности писал: «Орду, своего старшего сына, Кули³⁵ с тысячу туманов воинов отправил через Хорезм и Дахистан. Бату отправил Балакана, сына Шибана и Тутара, сына Минкадура, сына Бувала, восьмого сына Джуджи через Дарбанд-Кыпчак, чтобы они пришли на помощь воинам Хулагу хана. Бату умер в 650 году [1252 году] в городе Сарае у берегов Итиля. Он прожил 48 лет» [4]³⁶. Гаффари не пользовался в описании событий в Кок Орде и Ак Орде не только работой Натанзи, но и работой Рашид ад Дина.

Таким образом, попытка представить, что Гаффари пытался в сжатом виде передать данные, взятые им у Натанзи, не соответствует действительности. Несовпадение текстов в передаче не только отдельных исторических моментов, но совершенно разная подача и интерпретация приведенного материала, указывает на то, что Гаффари не пользовался источником Натанзи, или же, если и пользовался, то основным источником был совершенно другой исторический материал, но не «Аноним Искандера». Сам Гаффари, указывает, что при написании «Тарих Джахан Ара» он использовал «Маджму ат Таварих» Хафиза Абру, при этом не упоминает книгу Натанзи.

Натанзи писал: «После этого события [войны между Туктой и Нукаем], Улус Джучи распался на две части. Группа левой стороны от границ Улуг Тага и Синкир Йагача и Каратала до границ Туласа [Таласа] и земель Джанда [Джента] и Барчиканда относятся к детям Нукая известные как земли Ак Орды» [2, 73 с.].

Из этого отрывка мы можем сделать вывод, что дети Нукая получили в наследство земли Ак Орды. Однако, под Нукаем имеется ввиду не сын Татара сын Бувала, который воевал против Тукты, но Нукай сын Чарука, из потомства Орды Ежена. В «Джамиу ат Таварих» Рашид ад Дина указывается, что у седьмого сына Джуджи (Джучи) Бувала был старший сын по имени Татар, который имел сына Нукая, тот имел трех сыновей: Джуге, Муге, Турай. [4, 726 с.]. Однако в другом месте Рашид ад Дин указывает их имена как: Джуге, Туга и Турай [4, 745 с.], но не упоминает среди его детей Сасы Буку.

³³ Однако в другом месте Натанзи указывает, что после смерти Бату, власть получил его сын Улагчи, однако он правил совсем не долго [2,62]. Скорее всего, после небольшого периода после смерти Бату, власть все же перешла к детям Орды.

³⁴ На том основании, что Тутрул сын Тукты правил 17 лет и умер 1336 году, значит Тукта умер примерно в 1319 году. Противостояние между Туктой и Ногаем началось примерно в 1299 году.

³⁵ В тексте [мухтар]; в значении старший сын, руководитель, великий, предводитель, хранитель, страж. В данном отрывке скорее в значении «великий сын», «уважаемый».

³⁶ Натанзи здесь полностью ссылается на Рашид ад Дина вплоть до событий о приказе Менгки хана и отправке сыновей Орды, Бату, Шибана в Иран через Хорезм.

Как приводится у Натанзи: «В то время Тутрул сын Тукта стал правителем (воссел на трон). В его время жил Сасы Бука сын Нукая, правитель Ак Орды» [2, 73 с.].

На основании «Муиз аль Ансаб» Кули сын Орды имел 5 сыновей: Тумакан (старший сын), Туман, Мингкан, Аячи и Мусульман [5]³⁷. В «Джамиу ат Таварих» Рашид ад Дина также мы читаем: «Кули сын Орда Ежена, имел пять сыновей: Тумакан, Туман, Мингкан, Аячи, Мусульман.... Старший сын Тумакан имел трех сыновей, старший Чарук у него было два сына: Нукай и Саталмыш» [4, 716 с.].

На том основании, что в Ак Орде правителями были потомки Орды Ежена, мы можем с уверенностью сказать, что под «детьми Нукая (Ногай)» как правителей Ак Орды у Натанзи и Гаффари³⁸ имеется ввиду, не Нукай сын Татара сын Бувала, но Нукай сын Чарука.

На этот исторический факт также указывает Хасанбек Румлу в «Ахсан ат Таварих», где на 240 странице издательства «Бобак» 1979 г. тегеранского издания, мы встречаем интересные и ценные данные о генеалогии казахского хана Касыма:

«Касым хан, сын Сайдак хана, сын Жанибек хана, сын Барака, сын Караджа, сын Кузи хана, сын Урус хана, сын Чатмай хана (Чимтая), сын Эрзена, сын Сасы Буки, сын Куи (Кули), сын Орды (Орда Ежена), сын Джучи, сын Чингиз хана, покинул этот мир в этом году» (т.е. 930 год лунной хиджры, что соответствует 1524 году от переводчика). «Это был смелый правитель (падишах), его владения это Дашт-и Кыпчак и казахские (казахские) племена. После него ханом стал его сын Хакназар, и сейчас управление Даштом (т.е. Дешт-и Кыпчаком) принадлежит ему» [6]. Хасанбек Румлу упускает из генеалогии Касым хана имена Нукая, Чарука, Тумакана и Кучерка, но в целом данная генеалогия показывает преемственность казахских ханов от Орда Ежена и соответственно ханов Ак Орды.

Также на основании вышеприведенного материала, мы не можем согласиться с мнением Г.А. Федорова-Давыдова писавшего, что «судя как по источникам, так и по лингвистическому материалу в восточной части Дешт –и Кыпчака в отличии от западной, термин «Орда» (Orda), не получил употребления в значении форм политического образования (т.е. державы, улуса) [7].

Как видно из вышеприведенных исторических источников, термин Орда, в том числе и на восточных ее территориях, подразумевал под собой понятие государства.

Выводы

В этой статье был проведен сравнительный анализ описания правителей Золотой Орды в двух исторических источниках: Муин ад Дина Натанзи «Мунтахаб ат Таварих» (Аноним Искандера) и Гаффари «Тарих Джахан Ара». При сравнении двух списков, мы пришли к выводу, что вероятность того, что Гаффари использовал рукопись Натанзи при написании своего произведения, незначительна. Также в данной статье рассмотрена личность Нукая³⁹, потомки которого правили Ак Ордой, и они скорее всего не соотносятся с Нукаем сыном Татара, сыном Бувала.

³⁷ см. «Муиз аль Ансаб» лист 19 (парижский список)

³⁸ «После него власть перешла к детям Орды [Орды Ежена], которые разделились на две группы, о каждой в двух речах» [3, 204]

³⁹ Личность Нукая и его роль в образовании Ак Орды, которая является фундаментом для казахского ханства, нуждается в дополнительных исследованиях.

Список использованных источников

1. Сабитов Ж.М. О происхождении Урус-хана // Ж.М. Сабитов. - текст непосредственный // Молодой ученый – 2016. – №1 (105). – С. 591-600. – URL: <https://moluch.ru/archive/105/23265/> (дата обращения: 05.01.2023).
2. Муин ад Дин Натанзи «Мунтахаб ат Таварих» (Аноним Искандера). – Тегеран: Асатир, 1383 41 (2004 г). (текст на фарси непосредственный).
3. Кази Ахмад Гаффари. Тарих Джахан Ара. – Тегеран: Китаб фуруши Хафиз, 1342 (1963 г). – 392 с. (текст на фарси непосредственный).
4. Рашид ад Дин Хамдани. Джамиу ат Таварих. – Тегеран: Аль Бурз, 1373 г. солнечной хиджры (т.е.1994 г.). стр. 744. (текст на фарси непосредственный).
5. «Муиз аль Ансаб» Рукопись на фарси, французской национальной библиотеки Париж. – Франция: – С. 257. (Копия факсимиле была приобретена центром рукописей и редких книг в Астане в 2021 г).
6. Хасанбек Румлу. Ахсану таварих. – Тегеран: Бобак, 1979. – 808 с. (текст на фарси непосредственный).
7. Федоров –Давыдов. Общественный строй Золотой Орды. – М.: МГУ, 1973. –180 с.
8. Атамалик Джувеини. Тарих Джахан Гушаи. В двух томах. – Тегеран: Дунья Китаб, 1911. - том 2. – 545 с. (текст на фарси непосредственный).
9. Али Акбар Деххода. Толковый словарь Деххода. Состоит из 200 томов. – Тегеран: Тегеранский университет, 1930. (текст на фарси непосредственный).
10. Мухаммад Му'ин Персидский словарь. – Тегеран: Издательство «Адина», 2002. – 888 с.
11. Муин ад Дин Натанзи «Мунтахаб ат Таварих» (Аноним Искандера). - Рукопись на фарси, французской национальной библиотеки Париж. – Франция. – 418 с. (Копия факсимиле была приобретена центром рукописей и редких книг в Астане в 2021 г). (текст на фарси непосредственный).

Абсаликов Алмат Амантайұлы

Астана қаласы Қолжазбалар және сирек кітаптар орталығының бас сарапшысы,
Тарих магистрі

НАТАНЗИДІҢ «МУНТАХАБ АТ ТАВАРИХ» ЖӘНЕ ГАФФАРИДІҢ «ТАРИХ ДЖАХАН АРАДАҒЫ»
АҚ ОРДА МЕН КӨК ОРДА. ТАРИХИ ДЕРЕКТЕРДЕГІ НҰҚАЙ ТҰЛҒАСЫ
(салыстырмалы талдау)

Аңдатпа. Мақала Муин ад Дина Натанзидің «Мунтахаб ат Таварих» (Ескендірің анонимы) және «Тарих Жаһан Ара» (Тарих туралы ой толғау) тарихи еңбектеріндегі Ақ Орда мен Көк Орда билеушілерінің сипаттамасын салыстырмалы талдауға арналған. Ақ Орданың негізін қалаушы Нұқайдың тұлғасы да қарастырылады. Ресей тарихнамасында Ақ Орда Алтын Орданың Батыс бөлігін, ал Көк Орда Алтын Орда территориясының шығыс бөлігіне орналасқан деп айтады. Басқа тарихшылар Ақ Орда Шығыста, Көк Орда Батыста болды деп есептейді. Олар Йозеф фон Хаммер Пургсталь, Борис Греков, Александр Якубовский сынды тарихшылар. Бұл пікір Натанзидің «Мунтахаб ат Таварих» шығармасына негізделген. Ұлыстардың екінші реттік бөлінуі туралы Федоров – Давыдов Г.А. айтады. Оның ойынша, екі Ақ Орда, екі Көк Орда болған. Тарихшылар арасында Ақ Орда мен Көк Орда туралы біртұтас көзқарастың жоқтығына сүйене отырып, Натанзи мен Гаффаридің еңбектері, сондай-ақ оларды салыстырмалы түрде талдап, олардың аумақтық шекарасын тарихи тұрғыдан дұрыс белгілеуге көмектеседі.

Түйін сөздер. Ақ Орда, Көк Орда, Орда Ежен, Нұқай (Ногай), Мунтахаб Ат Таварих, Ескендірің анонимы, Дешті Қыпшақ, Тарих Жаһан Ара, Гаффари, Рашид ад Дин, Жамиу ат Таварих.

Absalikov Almat Amantayuly

The chief expert of the Center of Manuscripts and Rare Books of Astana, Master of History

THE WHITE HORDE AND THE BLUE HORDE IN «MUNTAHAB AT TAVARIH» NATANZI AND
«TARIKH JAHAN ARA» GHAFFARI.
PERSONALITY OF NAUKA IN HISTORICAL SOURCES
(comparative analysis)

Abstract. This article is devoted to a comparative analysis of the description of the rulers of Ak Orda and Kok Orda in the historical works «Muntahab at Tavarikh» (selected stories) by Muin ad Dina Natanzi and «Tarikh Jahan Ara» (Reflection on the history of the world) by Qazi Ahmad Ghaffari, the article also examines the personality of Nuka founder of the Ak Orda. In

Russian historiography, it is widely believed that Ak Orda (White Horde) refers to the Western part of the Golden Horde, while Kok Orda (Blue Horde) refers to the eastern part of the territory of the Golden Horde. Also among scientists there is an opinion opposite to the first opinion. These scholars believe that Ak Orda was in the East, while Kok Orda was in the West. This is the opinion of historians Josef von Hammer Purgstall, Boris Grekov, Alexander Yakubovsky. It is based on the works of Natanzi «Muntahab at Tavarikh».

There is also a version of Fedorov - Davydov G.A., about the secondary division of uluses. In his opinion, there were two White Hordes and two Blue Hordes.

On the basis that there is no single point of view among historians regarding the location of the Ak Orda and Kok Orda, the works of Natanzi and Ghaffari, as well as their comparative analysis, will help in the correct historical establishment of the territorial boundaries of these lands.

Keywords: Ak Orda, Kok Orda, Orda Ezhen, Nykai (Nogai), «Muntahab at Tavarikh», «Anonymous Iskander», Deshti Kypchak, Tarikh Jahan Ara, Ghaffari, Rashid ad Din, Jamiu at Tavarikh.

Reference

1. Sabitov Zh.M. O proiskhozhdenii Urus-hana // Zh.M. Sabitov. - tekst neposredstvennyj // Molodoj uchenyj – 2016. – №1 (105). – S. 591-600. – URL: <https://moluch.ru/archive/105/23265/> (data obrashcheniya: 05.01.2023).
2. Muin ad Din Natanzi «Muntahab at Tavarikh» (Anonim Iskandera). – Tegeran: Asatir, 1383 41 (2004 g). (tekst na farsi neposredstvennyj).
3. Kazi Ahmad Gaffari. Tarih Dzhahon Ara. – Tegeran: Kitab furushi Hafiz, 1342 (1963 g). – 392 s. (tekst na farsi neposredstvennyj).
4. Rashid ad Din Hamdani. Dzhamiu at Tavarikh. – Tegeran: Al' Burz, 1373 g. solnechnoj hidzhry (t.e.1994 g.). str. 744. (tekst na farsi neposredstvennyj).
5. «Muiz al' Ansab» Rukopis' na farsi, francuzskoj nacional'noj biblioteki Parizh. – Franciya: – S. 257. (Kopiya faksimile byla priobretena centrom rukopisej i redkih knig v Astane v 2021 g).
6. Hasanbek Rumlu. Ahsanu tavarikh. – Tegeran: Bobak, 1979. – 808 s. (tekst na farsi neposredstvennyj).
7. Fedorov –Davydov. Obshchestvennyj stroj Zolotoj Ordj. – M.: MGU, 1973. –180 s.
8. Atamalik Dzhuvejni. Tarih Dzhahan Gushai. V dvuh tomah. – Tegeran: Dun'ya Kitab, 1911. - tom 2. – 545 s. (tekst na farsi neposredstvennyj).
9. Ali Akbar Dekhhoda. Tolkovyj slovar' Dekhhoda. Sostoit iz 200 tomov. – Tegeran: Tegeranskij universitet, 1930. (tekst na farsi neposredstvennyj).
10. Muhammad Mu'in Persidskij slovar'. – Tegeran: Izdatel'stvo «Adina», 2002. – 888 s.
11. Muin ad Din Natanzi «Muntahab at Tavarikh» (Anonim Iskandera). - Rukopis' na farsi, francuzskoj nacional'noj biblioteki Parizh. – Franciya. – 418 s. (Kopiya faksimile byla priobretena centrom rukopisej i redkih knig v Astane v 2021 g). (tekst na farsi neposredstvennyj).

Бисенбаева Айгерим Мырзабековна

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университетінің
педагогика ғылымдарының магистранты,
Б.Ермекбаев атындағы №271 орта мектебінің
тарих пәнінің мұғалімі
E-mail: nurum2020@list.ru

«ҚОБЫЗШЫ ҚОРҚЫТТЫҢ» (МӘЖИТ АЙТБАЕВТЫҢ)
ТАРИХИ ТАҒЫЛЫМЫ

Аңдатпа. Мақалада Мәжит Айтбаевтың ауыр тағдыры және оның эмигранттық баспасөздегі қызметі сөз болады. М.Айтбаев 1941 жылы тұтқынға түсіп, Германияда Түркістан халық бірлігі комитетіне мүше болып, «Милли Түркістан» газетін шығаруға атсалысып, «Милли әдебиет» атты альманах шығарды.

Түйін сөздер: Мәжит Айтбаев, «Милли әдебиет», «Милли Түркістан», соғыс, тұтқын.

Ұлтының ұлы атанған Мұстафа Шоқайдың басшылығымен 1929 жылы бүкіл түркі жұртын қазақ ұлтының жай-күйімен, мәдениет-өнерімен таныстырып тұрған «Яш Түркістан» журналы өз жұмысын бастады. Париж қаласында бұл журналда қазақ ақындарының жырларын жариялап басу кеңінен өріс алды. Мұндай қадамға бару, яғни ата жұрттан соққан қуаныш самалына зарыққан жат жұрттағы қандастарды елдегі мәдени, рухани жаңалықтармен қауыштыруға деген талпыныс – ерлікке пара-пар іс еді. Журналда көбінесе Түркістан мемлекетін құру идеясы да жиі қозғалып тұрды. Алайда, Еуропада соғыс өртінің тұтануымен бірге «Яш Түркістан» журналы да жабылды. Дегенмен, эмиграциядағы Түркістандықтардың әдебиеті өз өмірін жалғастыра берді. Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде тұтқынға түсіп, Алманияның сапында «Түркістан легионын» құрған Түркістандықтар «Милли Түркістан» атты жаңа журнал шығарды. «Милли Түркістан» комитетінің президенті әрі журналдың басшысы – Уәли Қажым болды. Осы журналда жұмыс істеген және «Милли Түркістан» комитетінің жанындағы әдеби бөлімнің тарапынан шығарылған «Абылай хан» атты кітаптың авторы «Қобызшы Қорқыттың» өмір жолы Кеңес үкіметінің отызыншы жылдарына сәйкес келді. Алдымен, «Қобызшы Қорқыт кім және оның өз есімі қандай?» – деген сұраққа жауап берейік. Бұл туралы Сауытбек Абдрахманов «Егемен Қазақстан» газетінің 2004 жылы 24-қарашада шыққан «Жиырмамыншы ғасыр жырлайды» атты мақаласында баяндаған. «Бұл жерде кітаптың авторының аты «Қобызшы Қорқыт» болып көрініп тұрса да, оның өз аты еместігі белгілі. Екінші жапон соғысы кезінде құрылған «Түркістан легионында» онымен қызметтес болған, қазір өмірде бар достарына қарағанда, жазушының өз аты «Қобызшы Қорқыт» емес, Мәжит еді.

Мәжит Айтбаев өзінің ақындық жолымен әдебиет ағынында айтулы тұлға болуымен қатар, қазақ халқының азаттығы жолында күресте жанын құрбан еткен тарихи болмыс.

Мәжит Айтбаев қалам мен парактың иесі ғана емес, қарудың киесін ұғынған елдің ері. Ол, отандық борыштың жолында соғысқа аттанды.

1941 жылы тамыз айының екінші жартысында неміс қарулы күшінің құрамындағы генерал Боктың армиясы Киев бағытында шұғыл шабуылға шығады. Бұл генералға қарсы соғысқан 51, 21, 26 атты үш армия болатын. Бірақ, төтеннен төнген жауға төтеп бере алмай, үш армияда кері жылжуға әрекет етеді. Жаудың тырнағынан түсуге жасқана қашқан бұл топ, 23-тамызда Днепрден бері өтіп, жасырынып жүріп, Украинаның астанасын қорғауға кіріседі. Себебі, бұл Сталиннің жарлығы болатын. Ол: «Өлсек те, тірілсек те, Киевті жауға қолдан бермейміз [1,69]» деген бұйрық шығарды.

Өздері арып-ашып, ығысып, жаяу жалпы келе жатқан армияны ұйымдасқан әккі топ үш жақтан қоршауға алды. Оқиға: Боктың басшылығымен бөліне отырып, әрекет етіп, бір тобы Черниговтан, бір жағы Харьковтан, бір тұсы Кременчуктан түйісе отырып, 650 мың қазақтың қоршауға алуымен жалғасты.

Осындай ажалға толы арпалыспен өтіп жатқан сарбаздар өмірінде олардың рухани күші, қоғамның сауаты мен санасын сілкіндіру мақсатында арнайы өлең, мақала жазып, газет таралымын кеңейтіп жүрген арнайы жазушылар бар болатын. Оның бірі де, бірегейі – Мәжит Айтбаев.

Тұтқынға түскен майдангерлер арасында болған, елдік мұрат жолында қызмет еткен жазушы Х. Абдуллин былай дейді, өз естелігінде: «...саңдалу сапарымның сонау Европа дала-сында қазақтың қобызын сарнатқан «Қорқыты» мен желмаясын жүйткіткен «Асанына [1,70]» кездестім.

1941 жылы Қорқыт пен Асан қайғының Хамза Абдуллинге жолықпасы айқын мәлімет. Ол, көрген екі тұлғаның бір кейіпкері – Мәжит Айтбаев болатын. Бұл аталмыш атау, Мәжиттің бүркеншек аты.

«Веньямино» лагерінде 40 мың тұтқын тұрдық. Барлығы Орта Азия мен Қазақстанның мұсылмандары. Бір күні, дәлдеп айтқанда, қарашаның 10-ы күні біздің лагерьде әдемі киінген екі адам пайда болды. Біреуі қазақ – Біләл, екіншісі – өзбек Мирахмет. Екеуі көптеген журнал көтеріп келді. Әр 100 кісіге бір журналдан таратты. Журналдың аты – «Милли Түркістан [1,71]» еді, деп Мәжитпен танысуының алғашқы сәттерінің естелігін Х.Абдуллин осылайша ақтара түседі.

Милли Түркістан газеті мен Мәжит Айтбаевтың тікелей байланысы бар. Өйткені, Ол Берлинде ашылған Түркістан ұлттық комитетінің әдеби-іліми бөлімінде қызмет етіп, шығармашылықпен шұғылданды. «Жаңа Түркістан», «Милли Түркістан» газеттерін шығарысқан. «Милли әдебиет» альманағының бас редакторы болған.

Сол себепті де, бұл ақынның әрбір шығармасы газет беттерінде үздіксіз таралып, халықтың азаттық хақындағы ішкі арпалысын туындылары мүлтіксіз жеткізіп отырды. Бірақ, бұл жариялымдарда өз аты емес, Қорқыт есімі көпшілікке кеңінен таралып, оның Мәжит екендігін бірі білсе, бірі білмей жатты.

Жоғарыда аталғандай: мұғажырлық әдебиеттің түрлі тәсілдерін ұтымды пайдаланған «Милли Әдебиет», «Иени Түркістан» газет-журналдарының беттеріндегі «Қобызшы Қорқыт», «Асан Қайғы» бүркеншік есімдерінің болуы бір мезеттік емес, ұзақ уақыттық дағдыға айналды. Біздің ойымызша, тұтқынға түскен ақын-жазушылар бұл жерде екі мақсатты көздеген. Біріншіден, тұтқыннан босанып, елге келгеннен кейін «халық жауы» деген қаралы атаққа ілікпеу үшін. Екіншіден, астарлы атаулар арқылы өздерінің ой-армандарын жасырын түрде болса да, жеткізуге тырысып бақты. Өкінішке орай, олардың алдыңғы мақсаттары іске аспаған [2,17].

Алдыңғы ақпаратқа сәйкес, тұтқындардың қолдарына тиген үнпарақтың алғашқы бетінде «Түркістан» деген өлеңімен «Қобызшы Қорқыттың» болуы, келтірілген ақпараттарды растай түседі.

Бір ғана газетте екі түрлі жазба, екі жасырылған бүркеншек ат. Бірі жоғарыда аталған өлең болса, екіншісі «Асан қайғы» авторлығымен жарық көрген мақала.

Енді «Қобызшы Қорқыт», «Асан Қайғы» бүркеншік есімдері туралы сөз қозғасақ, Қобызшы Қорқыттың Мәжит Айтбаев екеніне қанықтық. Оның Сыр елінен шыққан соң, ұлы баба Қорқыт есімін бүркеншек аты еткені туралы сөз қозғаудың қажеті жоқ. Ал сонда «Асан Қайғы» кім? Ол да бір танымал тұлға болуға тиіс қой. «Асан Қайғы» «Милли Әдебиет» журналында прозалық шығармаларын жиі жариялаған Мәулікеш Қайболдин. «Отызыншы жылдардың ортасында Мәскеу университетінің тіл, әдебиет факультетін үздік бітірген Мәулікеш Қайболдин ҚазМУ-да орыс тілі мен әдебиетінен сабақ берген. Оқып жүріп шығармашылықтан қол үзбеген. Қазақша, орысша бірдей жазатын оның туындылары «Әдебиет Майданы» журналында, сол кездегі басқа ақпарат құралдарында басылып тұрған [3,89].

Иса Байзақов, Қасым Аманжолов, Ғабдол Сланов, Абдолла Жұмағалиевтармен достас болған. Ал «ТҰК» де жүрген кезде түрік, неміс, ағылшын тілдерін үйренген. Сол тілдерде мүлтіксіз сөйлеп қана қоймай, тіпті күлдіргі өлеңде жазған [4,12].

Мәжиттің «Қобызшы Қорқыт» бүркеншік есімімен жазатынын білген соң, Асан Қайғы атын алып, өзі де тілшілік қызметке кіріскен.

Мәжит Айтбаевтың қазақ халқының өркендеуі мен дамуы жолында еткен еңбегі орасан. Ол, газетте жұмыс жасап жүрген кезінде үнемі дерлік кітапхананың тұрақты оқырманы болған екен. Сонымен қатар, сондағы мұрағатты жиі ақтарып, ондағы өзінен ілгерідегі зиялы топтың суреттеріне дейін қастерлеп, өзімен бірге ала келіп, үлкейтіп, жанына ілгізіп қойыпты. Оның өзі, өткеннің өнегесін, тарихтың тағылымын ту еткендігінің көрінісі. Қазақтың ұлттық құрылым ретінде орнығуы жолында өзімен бір арнаға тоғысқан әрбір буынды дос санай алуы. Осы бір қасиеттерін тізе отырып, Х. Абдуллин: «Туған елін, өскен өлкесін әлемге паш етуте бар күшін аямай салған ақылды да білімпаз ағамыз, бабасы Қорқыттай күңіреніп жүрген шағында 1945 жылдың ақпанында (әйелі екеуі) американ әскерінің әуе шабуылы кезінде қайтыс болды [5,100]» деп сөзін тәмамдайды.

Мәжит Айтбаев әдебиетіміз бен тарихи жолымыздан өз орнын алатын ақын. Ол бейбіт күндердің рахатын сезген жоқ, жанын шүберекке түйіп, ұлтын кеңестік құрсаудан ажыратып алу-ды негізгі мақсаты етіп алдына қойған тұлға.

Зерттеуіміздің нәтижесінде М.Айтбаевтың бойынан байқаған болмыс:

- Білім жолында көшіп-қонып жүргеніне қарамастан алға талпына алып, іздене білген оқушы болмысы;
- Өзі құралас адамдармен қосылып, азаттық үшін талпынып, алаштың бостандығы жолында бас тіккен болмыс;
- Бүркеншек атпен болса да өзінің шығармашылық жолынан айнымай, ағартушылықпен айналыса алған қайсар болмыс;
- Түрмеге түсіп, арпалысқан қан майданда да берілмеген жігерлі болмыс;
- Өзі сынды жас жауынгерлердің сағын сындырмай, рухтандыра алған ақын болмысы;
- Соғысқа аттанып, жерін қорғау үшін қару асынған батыр болмыс.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Мұстафа мен Мағжан – Тұран елінің даналары: монография/ [құраст. Х.Абдуллин]. – Алматы: [Б.Ж], 1993. -111 [1] б.

2. М. Айтбаев Жеке архивтері. Өмірбаяндық дерек. – Қызылорда, 1937 ж.
3. С. Мәуленов «Мәжит Айтбаев кім еді?» \ \ «Қазақ әдебиеті». 1971 ж. №4, 5-бет.
4. Қ. Данабаев Арманда кеткен ақын: Мәжит Айтбаев жайында \ \ Сыр бойы. -2004. -1 шілде.
5. Х. Абдуллин Қыршыннан қиылған қырық тоғыз \ \ Халық кеңесі. - 1993 - 15 сәуір.

Бисенбаева Айгерим Мырзабековна

*Қызылординский университет имени КORKYT ATA магистр педагогических наук,
Средняя общеобразовательная школа №271 имени Б.Ермекбаева учитель истории*

**ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛЕГЕНДА О «КОБЫЗЧИ КОРКЫТЕ»
(МАДЖИТ АЙТБАЕВ)**

Аннотация. В статье речь пойдет о трагической судьбе Мажит Айтбаева и о его творчестве в эмигрантской прессе. М. Айтбаев в 1941 г. попадает в плен, и в Германии он становится членом комитета Национальное единство Туркестана, участвует в издании «Милли Туркестан», издает альманах «Милли әдебиет».

Ключевые слова: Мажит Айтбаев, «Милли әдебиет», «Милли Туркестан», война, военнопленный.

Bisenbayeva Aigerim Myrzabekovna

*Kyzylorda University named after Korkyt Ata Master of Pedagogical Sciences,
Secondary school №271 named after B.Yermekbaev History teacher*

HISTORICAL LEGEND ABOUT «KOBYZCHI KORKYT» (MAJIT AITBAYEV)

Abstract. The article will focus on the tragic fate of Mazhit Aitbaev and his work in the emigre press. M. Aitbaev was captured in 1941, and in Germany he became a member of the National Unity of Turkestan Committee, participated in the publication of Milli Turkestan, and published the almanac «Milli Adebiet».

Keywords: Mazhit Aitbayev, «Milli literature», «Milli Turkestan», war, of war.

References

1. Mustafa and Magzhan - examples of Turan country: monograph/ [comp. H. Abdullin]. - Almaty: [B.Zh], 1993. -111 [1] p.
2. M. Personal archives of Aitbaev. Biographical data. - Kyzylorda, 1937
3. S. Maulenov «Who was Majit Aitbaev?» \ \ «Kazakh literature». 1971 №4, page 5.
4. K. Danabaev, a poet who left in a dream: about Mazhit Aitbaev. -2004. - July 1.
5. Kh. Forty-nine people's council cut from Abdullin Kirchyn. - 1993 - April 15.

Валевко Станислав Васильевич

аспирант кафедры истории
России Оренбургского государственного
педагогического университета
e-mail: valevko.1997@mail.ru

РЕАКЦИЯ ВЛАСТЕЙ НА СКЛАДЫВАНИЕ «РЕВОЛЮЦИОННОЙ СИТУАЦИИ»
В СРЕДЕ РАБОЧИХ ОРЕНБУРГСКОЙ ГУБЕРНИИ В 1914-1917 ГОДАХ

Аннотация. В статье раскрываются попытки власти реагировать на зарождение революционной ситуации в среде рабочих Оренбургской губернии. Статья охватывает период 1914–1917 годов, когда под влиянием Первой мировой войны социально-экономические отношения в стране резко обострились и уровень жизни рабочих упал. Данные обстоятельства приводили забастовкам и другим трудовым конфликтам, при этом требования бастующих со временем становились только радикальнее. Власти же оказались бессильны остановить как сами волнения, так и их причины

Ключевые слова: власть, «революционная ситуация», Первая мировая война, Оренбургская губерния, рабочие.

Оренбургский регион являлся преимущественно аграрным, и местная промышленность заметно уступала ряду других регионов страны. Власти не стали в начале Первой мировой войны мобилизовывать ее на военные нужды. В конечном итоге частные предприниматели смогли поставить лишь 35 % от военных заказов правительства [5, с. 107]. При этом в годы мировой войны в губернии развивалась преимущественно мелкая кустарная промышленность [4, с. 120].

К 1914 году, по данным фабричной инспекции, в Оренбургской губернии находились крупные предприятия, производящие военную продукцию, на которых трудились, в общей сложности, не менее 7310 рабочих [8, с. 38].

Из-за аграрного характера региона власти мало внимания уделяли проблемам рабочих, чье положение и без войны было весьма тяжелым. Отсутствовал 8-часовой рабочий день и воскресный отдых. Кроме того, их зарплата была довольно низкой, и требование ее увеличения стало постоянным требованием при любом трудовом конфликте. Например, еще до начала войны бастовали рабочие листокатального цеха Тирлянского завода производства кровельного железа Пашковых в селе Тирлянское Верхнеуральского уезда [2, с. 131].

С началом войны положение рабочих стало ухудшаться, в частности снижение и задержка зарплаты рабочим, которая в среднем и так была ниже общероссийской, стали повсеместными явлениями. На многих заводах вводился рабочий день от 11,5 часов и более. До войны средний заработок рабочего составлял 217 рублей, тогда как в среднем по России – 264 рубля. В 1915 зарплата выросла до 280 рублей, но это при том, что в среднем по России – 322 рубля [4, с. 120]. Другими словами, несмотря на рост зарплат в денежном эквиваленте, такой показатель как «реальная заработная плата» не возросла.

Кроме того, к 1915 году произошли резкие повышения цен, в то время как зарплаты остались на прежнем уровне. Городская дума была вынуждена ввести государственное регулирование цен на некоторые виды товаров. На 1916 год власти поставили задачу «решительной и

планомерной» борьбы с взвинчиванием цен на продукты первой необходимости. Кроме того, предпринимались меры против создания искусственного дефицита, путем скупки товаров в запасы. Однако, данных мер было недостаточно. К весне 1917 года цены на хлеб были в 5-6 раз выше, чем в 1914 году. [7, с. 62].

Поскольку основной мерой властей было регулирование цен, многие предприниматели, чей бизнес основан на торговле, предпочитали не заказывать новые партии товаров, поскольку часто цены росли независимо от них, поскольку производители нередко произвольно взвинчивали цены на заказываемые у них товары. В то время как торговцы не могли поднять цены, так как с них местные власти спросят в первую очередь. Боясь взысканий со стороны органов власти, многие из них предпочитали вовсе не заказывать товар, чем продавать его по невыгодной для себя цене [1, с. 83].

В 1915–1916 годы даже губернские города Южного Урала, включая Оренбург, испытывали острую нехватку предметов первой необходимости, в первую очередь продовольствия. Несмотря на попытки органов власти, как губернского, так и городского уровня, а также общественных структур и объединений, противостоять дефициту и дороговизне вышеозначенных продуктов и товаров, коренного выправления ситуации не последовало. Проблемы снабжения предметами первой необходимости населения губернских городов Южного Урала негативно отражались на настроениях рабочих масс. Накалялась социальная обстановка в регионе, что было особенно чревато в условиях ведения жестокой и кровопролитной Первой мировой войны [1, с. 84].

В 1915 г. стачечное движение в Оренбургской губернии усиливается. Причинами этого были дороговизна жизни, сверхурочные часы, отсутствие продуктов питания, произвол и насилие со стороны начальства, а также полицейских органов [2, с. 130]. Основной мерой борьбы властей против открытого недовольства являлись подавления демонстраций силой и увольнение зачинщиков. Впрочем, иногда требования бастующих удовлетворяются, хотя не всегда в полном объеме. 2 апреля 1915 года произошла стачка рабочих в типографии Сосновского в городе Троицке Оренбургской губернии [2, с. 132]. В данном случае требование рабочих изменить рабочее время удовлетворено, но зарплата увеличена не на 20 %, как хотели рабочие, а на 15 %. 6-7 октября 1915 года бастовали все 500 рабочих в селе Кочкарь Троицкого уезда на Кочкарских приисках Общества Троицких золотых приисков. Рабочие потребовали обеспечить их дровами для отопления квартир. Требование было выполнено [9].

В 1916 году по стране, включая и Оренбуржье, прокатилась волна «голодных бунтов». Это были продовольственные волнения городского и сельского населения, которые были недовольны ухудшающимся экономическим положением [3, с. 15]. В Оренбурге один из таких бунтов произошел 2 мая 1916 года. Он был подавлен с применением пехотных частей. В ноябре того же года волнения охватили Троицк и Соль-Илецк, а также Айдырлинские прииски. Полиции удалось предотвратить намечающиеся беспорядки на Миасском заводе и в Челябинске [7, с. 62]. Под воздействием тревожных сообщений и слухов из Оренбурга и других городов население и торговцы начали вывозить свои товары. Подобные многотысячные выступления в 1916 году получили широкий размах и охватили почти все Поволжье, Урал, некоторые губернии в центре и на юге России [6, с. 166].

Власти губернии с течением войны становились все более и более пассивными. Их решения бессильны и нерезультативны. Активность рабочего населения в то же время возрастала. Это связано не только с экономическими причинами, но и с падением авторитета власти [7, с. 62]. Одним из показателей ослабления власти стал рост преступности. В частности, резко возросло число грабежей.

Рабочие Оренбургской губернии стали более решительны в своих требованиях. Так, например, они требовали уже не только увеличения выплаты заработной платы, но стали требо-

вать установления 8-часового рабочего дня и отдыха по воскресеньям. В марте 1916 г. в станице Еткульской бастовали все рабочие мельницы Толстых. Рабочие предъявили именно эти требования. Кроме того, к забастовкам подключились иностранные рабочие, а именно китайцы и корейцы. В январе 1916 года бастовали рабочие китайцы Белорецкого чугуноплавильного завода Пашковых [10, с. 117]. В феврале бастовали китайские рабочие каменноугольных копей акционерного общества Кыштымских горных заводов в селе Соймановское. В сентябре 1916 г. бастовали китайские рабочие каменноугольных копей общества Кыштымских горных заводов. 1 мая 1916 года произошла стачка, отметившаяся политическими требованиями [2, с. 133]. По отношению к бастующим рабочим властями часто могла применяться такая мера как призыв в армию. Именно так поступили с рабочими котельного цеха главных мастерских Ташкентской железной дороги в Оренбурге, после забастовки 15 декабря 1916 года.

В 1917 году в Оренбургской губернии, перед революцией, произошли три забастовки. В январе 1917 г. произошла забастовка китайских и корейских рабочих в Белорецке [10, с. 135].

В основном они требовали соблюдения условий найма, и прекратить грубое отношение к ним со стороны администрации. А также отпустить после истечения контрактов в родные страны, поскольку не все китайские рабочие добровольно ехали на работу в Россию. После переговоров большинство рабочих приняли решение вернуться обратно к работе. 31 января забастовали молотобойцы кузнечного цеха для ремонта подвижного состава Ташкентской железной дороги. Им отказали в требовании повысить зарплату и всех уволили. В первой половине февраля произошла забастовка всех рабочих депо Абдулино при железнодорожной станции. Они так же требовали увеличения зарплаты. И так же им отказали, но уволили только руководителей стачки [2, с. 133].

Всего за годы Первой мировой войны в Оренбургской губернии произошло 48 забастовок, с участием 14742 рабочих, включая иностранцев. Но по большей части это были забастовки экономического характера. В основном они были подавлены силовым путем. Политический характер имела всего одна забастовка. В ней принимали участие 2000 рабочих [2, с. 134].

Таким образом, положение рабочих Оренбургской губернии в ходе мировой войны значительно ухудшилось. Рабочий день превышал 11 часов, зарплата была низкой, даже в среднем по стране. Меры, предпринимаемые властями, были недостаточными. Попытка ввести регулирование цен вела к тому, что торговцы не заказывали товар, что вело к дефициту и еще большему увеличению цен. В итоге количество забастовок в губернии возросло. Власти становились все более пассивными и доверие к ним в итоге снижалось. Несмотря на то, что забастовка политического характера в Оренбуржье была всего одна, но в ней приняли участие 2000 человек. Это огромное количество, учитывая тот факт, что число рабочих в регионе было относительно небольшим.

Список источников и литературы

1. Имаев О.А. Проблема снабжения продовольствием и предметами первой необходимости населения губернских городов Южного Урала в 1915–1916 гг. // Исторические, философские, политические, юридические науки, культурология и искусствоведение, вопросы теории и практики. 2013. № 6-1. С. 82–85.
2. Касаров Г.Г. Стаечная борьба рабочих Оренбургской губернии в годы Первой мировой войны // Вестник ОГУ. 2015. № 7(168). С. 130–134.
3. Кирьянов Ю.И. Массовые выступления на почве дороговизны в России (1914 – февраль 1917 г.) // Отечественная история. 1993. № 3. С. 3–28.
4. Лактюникова Т.Э. Влияние Первой мировой войны на социально-экономическое положение губернии // Исторические, философские, политические, юридические науки, культурология и искусствоведение, вопросы теории и практики. 2015. № 3-10(48) С. 119–122.
5. Любичанковский С.В., Шамова Н.Н. Оренбургская губерния в годы Первой мировой войны // Первая мировая война и российская провинция. Материалы международной научной конференции. Орел: ИД Орлик, 2014. С. 99–110.

6. Поршнева О.С. Крестьяне, рабочие и солдаты России накануне и в годы Первой мировой войны. М.: РОССПЭН, 2004. 386 с.

7. Сафонов Д.А. Первая мировая война и провинция на материалах Оренбургской губернии // Вестник Оренбургского государственного педагогического университета. 2014. № 3(11). 63 с.

8. Статистический сборник за 1913 - 1917 гг. Труды ЦСУ Т. VII. Вып. 1. - М.: Изд-во ЦСУ, 1921. - 277 с.

9. Уральская жизнь 1915. 9 октября.

10. Юдина Л.С. Стачечное движение на Урале в июне 1907 – октябре 1917 гг. Хроника. М., 1997. 156 с.

Валевко Станислав Васильевич

Ресей Орынбор мемлекеттік педагогикалық университеті тарих кафедрасының аспиранты

1914-1917 ЖЫЛДАРЫ ОРЫНБОР ГУБЕРНИЯСЫНЫҢ ЖҰМЫСШЫЛАРЫ АРАСЫНДА «РЕВОЛЮЦИЯЛЫҚ ЖАҒДАЙДЫҢ» ҚАЛЫПТАСУЫНА БИЛІКТІҢ РЕАКЦИЯСЫ

Аңдатпа. Мақалада биліктің Орынбор губерниясының жұмысшылары арасындағы революциялық жағдайдың пайда болуына жауап беру әрекеттері ашылады. Мақала бірінші дүниежүзілік соғыстың әсерінен елдегі әлеуметтік-экономикалық қатынастар күрт шиеленісіп, жұмысшылардың өмір сүру деңгейі төмендеген 1914-1917 жылдарды қамтиды. Бұл жағдайлар ереуілдерге және басқа да еңбек қақтығыстарына әкелді, ал ереуілшілердің талаптары уақыт өте келе радикалды бағыт алды. Билік толқулардың өзін де, олардың себептерін де тоқтата алмады.

Түйін сөздер: билік, «революциялық жағдай», Бірінші Дүниежүзілік соғыс, Орынбор губернаторлығы, жұмысшылар.

Valevko Stanislav Vasilyevich

post-graduate student of the Russian History Department, Orenburg State Pedagogical University

THE REACTION OF THE AUTHORITIES TO THE FORMATION OF A «REVOLUTIONARY SITUATION» AMONG THE WORKERS OF THE ORENBURG PROVINCE IN 1914-1917

Abstract. The article reveals the attempts of the authorities to respond to the emergence of a revolutionary situation among the workers of the Orenburg province. The article covers the period of 1914-1917, when, under the influence of the First World War, socioeconomic relations in the country sharply worsened and the standard of living of workers fell. These circumstances led to strikes and other labor conflicts, while the demands of the strikers only became more radical over time. The authorities were powerless to stop both the unrest itself and its causes.

Keywords: power, «revolutionary situation», World War I, Orenburg province, workers.

References

1. Imaev O.A. Problema snabzheniya prodovol'stvien i predmetami pervoj neobходимости naseleniya gubernskih gorodov Yuzhnogo Urala v 1915–1916 gg. // Istoricheskie, filosofskie, politicheskie, yuridicheskie nauki, kul'turologiya i iskusstvovedenie, voprosy teorii i praktiki. 2013. № 6-1. S. 82–85.

2. Kasarov G.G. Stachechnaya bor'ba rabochih Orenburgskoj gubernii v gody Pervoj mirovoj vojny // Vestnik OGU. 2015. № 7(168). S. 130–134.

3. Kir'yanov Yu. I. Massovye vystupleniya na pochve dorogovizny v Rossii (1914 – fevral' 1917 g.) // Otechestvennaya istoriya. 1993. № 3. S. 3–28.

4. Laktyuninkova T.E. Vliyanie Pervoj mirovoj vojny na social'no-ekonomicheskoe polozhenie gubernii // Istoricheskie, filosofskie, politicheskie, yuridicheskie nauki, kul'turologiya i iskusstvovedenie, voprosy teorii i praktiki. 2015. № 3-10(48) S. 119–122.

5. Lyubichankovskij S.V., Shmakova N.N. Orenburgskaya guberniya v gody Pervoj mirovoj vojny // Pervaya mirovaya vojna i rossijskaya provinciia. Materialy mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii. Orel: ID Orlik, 2014. S. 99–110.

6. Porshneva O. S. Krest'iane, rabochie i soldaty Rossii nakanune i v gody Pervoj mirovoj vojny. M.: ROSSPEN, 2004. 386 s.

7. Safonov D.A. Pervaya mirovaya vojna i provinciia na materialah Orenburgskoj gubernii // Vestnik Orenburgskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta. 2014. № 3(11). 63 s.

8. Statisticheskij sbornik za 1913 - 1917 gg. Trudy CSU T. VII. Vyp. 1. - M.: Izd-vo CSU, 1921. - 277 s.

9. Ural'skaya zhizn' 1915. 9 oktyabrya.

10. Yudina L.S. Stachechnoe dvizhenie na Urale v iyune 1907 – oktyabre 1917 gg. Hronika. M., 1997. 156 s.

Заруцкий Антон Георгиевич

аспирант кафедры истории
России Оренбургского государственного
педагогического университета
e-mail: foraz15@yandex.ru

ПРОТИВОСЕКТАНТСКИЕ МЕРЫ В РАПОРТАХ ПРИХОДСКИХ СВЯЩЕННИКОВ ОРЕНБУРГСКОЙ ГУБЕРНИИ

Аннотация. В статье на материалах Государственного архива Оренбургской области проанализированы методы борьбы с сектой «Людей Божьих» в Оренбургской епархии на рубеже XIX–XX веков, в числе которых церковная проповедь, внебогослужебные собеседования, раздача миссионерской литературы, отлучение сектантов от причастия и другие. Перечислены основные приемы, которые приходские священники использовали в миссионерской антисектантской работе, выявлены причины их низкой эффективности, сделаны выводы о последствиях борьбы с хлыстовщиной в Оренбургском крае в данный период.

Ключевые слова: сектантство, хлысты, миссионерство, приходские священники, Оренбургская епархия.

Секта, приверженцы которой именовали себя «христами» или «Людьми Божьими», а широкую известность получили под сектонимом «хлысты», существовала в России еще со времен до никоновской формы и отделения старообрядчества от господствующей церкви [7, с. 25]. К концу XIX – началу XX века сектантство в России, включая и секту «Людей Божьих», получило широчайшее распространение. Официальные статистические данные по численности русских сект исследователи подвергали и подвергают серьезным сомнениям. В конце XIX века по данным духовных властей в России насчитывалось около миллиона старообрядцев и сектантов. В то же время, по подсчетам Милюкова к 1900 году к сектантству принадлежали шесть миллионов жителей России, аналогичную цифру в 1903 году на съезде РСДРП называл Владимир Бонч-Бруевич [7, с. 37]. В 1910 году протоиерей Буткевич писал, что «хлыстовство охватило всю русскую землю» [1, с. 56].

В Оренбургской епархии по официальным данным количество хлыстов было невелико – 324 по состоянию на 1904 год [5, с. 209]. Однако, в достоверности этих данных легко усомниться. «Точное количество их определить трудно: дела свои ведут скрытно», писал в рапорте священник Михаило-Архангельской церкви села Рыбкина Николай Сироткин [3, л. 3]. О развитой конспирации в среде сектантов упоминают почти все приходские священники, которые в 1900 году по предписанию Оренбургского противораскольничьего комитета составили рапорты о сектах, имеющих на территории их приходов. Несмотря на скрытность «Людей Божьих», имеются сведения, что в отдельных населенных пунктах к сектантству принадлежали десятки семей, в частности, в Городищенском приходе насчитывалось 60 хлыстов [3, л. 1]. В связи со значительной распространенностью этого неформального религиозного движения, законодательным отнесением хлыстов к «особо вредным сектам» и их особой скандальной репутации,

борьба с сектой «Людей Божьих» была одной из приоритетных миссионерских задач православной церкви в Оренбургской епархии [4, с. 49].

В своих репортах приходские священники сообщают ценные сведения о численности сектантов, особенностях их психологии и образа жизни, а также о предпринятых мерах для борьбы с сектой и их результативности. Особый интерес представляют выводы о степени эффективности противосектантской деятельности, причинах успехов и неудач, а также предложения мер по искоренению хлыстовщины.

Мы проанализировали восемь рапортов приходских священников Оренбургской епархии с целью изучить, каким образом православная церковь в Оренбургском крае в конце XIX - начале XX века боролась с сектой «детей Божьих», каковы были результаты этой борьбы и какие факторы снижали ее эффективность.

Меры по борьбе с хлыстовщиной

- Церковная проповедь. Самой распространенной мерой, которую священники предпринимали для борьбы с сектантством в приходах, была церковная проповедь или «обличение с церковной кафедры» [3, л. 1]. В этих обличениях священнослужители рассказывали прихожанам «о гнусных и душепагубных действиях хлыстовщины» [3, л. 5], цитировали противосектантскую литературу, обсуждали отдельные богословские разногласия между православием и сектантством, такие как отношение к браку и мясоедению, порядок молитв и богослужений, церковная дисциплина, почитание родителей, «наименование духовных отцов» и другие [3, л. 15].

Многие священники в рапортах отмечают низкую эффективность церковной проповеди для борьбы с сектантством. Причины они называют следующие:

- трудноуловимость содержания проповеди из-за переполненности храмов;
- «неразвитость» слушателей, неготовых воспринимать глубокие богословские идеи [3, л. 1];
- равнодушие, индифферентность, нежелание слушать («предложенное поучение в храме слушают с поднятыми воротниками своих тулупов») [2, л. 3 об.];
- низкий моральный уровень православных священников и мирян, которых сектанты не воспринимают в качестве авторитета.

- Внебогослужебные собеседования. На внебогослужебных собеседованиях, как правило, рассматривались те же вопросы, что на церковной проповеди противосектантского характера, однако, в отличие от обличения с кафедры, личная беседа рассматривалась некоторыми священниками как более надежный способ «достучаться» до сектантов, а также как некая альтернатива сектантским «беседкам», превращавшимся в популярный способ крестьянского досуга.

- Использование противосектантской литературы. Миссионерская литература противосектантской направленности использовалась приходскими священниками Оренбургской епархии в борьбе с сектантством различными способами. Содержимое брошюр и периодических изданий озвучивалось с церковной кафедры и на внебогослужебных беседах. Пользуясь любовью сектантов к чтению, священники раздавали соответствующую литературу. Так, священник Петр Утехин упоминает, что раздал 100 наставлений оренбургского окружного миссионера Н. Гринякина «Кто за хлыста, тот против Христа» [л. 5 об.]. Значительным подспорьем для духовенства являлись миссионерские публикации в «Оренбургских епархиальных ведомостях» [2, с. 176].

- Воздействие на главарей сектантства. Интересную методику противосектантской борьбы описывает священник села Дедова Сергей Шутов. Установив доверительные отношения с главарем сектантов, неким Арнаутовым, он через личные беседы обратил его в православие и поставил на должность псаломщика, что привело к исчезновению сектантства в приходе [3, л. 7].

- **Отлучение сектантов от причастия.** Священник Рассыпной станицы Павел Ильинский пишет, что требовал от сектантов оставить беседки под угрозой отлучения от причастия. Мера эта, однако, действовала лишь на немногих, закоренелые приверженцы секты уверяли, что скорее умрут, нежели бросят беседки. Они утверждали, что «в беседках свое причастие и благодати больше, чем в церковном причастии» [л. 15 об.].

- **Аскетизм священства.** Характерной чертой «людей Божьих», привлекавшей в секту православное население, был реализуемый ими на практике высокий аскетический идеал. Хлысты не употребляли алкоголь, не ели мяса, воздерживались от супружеской близости, не сквернословили и не играли в азартные игры. Низкий моральный уровень православного духовенства и мирян служил во благо хлыстовской проповеди. Этот фактор заставлял наиболее серьезно настроенных на борьбу с сектантством оренбургских приходских священников менять собственный образ жизни. «Чтобы поднять авторитет против их ученья приходится пастырям зараженного прихода вести замкнутую жизнь, отказать себе от всего и не опускать другие недостатки... отказался от выезда, чтобы хлысты не могли сказать, что поп рыскает на вороных», пишет священник села Дедова Сергей Шутов [3, л. 6 об.].

Предложения приходских священников

В рапортах приходские священники не только рассказывают о мерах, уже применяемых ими для борьбы с сектантством, но и высказывают свои предложения. Практически все они единогласно признают существующие антисектантские меры недостаточными. Предложения исходят из вышеизложенных недостатков, присущих традиционным методам миссионерской антисектантской работы, а также черт, обеспечивающих высокую привлекательность секты «Людей Божьих» для православного населения края:

- Учреждение в приходе «Общества ревнителей и поборников православия» [л. 1 об.];
- Общее хоровое пение в церкви;
- Создание противосектантских библиотек;
- Проведение публичных бесед епархиальным или окружным миссионером «хотя бы раз в год» [3, л. 9];
- Расширение и обустройство храмов для комфорта прихожан [3, л. 16].

Заключение

Несмотря на активность православных миссионеров в период с 1875 до 1904 год [5, с. 185], задача по искоренению секты «Людей Божьих» в Оренбургской епархии не была решена. Отсутствие гибкости в миссионерской политике, равнодушие значительной части православных священников и мирян к миссионерской деятельности и высокая привлекательность характерных для культуры русского крестьянства идеалов аскетизма, которые сектанты не только проповедовали, но и воплощали в повседневной жизни, привели к тому, что секта хлыстов не только сохранилась, но и просуществовала в Оренбургском крае как минимум до середины XX века [6, с. 154].

Список источников и литературы

1. Буткевич Т.И. Обзор русских сект и их толков. – Харьков: 1910. – 607 с.
2. Голикова С.В. Путь хлыстов к богу как вариант локальной конфессиональной традиции (По материалам «Оренбургских епархиальных ведомостей») // Документ. Архив. История. Современность. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2006. Вып. 6. С. 175-188.
3. Государственный архив Оренбургской области (ГАОО). Ф. 175. Оп. 2. Д. 18
4. Любичанковский С.В. Деятельность Оренбургской епархии по борьбе с христианским сектантством в пореформенный период // Известия Самарского научного центра РАН. 2016. Т.18. №3. С.46-49.
5. Любичанковский С.В. Миссионерская деятельность русской православной церкви как механизм имперской политики аккультурации (на материалах старообрядчества в Оренбургской епархии пореформенного

периода) [Текст]: монография / С. В. Любичанковский, А.Д. Камзина; Оренб. гос. пед. ун-т. – Оренбург: ОГАУ, 2017. – 218 с.

6. Моргунов К.А. Религиозные организации хлыстов в Оренбургском крае (1917–1991 гг.) // Религиозное многообразие Уральского региона. Мат. Всеросс. науч.пр.конф. – Оренбург: ООО ИПК «Университет», 2014. С. 154-167

7. Эткинд А.М. Хлыст: секты, литература и революция. – М.: Новое литературное обозрение, 1998. – 688 с.

Заруцкий Антон Георгиевич

Ресей Орынбор Мемлекеттік педагогикалық университеті тарих кафедрасының аспиранты

**ОРЫНБОР ГУБЕРНИЯСЫНЫҢ ПРИХОДТЫҚ ДІНИ ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРІНІҢ ЕСЕБІНДЕГІ
СЕКТАНТҚА ҚАРСЫ ШАРАЛАР**

Аңдатпа. Мақалада Орынбор облысы мемлекеттік архиві материалдарындағы XIX–XX ғасырлар тоғысындағы Орынбор епархиясындағы «Людей Божьих» (құдайдың адамдары) сектасымен күресу әдістері, соның ішінде шіркеу уағызы, қызметтен тыс сұхбаттар, миссионерлік әдебиеттерді тарату, сектанттарды Қауымдастықтан шығару және т.б. талданды. Приход діни қызметкерлерінің миссионерлік антисектанттық жұмыста қолданған негізгі әдістері келтірілген, олардың тиімділігінің төмен болу себептері анықталған, осы кезеңдегі Орынбор өлкесіндегі хлысты сеніміне қарсы күрестің салдары туралы қорытынды жасалған.

Түйін сөздер: сектанттық, хлысты сенімі, миссионерлік, діни қызметкерлер, Орынбор епархиясы.

Zarutsky Anton Georgievich

post-graduate student of the Russian History Department, Orenburg State Pedagogical University

**ANTI-SECTARIAN MEASURES ACCORDING TO THE REPORTS OF THE PARISH PRIESTS
OF THE ORENBURG PROVINCE**

Abstract. Based on materials from the State Archive of the Orenburg Region, the article analyzes methods of combating the sect of the «People of God» in the Orenburg diocese at the turn of the 19th–20th centuries, including church sermons, extra-liturgical interviews, distribution of missionary literature, excommunication of sectarians and others. The main methods that parish priests used in missionary anti-sectarian work are listed, the reasons for their low effectiveness are identified, and conclusions are drawn about the consequences of the fight against Khlystism in the Orenburg region in this period.

Keywords: sectarianism, missionary work, parish priests, Orenburg diocese.

References

1. Butkevich T.I. Obzor russkikh sekt i ih tolkov. – Har'kov, 1910. 607 s.
2. Golikova S.V. Put' hlystov k bogu kak variant lokal'noj konfessional'noj tradicii (Po materialam «Orenburgskikh eparhial'nyh vedomostej») // Dokument. Arhiv. Istoriya. Sovremennost'. – Ekaterinburg: Izd-vo Ural. un-ta, 2006. Vyp. 6. S. 175-188.
3. Gosudarstvennyy arhiv Orenburgskoy oblasti (GAOO). F. 175. Op. 2. D. 18
4. Lyubichankovskij S.V. Deyatel'nost' Orenburgskoj eparhii po bor'be s hristianskim sektantstvom v poreformennyj period // Izvestiya Samarskogo nauchnogo centra RAN. 2016. T.18. №3. S.46-49.
5. Lyubichankovskij S.V. Missionerskaya deyatel'nost' russkoj pravoslavnoj cerkvi kak mekhanizm imperskoj politiki akkul'turacii (na materialah staroobryadchestva v Orenburgskoj eparhii poreformennogo perioda) [Tekst]: monografiya / S.V. Lyubichankovskij, A.D. Kamzina; Orenb. gos. ped. un-t. – Orenburg : OGAU, 2017. 218 s.
6. Morgunov K.A. Religioznye organizacii hlystov v Orenburgskom krae (1917–1991 gg.) // Religioznoe mnogoobrazie Ural'skogo regiona. Mat. Vseross. nauch.pr.konf. – Orenburg: ООО ИПК «Университет», 2014. С. 154–167
7. Etkind A.M. Hlyst: sekty, literatura i revolyuciya. – M.: Novoe literaturnoe obozrenie, 1998. 688 s.

МРНТИ 03.29

Буркитбай Аяган

Доктор исторических наук, профессор
И.о Директора Института истории
Государства Министерства Науки и
Высшего образования РК.

Член Государственной Комиссии по полной
реабилитации жертв политических репрессии

МАТЕРИАЛЫ ПАРТИИ БОЛЬШЕВИКОВ И ПОЛИТИЧЕСКОЙ ОППОЗИЦИИ В КОРОЛЕВСКОМ АРХИВЕ СОЦИАЛЬНОЙ ИСТОРИИ НИДЕРЛАНДОВ

Аннотация. В статье дана информация о работе в Королевском архиве социальной истории Нидерландов, где сосредоточены материалы по истории большевизма. Их нет в российских архивах, так как в 30-е годы 20 века эти материалы были спрятаны в Королевском архиве. Материалы содержат информацию о деятельности партии большевиков, их дискуссиях. Документы в какой-то мере раскрывают внутреннюю культуру и убеждения лидеров большевизма. Автор также отмечает, что там сохранены и документы по истории Казахстана, но они раскиданы по различным источникам.

Обнаруженные материалы дополняют общую картину проведенных репрессии и теоретических воззрений вождей большевизма и некоторых лидеров оппозиции.

Автор также добавил наблюдения за ходом защиты диссертации в Голландии и культуре местного населения.

Ключевые слова. Королевский архив, материалы, большевизм, протоколы, репрессии, экспроприации, защита диссертации, казахстанский материал

Как участнику Комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессии нами был накоплен определенный опыт по изучению хода сталинских репрессии и процесса реабилитации жертв репрессии. В условиях горбачевской политики гласности и перестройки мной еще в 90-годах была проведена исследовательская работа в фондах архивов Казахстана, а затем Казани и Оренбурга.

В 2003 году по проекту мне посчастливилось поработать в Гуверовском архиве (институте) войны, революции и мира Стэнфордского университета США. Всемирно известный архив расположен в городке Пало-Алто, в штате Калифорния. По итогам работы в архивах нами издана книга «Красные и черные.» (См: Б.Аяган, 2005) Затем были архивы Киргизии и вновь

архивы Казахстана, где производилась исследовательская работа. Эти материалы были нами использованы в специально подготовленной статье для журнала «Архив хабаршысы» №№ 1, 2, 2022 г.

В 2013 и 2014 годах будучи обладателем гранта «Болашак» мне удалось поработать в Королевском архиве социальной истории Голландии (Нидерландов). Выигранный грант был поделен на два года, по причине отзыва меня из Голландии чиновниками Министерства образования и науки, и поэтому пришлось поделить свой грант на два года. Выбор работы в Королевском архиве был обусловлен тем, что там накоплен огромный массив документов по современной истории. Более того, эта работа стала продолжением поисковой работы в Гуверовском архиве США.

В архивах Голландии, как уже говорилось сосредоточено много материалов по истории дореволюционного большевизма. Естественно, много материалов по Казахстану, и по дореволюционному периоду и по 30-50 годам XX века. Все они рассыпаны по различным фондам, по книгам, как и во многих подобных архивах. Их надо искать в анналах Российской империи, СССР, КНР, Центральной Азии. Совершенно случайно их можно найти даже в фондах таких государств как Индия, Пакистан, Турция и так далее. Ряд казахстанских документов я обнаружил в фонде по истории Туркменистана. Возможно такое положение объясняется тем, что эти две республики расположены рядом. В Голландии работают и другие архивы, расположенные в иных городах.

Работники архива, а архивы хранятся в фондах этого учреждения, встречают меня очень приветливо. Специалисты Теун Элли и Микка знакомят с новой организацией получения информации. После 2013 года к сожалению уже уволились Вилейка, она уже вышла на пенсию. В Канаде находится пригласивший меня профессор Тураж Атабаки.

Как и во многих европейских странах, специалисты очень корректны и вежливы. Они быстро вводят меня в курс дела и помогают найти материал согласно моей программе «*Становление и укрепление сталинского тоталитаризма*», помогают с составлением списков книг, документов, микрофильмов и т.д.

Несмотря на внешнюю суровость, голландцы очень гостеприимны и доброжелательны. Например, как-то утром я запутался в трамвайных номерах. Пришлось просить помощи у окружающих. Подбежали несколько человек и все стали объяснять «как проехать», и «как лучше доехать».

Практически везде так доброжелательно относятся они ко всем. При этом стоит помнить, что Голландия – многонациональная страна. Здесь иммигранты составляет около 47% населения страны. Многие из них уже натурализованы, то есть получили паспорта. Но высокая культура самих «коренных» голландцев позволяет им жить и творить вместе. Естественно, как и все люди, голландцы имеют массу житейских проблем. У кого-то непогашенные кредиты, у кого-то подводит здоровье, кого-то заботят дети. Но они понимают, что такова жизнь и поэтому они спокойно и рационально решают возникающие проблемы.

Голландцы очень рациональны по времени. Здесь не увидишь людей, обсуждающих долго чьи-то чужие проблемы. Так же размеренно и системно налажена работа в архивах. В поисковике и библиотечном фонде я особенное внимание уделил вопросам становления и формирования сталинизма. Не все даже историки знают почему и как материалы дореволюционного периода оказались Голландии. А проблема была в том, что после прихода к власти партии Гитлера в 1933 году, голландские социалисты перевезли многие документы в Голландию, как в нейтральную страну. В 1930-1937 годы И. Сталин направил Н.И. Бухарина и руководителя Главархива А. Аросева в эти архивы с целью выудить и видимо позже уничтожить

документы. Но голландское правительство отнеслись к просьбам большевиков недоверчиво и тем было отказано в выдаче материалов.

В Голландии очень много вкладывают денег в науку и образование. Поделюсь своим наблюдением по защите диссертации по шифру «История» в Королевстве. Как-то профессор Тураж Атабаки пригласил меня для участия на защиту диссертации (февраль 2014 г) «Защищался» гражданин из Ирана, но давно проживающий в Голландии. На защите было много посторонних приглашенных лиц. Поразило, что «защита» диссертации проходила очень торжественно. Все члены Совета были одеты в плащи как судьи. Женщина, одетая так же в длинные балахоны ходила перед диссертантом с высокой палкой и громко стучала по полу. Она была координатором или научным секретарем комиссии. Высится высокая кафедра, куда выходит с докладом диссертант, оппоненты, научный руководитель. Видимо эти традиции защиты ученых степеней сохранились с далеких времен, возможно даже с XIX века.

В принципе подобная процедура «защиты» очень похожа на то, что было в СССР, Казахстане. Это понятно, так как апробированная форма защиты нами перенята с Запада. Но кроме торжественных одежд защита проходила в довольно свободной форме и заняло не много времени. Диссертант держался с достоинством.

У нас диссертанты, как правило очень напряжены, нервничают. Я склонен полагать, что подобные традиции - нервозности, нетерпимости корнями уходят к советским временам. В отличие от Запада, в СССР достижение «степени» позволяло пройти в другую иерархию, подняться на другую более высокую ступень. Защищенный теперь мог вечно полагаться на государственную поддержку, получить повышение по службе т.д. Поэтому и сама процедура защиты была сложной и окутана лишними сложностями.

Для ученого Запада защита диссертаций не давало подобной индульгенций.

В течение месяца я продолжал просматривать документы и истории «Большевицкого центра». Они были собраны Б.И. Николаевским. Представители большевистской партии в июле 1908 года, Г.А. Алексинский и Миха Цхакая пишут И.В. Ленину о «фракционности» их соратника У. Дорова. Как всегда между большевиками и меньшевиками, каждый претендует на лучшее «понимание К. Маркса».

Н.Б. Миликовская сообщает Г.А. Алексинскому о партийных распрях и пишет, что «Григорий (Зиновьев) орал визгливым, истерическим голосом очень много мерзких вещей». «Очень было противно» добавляет она.

На 9 странице документа сохранился даже секретный протокол (только для членов партии). В открытом письме «Большевицкому центру (расширенной редакции «Пролетария») от имени А. Сергеева (Саша Лбовец) - (написано карандашом, далее отпечатано на машинке) автор обвиняет Большевицкий центр, что от них утащили 4.600 рублей. Это Саша Лбовец, которого называют боевиком, (а тот действительно был боевиком) участвовал в каких-то экспроприациях, ходил постоянно с револьвером. Он требует возврата денег: «... вы достаточно вертели хвостом с июля 1907 года, когда взяли у меня, уполномоченного Партизанского Пермского революционного отряда (так называемой лбовской дружины), 6000 рублей на покупку оружия». В 1907 году эти боевики совершили ограбление парохода «Анна Степановна» па Каме. Подобные эксцессы, как известно часто производили большевики И. Сталин и Камо (Тер-Петросян).

В анналах сохранились также переписка и материалы ожесточенных споров между лидерами большевиков. В споре Богданова и В.И. Ленина стороны не жалели друг друга. В.И. Ленина соратники часто обвиняют в недемократичности. В одном из номеров богдановцы нарисовали такую карикатуру: – Ленин в костюме дворника, с метлой в руках, на сильно побитом изношенном пьедестале. На груди бляха со словами: «Тащить и не пускать!». На пьедестале над-

пись: «Ленину – благодарная ортодоксия». Увидев помер, «Ленин стал ее перелистывать и по мере чтения все мрачнее, сердитее делалось его лицо; под конец, ни слово, ни говоря, буквально отшвырнул журнал в сторону. Все веселье группы сразу пропало ...» пишет один из присутствующих в своих неизданных воспоминаниях.

«Материализм и Эмпириокритицизм» который преподносился нам студентам как величайший философский труд В.И. Ленина, в среде социал-демократии был принят недоброжелательно, с злыми насмешками над автором. Один из критиков писал так: «Всегда необыкновенно! Всегда удачно! Еще одна победа революционного большевизма. После долгого и мучительного философского напряжения, он (Ленин) разрешился от бремени семимесячным недоноском, который из грива матери вынес обширный философский трактат в 1200 страниц».

Авторы пишут, что В.И. Ленин интригами вынудил Богданова, Марат-Шанцера, редактора «Пролетария» выйти из состава большевистской группы. Как видно из документов, В.И. Ленин не терпел инакомыслия, но наиболее стойким оппонентом В.И. Ленина был видимо Л. Троцкий, редактор «Правды» в 1908- 1912 гг. Видимо поэтому их пути разошлись до 1917 года.

В 30-ые годы XX века, пришедшие к власти большевики, скорее всего по заданию И. Сталина пытались дать свою версию «Открытого письма» «Лбовца (А. Сергеева). Указано, что поверив в заявления большевиков (1905 году) что «социализм в России наступит через 10 лет» молодые рабочие вступили в тайные ячейки РСДРП. Как они писали в статьях позже, они учились «стрелять в цель, слушали лекцию о взрывчатых веществах и тактике партизанской борьбы, устроили небольшую мастерскую для набивания патронов и т.д., а также производили экспроприации, т.е. грабежи. Организацией кладовых дел занималось Военно-техническое Бюро».

Михаил Парчиенков, друг и сподвижник А. Сергеева вступил в перестрелку с полицией, но был схвачен и повешен. Позже, в 1908 году эти боевые группы, называемые в документах «партизанскими», были распущены, но отдельные отряды остались. И в нужный момент их видимо задействовали по заданию вождей в событиях 1917-1930-х годов. В данном случае, мы видим, что большевики нередко прибегали к незаконным методам, к хищению чужой собственности. А после прихода к власти прежние методы большевиками стали использоваться еще больше.

В документе № 9, С.А. Тер-Петросян (Камо) собственноручно признается в ограблении банка в Тифлисе (Тбилиси). Примечательно, что ряд социал-демократов были задержаны полицией как раз за размены пятирублевков, похищенных во время грабежа в Тбилиси. В архивах хранятся кстати личные материалы известного террориста Б. Савинкова (42 папки). Их опубликовал в 1998 году российский историк К.В. Корнеев. (К.В.Корнеев, 1998 № 3) Множество и других документов «Белой эмиграции». Для нас они интересны, если имеют отношение к Казахстану.

Террорист, эсер Б. Савинков был одним из участников убийства министра внутренних дел Российской империи В.К. Плева и великого князя Сергея Александровича, то поддерживал, то предавал А. Керенского. Активно воевал с большевиками, ушел в эмиграцию, а в 1924 году нелегально перешел советскую границу со сторонниками. Как оказалось, этот переход был организован ОГПУ(НКВД). Б.Савинков участвовал в «Еврейских погромах», был арестован, написал покаянное письмо. За публикации в журналах, которые он писал в застенках ОГПУ он даже получал гонорары. В 1925 году 7 мая он погибает. До сих пор непонятна причина его гибели: то ли самоубийство, то ли гибель от рук сотрудников. В СССР на основе сюжета возвращения Б. Савинкова в страну был поставлен фильм «Операция «Трест», где в роли консультанта по истории вступал упоминаемый нами девяностолетний В.Шульгин. Но умалчивалось, что все чекисты организовывавшие арест Б. Савинкова (Шпигельглас и др.) были репрессированы в 1937-1938 годах. В своих откровениях Б. Савинков умиляется советскому социализму и

говорит, что в них «много справедливого, умного и честного». Если бы он знал, что эти идеи большевиков приведут к многомиллионным жертвам, репрессиям, войнам, то наверное так бы не думал. «Социализм советский» никогда не преодолевал социального неравенства. То равенство, которые видели мы воочию, было «распределением», того, что удавалось наскрести. И «советский социализм» не имел перспективы, рано или поздно, это общество должно было разрушиться, что и случилось в 1991 году. И никто не побежал, даже рьяные коммунисты, спасти это «социализм». Коммунизм по моему мнению вообще является фикцией и несбыточной сладкой мечтой.

И Б. Савинков и В. Шульгин, лидеры «Белого движения» антибольшевистской оппозиции странным образом вдруг начинали симпатизировать «советскому социализму». Люди-то они были грамотные, все перевидавшие на своем веку. Они, на мой взгляд, не понимали, что свобода, уважение к собственности, ценности демократии – вот путь к будущему, а не мифические проекты типа строительства «коммунистического общества». Эти деятели часто говорили, что борются за русских, но при этом чернили русских самыми последними словами. Подобные мысли пришли во время чтения дневников Б. Савинкова (19 апреля) и мемуаров В. Шульгина «Три столицы» где много рассуждений, про размах, про то, что *«отдаст последний грош»*. В. Шульгин в своих «Трех столицах» прямо заявляет, *«я – русский фашист»*. Далее он пишет: *«Основателем русского фашизма я считаю Столыпина»*. Правда, покойный Премьер Петр Столыпин, убитый в Киеве, видимо сам не подозревал, что он является *«фашистом»*.

Столыпин сделал «ставку на сильных» пишет автор (В. Шульгин, 1991: С 345.). Далее он причисляет к таким В. Ленина. В. Шульгин приводит слово В. Ленина «Если Россией управляло сто тридцать тысяч помещиков, то почему ею не могут управлять двести тысяч большевиков?» Как актуальны эти слова сегодня!

В фондах архивов сохранились документы и большевиков и их оппонентов, а также материалы Временного правительства и гражданской войны в России. Немало среди них и полемических документов, например касающиеся жизни и деятельности депутата Государственной Думы Василия Шульгина, того кто принимал отречение от власти царя Николая Романова. Много литературы и о представителях Временного правительства. Например Дмитрий Суков в своих известных «Ключах к трем столицам», где тщательно анализирует жизнь и деятельность Василия Витальевича Шульгина, пишет, ссылаясь на самого В. Шульгина, что в начале 20-ых годов у одного из видных руководителей партии большевиков - Воровского на счету в швейцарском банке было 15 миллионов долларов. Там же хранились гигантские состояния Л. Троцкого, Г. Зиновьева, Ф. Дзержинского, Л. Красина.

Здесь же приводятся такие данные: Г. Зиновьев - Апфельбаум преподнес своей сотруднице Аделаиде Ганзен жемчужное ожерелье, стоившее 250 тысяч золотых рублей. К. Радек в 1922 году якобы истратил в Египте и Турции 3 миллиона золотых рублей на пропаганду. На миллион франков он приобрел сотни промышленных акции. Каменев-Розенфельд занимал два особняка в 15 и 20 комнат, где поместил родню. Таких примеры можно было бы продолжить. (В.В. Шульгин, 1991: 435-436). Но сообщения В. Шульгина могут оказаться неверными, так как он был представителем, причем очень ярким, антибольшевистских сил. Поэтому он мог и приукрашивать. Такая роскошная жизнь лидеров большевиков если все это правда была в тот период, когда 1921-1922 годах миллионы людей погибали от голода. По разным данным, только в европейской части СССР умерло 6 миллионов человек. Данных по другим краям нет, но думается, в Казахстане погибших от голода было также много.

В 1920 году Л. Троцкий в статье «Терроризм и коммунизм (1920)» прямо пишет *«Красный террор есть оружие, применяемое против обреченного на гибель класса, который не хочет погибать»*.

Страшные слова совершенно не поддающиеся логике, но эти мысли «вождей мирового пролетариата» ложились в основу приказов и государственных постановлений Советской республики. Ими же были обоснованы государственные репрессии «для достижения хозяйственных целей», как необходимость, как орудие «социалистической диктатуры». Позже, уже в 1940 году Л.Троцкий погибает от рук своего однопартийца И. Сталина использовавшего террор против всех соратников, оппонентов и практически всех граждан СССР как законное оружие. Эти материалы приоткрывают суть и содержание политики большевиков.

Работая в архивах в составе членов Государственной Комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессии мы находили множество фактов, показывавших жестокое и мало чем оправданное отношение представителей ОГПУ-НКВД массами избивавших, истреблявших, мучивших советских граждан. Просматривая протоколы партии вождей большевизма еще в дореволюционный период можно убедиться насколько они были аморальны в своих рассуждениях, когда дело касалось жизни и судеб простых граждан.

В архиве можно найти материалы и по событиям в Казахстане. Но они разбросаны по фондам, которые в свою очередь как и в Гуверовском архиве США не пронумерованы. Не исключено, что это сделано специально, так как в советский период агенты из НКВД-КГБ пользовались материалами из архивов выискивая нужную им информацию. По возвращении они находили эти адресаты, которых ждали аресты и страшные наказания. Тем не менее, материалы-воспоминания, дневники очевидцев события революции 1917 года и гражданской войны все же имеются. Также там хранятся материалы вывезенные представителями политической оппозиции и документы военнопленных Второй мировой войны. Там же хранятся материалы правозащитной организации «Мемориал», где сгруппированы данные по Казахстану. Для работы в архивах желательно знать не только русский и английские языки, там надо владеть голландским и немецкими языками. Но в любом случае, архивы ждут своих исследователей.

Литература:

1. Аяган Б.Г. Красные и черные. Материалы Октябрьской революции (1917 г.), гражданской и Великой Отечественной войны в Гуверовском институте войны, революции и мира Стэнфордского университета США и комментарии к ним. - Алматы, 2005-237 с.
2. См. В.В. Шульгин. Три столицы. - М, 1991. - сс. 435-436)
3. См. журнал «Отечественная история, 1998, № 3».
4. Архив хабаршысы» №№ 1, 2, 2022 г

Буркитбай Аяган

Т.ғ.д., профессор, ҚР ҒЖБМ Мемлекет тарихы институты директорының м.а.,
Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі Мемлекеттік комиссия мүшесі

НИДЕРЛАНДЫ КОРОЛЬДІГІ ӘЛЕУМЕТТІК ТАРИХЫНЫҢ КОРОЛЬ АРХИВІНДЕГІ БОЛЬШЕВИКТЕР ПАРТИЯСЫ МЕН САЯСИ ОППОЗИЦИЯНЫҢ МАТЕРИАЛДАРЫ

Аңдатпа. Мақалада большевизм тарихы бойынша материалдар шоғырланған Нидерландының әлеуметтік тарихының Корольдік архивіндегі жұмыс туралы ақпарат берілген. Бұл материалдар XX ғасырдың 30-жылдарында Корольдік архивте жасырылғандықтан, Ресей архивтерінде кездеспейді. Материалдарда большевиктер партиясының қызметі, олардың пікірталастары туралы ақпарат бар. Құжаттар белгілі бір дәрежеде большевизм көшбасшыларының ішкі мәдениеті мен танымын көрсетеді. Сондай-ақ, Автор Қазақстан тарихы бойынша құжаттар әртүрлі дереккөздерде шашыраңқы сақталғанын атап өтті.

Табылған материалдар большевизм басшылары мен кейбір оппозиция жетекшілерінің қуғын-сүргін және теориялық көзқарастарының жалпы көрінісін толықтырады.

Автор, сонымен қатар, Голландияда диссертация қорғау барысы мен жергілікті халықтың мәдениетін бақылаған-дағы әсерімен бөліседі.

Түйін сөздер: Король архиві, материалдар, большевизм, хаттамалар, қуғын-сүргін, экспроприация, диссертация қорғау, қазақстандық материал.

Бұркітбай Аяған

Doctor of Historical Sciences, Professor Acting Director of the Institute of State History of the Ministry of Science and Higher Education R.K. Member of the State Commission for the Complete Rehabilitation of Victims of Political Repression

Annotation. The article provides information about the work in the Royal Archive of Social History of the Netherlands, where materials on the history of Bolshevism are concentrated. They are not in the Russian archives, since in the 30s of the 20th century these materials were hidden in the Royal Archive. The materials contain information about the activities of the Bolshevik Party and their discussions. The documents to some extent reveal the inner culture and beliefs of the leaders of Bolshevism. The author also notes that documents on the history of Kazakhstan are preserved there, but they are scattered across various sources.

The discovered materials complement the overall picture of the repression and theoretical views of the leaders of Bolshevism and some opposition leaders.

The author also added observations on the progress of the thesis defense in Holland and the culture of the local population.

Keywords. Royal Archive, materials, Bolshevism, protocols, repression, expropriation, dissertation defense, Kazakh material.

Нурланова Сагила Есемсеитовна,

директор Национального архива
Республики Казахстан, г. Астана.
sagilanurlanova@gmail.com

Капышев Ардак Каиржанович,

к.и.н., ассоциированный профессор,
г. Кокшетау.

ЭТНОДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ АКМОЛИНСКОГО
РЕГИОНА В 1920-1930 -е ГОДЫ ПО МАТЕРИАЛАМ ГОСУДАРСТВЕННОГО
АРХИВА ГОРОДА АСТАНЫ

Аннотация. Изучение архивных документов Государственного архива города Астаны позволяет понять особенности этнодемографического развития Акмолинского региона в 1920-1950 годах, переосмыслить сущность административно-территориальных реформ 1920-1930-х годов в Казахстане, понять их роль в насильственной коллективизации, разрушении традиционного казахского общества, ставших причинами массового голода.

Ключевые слова: Этнодемографические особенности, Акмолинский регион, голод, репрессии, коллективизация, административно-территориальные реформы.

Изучение архивных документов Государственного архива города Астаны позволяет переосмыслить сущность административно-территориальных реформ 1920-1930-х годов в Казахстане, понять их роль в насильственной коллективизации, разрушении традиционного казахского общества, ставших причинами массового голода.

Советскому государству требовалась сильная власть на местах для обеспечения сначала продразверстки, затем продналога, подготовки насильственной коллективизации.

Между тем местные власти находились физически далеко от населения, в связи с чем КазЦИК принял решение о разукрупнении аульных и сельских советов. Так, в декабре 1926 года председатель Акмолинского уездного исполнительного комитета (УИК) Иралиев направляет в волости Акмолинского уезда волостным исполнительным комитетам (ВИКом) циркуляр в отношении разукрупнения сельских и аульных советов. В нем, в частности, говорится, что ВИКи отнеслись к делу разукрупнения халатно, проведенное ими разукрупнение не соответствует требованиям вышестоящей власти.

К примеру, некоторые населенные пункты отстоят от сельских советов на 100 верст, отдельные на 250 верст, казахские аульные советы обслуживают до 3-4 тысяч человек, то есть, всякая административная работа в таких аульных советах фактически отсутствует. УИК предлага-

ет ВИКа составили списки существующих и проектируемых сельских и аульных советов по прилагаемой форме. Средняя норма населения на один сельсовет в русских волостях должна составить 1 тыс. человек или 300 хозяйств, в казахском аулсовете – 700 – 1 тыс. человек или 150-200 кибиток. При разукрупнении советов предлагается по возможности выделять национально-однородные административные единицы, села, аулы [1].

С этой же целью усиления власти на местах в 1928-1930-х годах вместо губерний в Казахстане вводится окружная система. Акмолинск становится центром Акмолинского округа. По поводу происходящих административных изменений временно исполняющий дела председателя Акмолинского УИКа Жуков направляет ВИКа 22 июля 1927 года циркуляр за №527: «...Казгоспланом вместо существующей четырехступенной системы (республиканский центр, губерния, уезд, волость) принято окружное деление, предусматривающее трехступенную систему административного управления. Первым членением окружной системы является республиканский центр, вторым - округ, третьим - район. На территории Акмолинской губернии запроектировано 2 округа, первый Петропавловский, состоящий из Петропавловского и Кокчетавского уездов, и второй - Акмолинско-Атбасарский без Сары-Суйской и Карсакпайской волостей. Секретариат УИКа предлагает в основу выделения районов положить: общность экономического положения, объединяемых в район населенных пунктов, национальное единообразие; общее водопользование и кочевание; средний размер района по числу населения, площади, радиуса, обеспечивающий ему хозяйственную мощь и отвечающий задачам низового районирования. Нормы, рекомендуемые Казгоспланом, для густонаселенных районов: от 25 до 40 тысяч населения, малонаселенных районов – от 20 до 25 тысяч населения. В отдельных случаях норма может отклоняться от указанных размеров, но, не опускаясь меньше 10 тысяч человек. Средний радиус густонаселенных районов от 40 до 60 верст, малонаселенных - 60-80 верст...» [2].

Руководителям ВИКов предлагалось представить списки первичных экономических центров и тяготеющих к ним населенных пунктов, количество и виды скота, посева и соотношения культур [3].

Каковы же были изменения при образовании районов на базе волостей? К примеру, Пролетарский район объединил Пролетарскую волость Акмолинского уезда и Свободную волость Атбасарского уезда. Территорию Социалистического района составила Социалистическая волость Атбасарского уезда и часть сел Советской волости того же Атбасарского уезда. Воровской район объединил Воровскую волость часть сел и хуторов Советской волости Атбасарского уезда. Сталинский район был создан на основе Троцкой волости и поселка Степковский Калининской волости. Революционный - на основе Революционной волости с присоединением к ней сел от Калининской и Объединенной волостей. В Азатский район вошли Азатская волость, 1 и 2 аулсоветы Ишимской волости Атбасарского уезда. В Каракоинский район вошла Каракаинская волость Атбасарского уезда [4].

В чем же суть происходящих изменений, случайной ли была перетасовка, перемешивание прежних волостей, преобразования их в районы? Конечно, официально идут поиски лучшей системы управления экономикой. Но была ли скрытая, истинная цель административных реформ?

Изменения станут понятны, если мы обратимся к составу дореволюционных волостей бывшей Акмолинской области [5].

К примеру, в 1893 году в Атбасарском уезде было 9 казахских волостей: Айнакульская, Атбасарская, Денгизская, Джаркаинская, Джиздинская, Кенгирская, Сарысуйская, Терсаканская, Улутавская.

После этого, в 1926 году в Атбасарском уезде волостей было 8: Атбасарская, Каракоинская, Карсакпайская, Пролетарская, Свободная, Советская, Социалистическая (центр – город Атбасар), Тас-Уткульская.

В 1927 году создали Социалистический район с центром в городе Атбасаре. В него вошла только Социалистическая волость.

В Атбасарский район, созданный также в 1927 году, вошли только две волости бывшего Атбасарского уезда - Тас – Уткульская, и Атбасарская с центром в селе Терсакан.

То есть, прежние хозяйственные и культурные связи дореволюционного уезда, во многом основанные на родовых основах, были ликвидированы, волости Атбасарского уезда распределены по новым административным центрам.

Вот еще один пример: Сарысуйская волость, бывшая до революции в Атбасарском уезде, переходит в Асан-Кайгинский район. В 1929 году Асан-Кайгинский переименован в Жана-Аркинский район. 29 июля 1939 года Жана-Аркинский район передан в состав новообразованной Карагандинской области. То есть казахов разделили по новым областным границам.

Таким образом, результатом районирования стало разрушение прежних родовых связей, сложившихся в рамках дореволюционных волостей и уездов. Между тем, даже сейчас некоторые казахстанские историки, во многом по советской привычке продолжают говорить о положительных последствиях районизации 1920-х годов, якобы позволившей объединить этнически однородные районы. На самом же деле исчезают названия многих казахских административных единиц, появляются советские административные единицы. В результате перетасовки волостей число национальных административных единиц уменьшилось, соответственно увеличилось количество районов, смешанных по национальному признаку. Хотя одной из задач районирования как раз и декларировалось объединение по национальным районам.

Одной из главных задач районирования Казахстана, на наш взгляд, стала борьба с баями, кулаками, разрушение остававшихся со времени Новой экономической политики (НЭП) рыночных элементов экономики. Районирование служило целям подавления возможного организованного сопротивления населения. В это время Советским государством проводится политика искусственного разделения казахского общества на отдельные враждующие между собой социальные слои, создания атмосферы ненависти между ними.

Такая политика «разделяй и властвуй» позволяла выполнить главную задачу Советской власти тех лет - ограбление аула и села в целях создания социалистической индустрии.

Вот как описывается этот процесс в ранее закрытых архивных документах тех лет: «В казахском ауле имело место резкое расслоение отдельных социальных групп, противодействие байства и их приспешников Советской власти. Особенно резко это проявилось в момент реализации решений правительства Казахстана о частичной экспроприации байства. К этому моменту (1927 год) полуфеодално-родовые отношения в казахском ауле были подорваны проведением ряда мероприятий: передел ценных угодий в пользу бедноты; создание союза «Кошчи»; претворение в жизнь основного лозунга «Советизация аула», направленного на хозяйственное раскрепощение казахской бедноты и батрачества от байских элементов аула, на оформление и воспитание классового самосознания батрачества и бедноты. Иначе говоря, экспроприация крупнейших байских хозяйств явилась реальным сдвигом на пути разрушения всех мешающих преград к дальнейшему развитию экономики Округа в целом» [6].

Какие же это были преграды? На наш взгляд, прежде всего – все еще сохранившаяся этносоциальная структура казахского общества, представлявшего собой единый хозяйственный и культурный организм.

Документы советской власти также свидетельствуют об использовании метода районирования для разрушения традиционной структуры земледельческого общества в русских поселках: «При проведении районирования население, в целом, мероприятия правительства одобрило, имели место лишь отдельные случаи в русской части населения споров при определении центра района. Так, например, в Пролетарском районе, в связи с перенесением резиденции в село Донское, имеются отдельные ходатайства граждан о перенесении резиденции в село Красивое,

являющееся географическом центром района, или же в село Запорожское, являющееся конечным пунктом бывших волостей Свободной и Пролетарской, в котором соединяются два главных тракта, идущие в город Атбасар – экономический центр района. На этой почве со стороны отдельных слоев населения, в особенности зажиточных, имеется тенденция присоединения к Кустанайскому Округу. Эти слои ссылаются на то, что основная экономическая тяга всего населения района относится к Кустанаю, а не к Атбасару [7].

То есть, сохранявшиеся еще в годы НЭПа рыночные связи крестьянских хозяйств искусственно разрушаются политикой районирования.

Автор документа сообщает, что «имевшее место тяготение к городу Кустанаю богатых крестьян наблюдалось являлось временным в годы (1925-1927), когда местные кооперативные организации не имели возможности охватить полностью низовую сеть кооперативов по снабжению промтоварами, а также имевшее место резкое расхождение цен на сельскохозяйственные продукты – скот, хлеб на Кустанайском рынке» [8].

То есть, на рынке в Кустанае цены на крестьянскую продукцию были выше. Зажиточные слои крестьянства раньше сами поставляли продукты на выгодные им рынки, а с проведением районирования они этой возможности лишились. Зато получили преимущество советские приемо-сдаточные кооперативы, диктующие крестьянам свои условия: «промтовары в обмен на хлеб». Причем планы сдачи хлеба постоянно росли, создавались ножницы цен по принципу: «Меньше промтоваров – больше зерна».

Вот еще свидетельства документов тех лет о том, какую истинную цель преследовало районирование: «В казахском ауле, с связи с проведенным районированием, в конечном счете давшем более широкую самостоятельность низовым Советам, со стороны байского элемента имеется тенденция ухода из одних административных аулов в другие и даже перехода из одного района в другой, как на почве родовых связей, так и по другим моментам. Так, например, в Акмолинском районе, в ауле № 5 один крупный бай, бывший волостной управитель, проводил группировку бедняцко-средняцких хозяйств и набирал вокруг себя до 30 хозяйств с целью переселения в Карагандинский район. Делал он это лишь только потому, что он в своем ауле не пользуется никаким авторитетом, платит большие налоги. В Карагандинском районе, в местности, где он в царское время был волостным управителем, этот бай полагает пользоваться таким же авторитетом, как и раньше... В Карагандинском районе в ауле № 5 на почве родовых взаимоотношений влиятельные родовичи возбудили ходатайство перед РИКом о переводе некоторых хозяйственных аулов в административное подчинение аула №3 этого же района лишь только потому, что в ауле №3 их родственники находятся как в аулсовете, так и в других учреждениях и организациях» [9].

То есть районирование выполняло задачу разрушения родовых связей и взаимопомощи казахов, чтобы пресечь их возможность сопротивления реквизициям скота, которые не замедлили последовать.

Как свидетельствуют документы баи Акмолинского округа еще задолго до конфискации искусственно сокращали поголовье скота, пытаясь таким образом оказать сопротивление Советской власти. Это подтверждается тем, что сравнение ранее учтенного поголовья скота с фактически изъятым различалось на 27% в сторону понижения. «Один из алаш-ордынцев, интеллигент, бывший защитник при Акмолинском губернском суде в феврале 1928 года сообщил баю Кургальджинского района Адайбаеву о предстоящей конфискации скота, учил его уменьшать поголовье... Помимо разных слухов и кривотолков, распространявшихся баями, как на почве политической, так и бытовой и религиозной в отдельных районах (Асан-Кайгинском) имело место открытое организованное сопротивление. В тоже время баи Садвакасов, Айтмагамбетов, Суюншев Кургальджинского района угнали свой скот и присоединились к существовавшей в районе Сарысу, в Голодной степи, уголовной шайке» [10].

Конечно, речь здесь идет вовсе не об уголовной шайке, как указано в советских документах. Это было восстание зажиточной части населения против грабежей, насильственного изъятия скота. Однако казахский народ, уже искусственно разделенный Советской властью по социальному принципу, не мог выступить единым фронтом против насилия. Соппротивление баев не было поддержано большинством населения. В результате оно было подавлено. Свою роль сыграло и проведенное районирование, создавшее искусственные границы в казахской степи.

В декабре 1930 года окружная система в Казахстане окончательно заменяется районной. 17 декабря 1930 года Акмолинский округ, как и все остальные округа Казахской АССР, ликвидируется, его районы укрупняются и передаются в прямое подчинение республиканским властям. Упразднение округов и перевод районов в прямое подчинение центру вызвал административную ломку на местах. Центральный аппарат республики должен был отныне сноситься не с 12 округами, а со 170 районами [11].

На наш взгляд, административные реформы продолжали служить целям проведения насильственной коллективизации, изъятия скота. Ведь проводить насильственные меры в отдельно взятом небольшом изолированном районе, непосредственно подчиненном центральной власти республики, было проще чем в обширном Округе.

Характерна в этом плане, к примеру, записка временного районного уполномоченного ОГПУ в КАССР по Кургальджинскому району (ранее входил в Акмолинский округ) Курманова председателю Карагандинского областного исполнительного комитета Кошконову за № 190 от 6 мая 1933 года: «Кургальджинский район экономически обессилен, в особенности в 1929, 1930, 1931 годах по причине извращений партийно-политических решений. Во время их реализации допущены грубейшие перегибы в момент проведения хлеба и мяса заготовок, коллективизации, что способствовало массовым откочевкам казахов, умышленному убою скота. Последствия довели до продовольственных затруднений...» [12].

Вину на происходящее районный уполномоченный ОГПУ, как и следовало ожидать, возлагает не на инициаторов насильственной коллективизации, а на врагов советского строя: «причиной допущенных извращений и перегибов являются советско-партийные аппараты, не только внизу, но и в районном центре засоренные классово-чуждым элементом: байством, их сыновьями, муллами, старыми аткаминерами и деклассированными элементами... В аулсовете № 6 секретарь партийной ячейки некто Исеркепов Шора, бывший милиционер Колчака, вместе с феодалом Самбаевым Нуртазой взял под свое влияние актив аула, как социально чуждые, так и близкие нам элементы, систематически занимался скотокрадством не только в своем районе, но и в соседних – Сарысуйском, Жана-Аркинском, Карсакпайском с целью подрыва экономической мощи населения и авторитета советской власти... Руководитель районного заготовительного пункта «Казсоюзпушнины» Абильдин Делбай, член ВКП(б), сын бая, укомплектовал свой аппарат чуждыми элементами, принял на службу Бержанова Зайнулла, сына купца города Акмолы, извращал политику заготовки пушнины и мехового сырья, занимался искажением цен, за что нами тоже репрессирован... Для исправления проявленных перегибов вышестоящими областными и краевыми организациями отпущено остро нуждающемуся населению продовольственной помощи 1377 центнеров, 77 кг и промышленных товаров. Помощь перевезена с большими затруднениями и опозданием. Причиной этого является сокращение поголовья скота, сокращение тягла... Уполномоченный райкома РИКа Исабеков Тастай и Сулейменов были командированы на переброску продовольственной помощи с поселка Новочеркасское в Казгородок, при этом расхитили 18 пудов (нами репрессированы). В этом документе есть также сведения о количестве жителей по данным на 1933 год: «в районе 2888 домохозяйств, членов семей 10305, тягловой силы район имеет 1008 голов» [13].

Судя по этому документу в результате политики властей в Кургальджинском районе, наступил голод. Согласно нашим подсчетам, основанным на документах ГАГА, в 1928 году в Кур-

гальджинской волости проживало 24500 человек. В 1933, спустя 5 лет, в заменившем волость Кургальджинском районе - 10305 человек. Так за ширмой административных преобразований - ликвидации волостей и преобразования их в районы - власти пытались скрыть колоссальные потери населения в результате преступной коллективизации, ограбления аула и последующего голода.

Список использованных источников

1. ГАГА- Государственный архив города Астаны (далее - ГАГА), фонд 244 «Акмолинский уездный исполком (уисполком) Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов, г. Акмолинск», опись 1, дело 331 «Списки разукрупненных сельаулсоветов и населенных пунктов Акмолинского уезда за 1926-1927 годы», лл. 5, 6.
2. ГАГА, фонд 244, опись 1, дело 327 «Циркуляры, проектные списки населенных пунктов и переписка по районированию Акмолинской губернии. Июль 1927 – январь 1928 гг., л.142.
3. ГАГА, фонд 244, опись 1, дело 327 «Циркуляры, проектные списки населенных пунктов и переписка по районированию Акмогубернии», лл. 34-36.
4. ГАГА, фонд 244, опись 1, дело 327, лл. 143-144.
5. Волости и населенные места 1893 года. Вып. 1: Акмолинская область. С.-Петербург: издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1893-1896. - 15 с.
6. ГАГА, фонд 241 «Акмолинский окружной исполком (окриисполком) Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов», опись 1, дело 6 «Отчет об организации массовой и советской работы в 1927 -1928 годы», л. 9.
7. ГАГА, фонд 241, опись 1, дело 6 «Отчет об организации массовой и советской работы в 1927 -1928 годы», л. 23.
8. ГАГА, фонд 241, опись 1, дело 6 «Отчет об организации массовой и советской работы в 1927 -1928 годы», л. 23.
9. ГАГА, фонд 241, опись 1, дело 6 «Отчет об организации массовой и советской работы в 1927 -1928 годы», л. 21.
10. ГАГА, фонд 241, опись 1, дело 6 «Отчет об организации массовой и советской работы в 1927 -1928 годы», л. 11.
11. Государственный архив Российской Федерации (далее - ГАРФ), фонд 1235 «ВЦИК», опись 125, дело 15, л. 223.
12. Северо-Казахстанский государственный архив – (далее - СКГА), фонд 1189 «Исполнительный комитет Северо-Казахстанского областного совета депутатов трудящихся», опись 1, дело 13 «Постановления Совета народных комиссаров КССР. Акты и другие материалы по вопросу сельского хозяйства, народного образования, заготовкам с/х продуктов и другие. 1933 год», л.74.
13. СКГА, фонд 1189 «Исполнительный комитет Северо-Казахстанского областного совета депутатов трудящихся», опись 1, дело 13 «Постановления Совета народных комиссаров КССР. Акты и другие материалы по вопросу сельского хозяйства, народного образования, заготовкам с/х продуктов и другие. 1933 год». л.75.

Нұрланова Сагила Есімсейітқызы

Қазақстан Республикасы Ұлттық архивінің директоры, Астана қ.

Қаптышев Ардақ Қайыржанұлы

тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Кокшетау қ.

1920-1930 ЖЫЛДАРДАҒЫ АҚМОЛА Өңірінің дамуының этнодемографиялық ерекшеліктері. АСТАНА ҚАЛАСЫ МЕМЛЕКЕТТІК МҰРАҒАТ МАТЕРИАЛДАРЫ БОЙЫНША

Аннотация: Астана қаласы Мемлекеттік архивінің мұрағат құжаттарын зерттеу Ақмола облысының 1920-1950 жылдардағы этнодемографиялық даму ерекшеліктерін, Қазақстандағы 1920-1930 жылдардағы әкімшілік-аумақтық реформалардың мәнін ой елегінен өткізуге, оның күштеп ұжымдастырудағы, жаппай ашаршылыққа ұшыратқан дәстүрлі қазақ қоғамының жойылуындағы рөлін түсінуге мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: этнодемографиялық ерекшеліктер, Ақмола өңірі, ашаршылық, қуғын-сүргін, ұжымдастыру, әкімшілік-территориялық реформалар.

Nurlanova Sagila Yesimseyitkyzy

director of the National Archives Republic of Kazakhstan, Astana

Kapyshev Ardak Kaiyrzhanuly

Candidate of History, Associate Professor, Kokshetau city

ETHNODEMOGRAPHIC FEATURES OF THE DEVELOPMENT OF THE AKMOLA REGION IN THE 1920-1930s ACCORDING TO THE MATERIALS OF THE STATE ARCHIVE OF THE CITY OF ASTANA

Resume: *The study of archival documents of the State Archive of the city of Astana allows us to understand the features of the ethno-demographic development of the Akmola region in 1920-1950, to rethink the essence of the administrative-territorial reforms of the 1920-1930s in Kazakhstan, to understand their role in forced collectivization, the destruction of traditional Kazakh society, which became the causes of mass hunger.*

Key words: *Ethno-demographic features, Akmola region, famine, repressions, collectivization, administrative-territorial reforms.*

References

1. GAGA- Gosudarstvennyj arhiv goroda Astany (dalee - GAGA), fond 244 «Akmolinskij uezdnyj ispolkom (uispolkom) Sovetov rabochih, krest'yanskikh i krasnoarmejskikh deputatov, g. Akmolinsk», opis' 1, delo 331 «Spiski razukrupnennyh sel'aulsovetov i naselennyh punktov Akmolinskogo uezda za 1926-1927 gody», ll. 5, 6.
2. GAGA, fond 244, opis' 1, delo 327 «Cirkulyary, proektnye spiski naselennyh punktov i perepiska po rajonirovaniyu Akmolinskoj gubernii. Iyul' 1927 – yanvar' 1928 gg., l.142.
3. GAGA, fond 244, opis' 1, delo 327 «Cirkulyary, proektnye spiski naselennyh punktov i perepiska po rajonirovaniyu Akmolgubernii», ll. 34-36.
4. GAGA, fond 244, opis' 1, delo 327, ll. 143-144.
5. Volosti i naselennye mesta 1893 goda. Vyp. 1: Akmolinskaya oblast'. S.-Peterburg: izdanie Central'nogo statisticheskogo komiteta Ministerstva vnutrennih del, 1893-1896. - 15 s.
6. GAGA, fond 241 «Akmolinskij okružnoj ispolkom (okriispolkom) Sovetov rabochih, krest'yanskikh i krasnoarmejskikh deputatov», opis' 1, delo 6 «Otchet ob organizacii massovoj i sovetskoj raboty v 1927 -1928 gody», l. 9.
7. GAGA, fond 241, opis' 1, delo 6 «Otchet ob organizacii massovoj i sovetskoj raboty v 1927 -1928 gody», l. 23.
8. GAGA, fond 241, opis' 1, delo 6 «Otchet ob organizacii massovoj i sovetskoj raboty v 1927 -1928 gody», l. 23.
9. GAGA, fond 241, opis' 1, delo 6 «Otchet ob organizacii massovoj i sovetskoj raboty v 1927 -1928 gody», l. 21.
10. GAGA, fond 241, opis' 1, delo 6 «Otchet ob organizacii massovoj i sovetskoj raboty v 1927 -1928 gody», l. 11.
11. Gosudarstvennyh arhiv Rossijskoj federacii (dalee - GARF), fond 1235 «VCIK», opis' 125, delo 15, l. 223.
12. Severo-Kazahstanskij gosudarstvennyj arhiv – (dalee - SKGA), fond 1189 «Ispolnitel'nyj komitet Severo-Kazahstanskogo oblastnogo soveta deputatov trudyashchihsya», opis' 1, delo 13 «Postanovleniya Soveta narodnyh komissarov KSSR. Akty i drugie materialy po voprosu sel'skogo hozyajstva, narodnogo obrazovaniya, zagotovkam s/h produktov i drugie. 1933 god», l.74.
13. SKGA, fond 1189 «Ispolnitel'nyj komitet Severo-Kazahstanskogo oblastnogo soveta deputatov trudyashchihsya», opis' 1, delo 13 «Postanovleniya Soveta narodnyh komissarov KSSR. Akty i drugie materialy po voprosu sel'skogo hozyajstva, narodnogo obrazovaniya, zagotovkam s/h produktov i drugie. 1933 god». l.75.

Тулақова Альбина

Астана қаласы мемлекеттік архиві,
Іс-шараларды ұйымдастыру және
ақпараттық-түсіндіру бөлімінің басшысы

СМАҒҰЛ СӘДУАҚАСОВ ЖАЙЛЫ ДӘЙЕКТЕР

«Астана қаласының мемлекеттік архиві» (Бұдан әрі – Архив) мемлекеттік мекемесінің 578-қорында Қазақ КСР-нің көрнекті қоғам және мемлекет қайраткері, әдебиеттанушы, жазушы-публицист Смағұл Сәдуақасовтың (1900-1933) жеке қоры құрылған. Жеке қорда 105 сақтау бірлігі, оның ішінде 40 фотоқұжат бар. Нақтырақ айтсақ, өмірбаянына қатысты құжаттар: өмірбаян, жеке бет және қысқаша өмірбаян, мандат, құрмет грамоталары, сертификаттар мен мақтау қағаздары. Дипломдар, сертификаттар, құттықтау және алғыс хаттар. Медальдар мен төсбелгілерге сертификаттары бар. Еңбек құжаттарына қатысты қызметтік куәліктер, кітаптар, газеттегі мақалалар жинақталған.

Архив өзгенің емес, өзінің деректеріне сүйеніп сөйлейді. Мәселен, аталған 578 қордың 1-тізімдемесі, 1-ісінде қайраткердің өмірбаяны жазылған. Ол жерде С. Сәдуақасовтың 1900 жылы туылғаны жайында сөз етіледі, ал 2-істе «Лауазымға және қызметке қабылдау туралы анықтамасында» туған жылы: 1899 жыл деп келтірілген. Сонымен қатар, туған жері де әр жерде әртүрлі келтіріліп жүр. Өмірбаянында былай келтіріледі: «Біреуінде бұрынғы Ақмола губерниясының Қорған болысы, біреуінде Ақмола обласы, Шарлық ауданының Жарқын ауылы, үшіншісінде Солтүстік Қазақстан облысының тумасы деп көрсетілген». Анықтаманың тіркеу орны деген жерінде: Ақмола облысы, Қорған болысы, №3 ауыл деп жазылады. Анықтамаға сәйкес, С. Сәдуақасовтың туған жері Ақмола облысы, Қорған болысы.

АНЫҚТАМА

лауазымға және қызметке қабылдау туралы

Тегі, аты және әкесінің аты	Сәдуақасов Смағұл Сәдуақасұлы
Тіркеу орны	Ақмола облысы, Қорған болысы, №3 ауыл
Мекен-жайы	Омбы қаласы, Степная, 107 үй
Туған жылы	1899 жыл
Білімі:	1. Жалпы 2. Арнайы 2 класстық орыс-қазақ училищесі Омбы орта ауылшаруашылық училищесі
Тіл білуі	Қазақ, орыс

Орыс тілінен қазақ тіліне аударылды

Бұл анықтама 1918 жылы жасалған. Анықтамада арнайы оқу курстарынан өткені, әскери борышы өтелгені жөнінде жазылған. Тіпті отбасылық жағдайы, мүліктік жағдай да көрсетілген.

Онда әкесі – 46 жаста, анасы – 39 жаста, бір қарындасы – 18 жаста, екіншісі – 3 жаста, інісі – 5 жаста деп жазылған. Жылжымайтын мүлкі – қыстағы және ауылда қазақ үйі бар деп келтірілген. Алатын айлығы 750 рубль деп көрсетілген.

С. Сәдуақасов өзінің аз ғана ғұмырында ұлт үшін ұлы істер жасап кетті. Ол бала кезінде ауыл молдасынан сауат ашып, кейін оқуын жалғастыру үшін Омбы қаласына кетеді. 1915 жылы Омбы қаласында ауылшаруашылық училищесін тәмамдайды. Осы жерде оқып жүргенде Мағжан Жұмабаев, Сәкен Сейфуллин, Кошмухамед Кеменгеров сынды ақын-жазушылармен танысады. Олар осы кезде бірлесіп «Бірлік» бірлестігін құрады. Аталмыш бірлестік 1914-1918 жылдар аралығында жұмыс жасайды. Онда қазақтың қамы үшін, ұлттың мүддесі үшін аянбай еңбек етті. Саясатқа ерте араласқан С. Сәдуақасов небәрі 15-16 жаста еді. Бірақ ол жаспын демеді, төңкерістен кейінгі жаңа дәуірде елдің мүддесі, қазағының қамын ғана көз-деген ұстанымнан айнымаған ол өмірінің соңғы сәтіне дейін осы позициясынан айныған жоқ және бұл істе ол жастығына қарамай өзгелерге үлгі бола білді.

Еңбек жолын 1915 жылы ауыл мұғалімінен бастаған ол 1918-1919 жылдары Батыс-Сібір кооператив одағы инспекторының бақылаушысы, 1920 жылы Омбыда шыққан «Кедей үні» газетінің редакторы болып қызмет атқарса, 1920-1921 жылы Жалпықазақтық кеңестер съезінде Қазақстан Орталық Атқару Комитеті Президиумының және Бүкілресейлік Орталық атқару комитетінің Түркістан Республикасы жанындағы өкілі болды, 1923 жылы Қазақ автономиясы жоспарлау комитеті төрағасының орынбасары, қазақ жерін аудандастыру бөлімінің бастығы қызметтерін атқарды.

Жеке қор иесінің 2-тізімдеме, 1-ісінде 1921 жылғы 3 қазанда толтырылған сауалнамасы бар. Онда:

САУАЛНАМА

Сәдуақасов Смағұл Садуақасұлы

Қазақ Орталық сайлау комиссиясы мүшесі және Түрік Орталық атқару комитетінің жанындағы ҚазАСКР төрағасы

Қай округ немесе облыстық сайлау съезінде төрағалық етеді	Ақмола губерниясы, Омбы уезі, Қорған болысы
Жасы	22 жаста
Ұлты	Қазақ (киргиз)
Қай руға жатады	Керей руы
Туған жері	Омбы уезі
Тұрғылықты мекені	Орынбор губерниясы
Білім дәрежесі	Омбы орта ауылшаруашылық училищесі және Омбы ауылшаруашылық институты
Зерттеген саласы	Кооперация
Революцияға дейін немен айналысты	Оқыды
Негізгі мамандығы	Агроном
Отбасылық жағдайы	Үйленбеген
Партиялық билеті	1920 жылдан бастап РКП (б) мүшесі, билет №949249
Басқа партиялардың мүшесі болды ма	Болмады
Қызметі	Қазақ КСР Орталық Атқару комитетінің Президиум мүшесі
Қай одаққа кіреді	Кеңес жұмысшыларының одағы
Мекен-жайы	Бірінші кеңес үйі

Карта 1921 жылғы 3 қазанында толтырылды

Орыс тілінен қазақ тіліне аударылды

Оның қайраткерлік, азаматтық әлеуеті толық ашылған кезең 1925-1927 жылдар. Ол 1925 жылы Халық ағарту комиссары, «Еңбекші қазақ» газетінің жауапты редакторы, 1926 жылы тұңғыш қазақ тетрының ұйымдастырушысы, 1927 жылы Ташкенттегі Қазақ институтының басшысы болды. Бұл кезең Ф.И. Голощекиннің Қазақстан өлкелік партия комитетінің жауапты хатшысы болып істей бастаған кезімен дәлме-дәл келеді. Оның жауапты хатшысымен ұстасқан 4 мәселесі болды:

- 1) мекемелерді қазақыландыру;
- 2) оқығандарға оң көзқарас;
- 3) байларға дұрыс көзқарас;

4) өнеркәсіпті дамыту. Оның бұл мәселелердегі ойлары билік басындағылардың қарсылығын тудырды. Оның үстіне Смағұл өз пікірлерін айтып қана қоймай, кей жағдайларда жүзеге асырып отырды. Мысалы, Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, Халел Досмұхамедовтерге оқулықтар жаздырып, оларды жұмысқа орналастырып, қамқорлық жасап жүрді.

Осындай ұшы-қиырсыз қызметі оған кең көсіліп қалам тартуына қаншалықты кедергі келтіргенімен, ол ондаған әңгімелер мен повестер, көптеген саяси және әдеби-сын мақалалар қалдырды.

Негізінде әдебиетші, жалынды публицист болған С. Сәдуақасұлы ұлттық рухани саланың дамуына үлкен үлес қосты. Жиырмасыншы жылдары «Еңбекшіл жастар», «Кедей үні», «Еңбек туы», «Еңбекші қазақ» газеттерінің жауапты редакторы бола жүріп өткір мақалалар мен көркем прозада өзіндік қолтаңбасын қалдырды. Ана тілімен қоса орыс тілін жетік меңгерген ол сол уақыттағы қазақша, орысша «Трудовая Сибирь», «Темірқазық», «Коммунар», «Жас Алаш», «Еңбекші қазақ», «Степная правда» секілді баспасөздің бәріне жиі шығып тұрды.

Ол үлкен үш көркем шығарма жазды. «Салмақбай-Сағындық» атты алғашқы романында қазақ ауылындағы әлеуметтік таптардың кооперация сияқты жаңалыққа көзқарасы, «Күлпаш», «Күміс қоңырау» повестерінде кейіпкерлерінің ішкі жан-дүниесін, олардың өзіндік бет-бейнесі, мінез-құлқы, ой-арманы бар жеке тұлғаларды бейнелейді. Сонымен қатар, оның қаламынан көптеген патриоттық-тәрбиелік мәні бар дүниелер де туындаған. Бар болғаны 28 жасына дейін ірілі-ұсақты 7 кітап жазып қалдырыпты.

Қоғам қайраткерінің ұйымдастырушылық дарыны мен кісілігі халық ағарту комиссары болып істеген кезінде айқын көрінеді. Бар-жоғы екі жарым жылдай уақыттың ішінде 25 жастағы министр Қазақстандағы негізгі білім мен мәдениет ошақтарын қалыптастырды. Үкімет басшысы ретінде Мұхтар Әуезов, Бейімбет Майлин сынды талантты жазушыларға көп қамқорлық көрсетті. «Қазақ халқының 100 әні» жинағын зерттеп шығарған Александр Затаевичке арнайы атақ бергізді. Сонымен қатар, Қазақ мемлекеттік театры мен Қазақ педагогика институтын ашуға айрықша күш-жігер жұмсады.

Кеңес үкіметінің жоғарғы жауапты қызметінде жүрсе де туған жұрты үшін жанын пидаткен азамат сол кездегі бас-көзсіз тәркілеуге, күштеп ұжымдастыруға қарсы болды. Халықтың тарихын, салт-дәстүрін білмейтін, өзінің солақай саясатымен қалың елді тоз-тоз қылған Голощекин секілділердің істері мен сөздеріне қасқая қарсы тұрған бірден-бір саясаткер болды. Ақыр соңында Голощекиндік қуғынға ұшырап, жалған айып тағылған ол барлық қызметінен босатылып, елінен қуылып, Мәскеуді паналады. 1928-1932 жылдары ондағы Көлік инженерлері институтын оқып бітірген соң Мәскеу-Донбасс темір жол құрылысында инженер-құрылысшы болып еңбек етті. Осында қызмет істеп жүріп 1933 жылдың 16 желтоқсанында дүниеден озды. Оның өлімінің де жұмбақ тұстары көп. Сүйген жары Елизавета өле-өлгенше оған НКВД

тарапынан қастандық жасалғанын айтып кеткен. Бірақ ресми дерек бойынша сүзек ауруынан қаза тапты деген анықтама берілді.

Арада жетпіс сегіз жыл өткен соң 2011 жылы Мәскеуге жерленген көрнекті қоғам қайраткерінің күлін туған елінің топырағына әкеліп жерледі.

Тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні, С. Сәдуақасов біріншіден саясаткер, аса ірі мемлекет қайраткері, екіншіден, жазушы, публицист, сыншы. Үшіншіден, шебер ұйымдастырушы, төртіншіден, Қазақстандағы кооперация қозғалысының басшысы, бесіншіден, мәдениет қайраткері, қазақ театры, ЖОО-ның ұйымдастырушысы.

Сарбаев Думан Даулетұлы

Ақтөбе облыстық мемлекеттік
архивінің ғылыми қызметкері
Ақтөбе қ., Қазақстан
e-mail: aktobe.arhiv67@mail.ru

ЗОБАЛАҢ ЖЫЛДАРДАҒЫ «КОРЕНИЗАЦИЯ» (ҚАЗАҚЫЛАНДЫРУ)
САЯСАТЫНЫҢ ҚҰРБАНЫ БОЛҒАН ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ТАҒДЫРЫ

Қазақ тілінің тағдыры, болашағы кеудесіндегі жүрегі қазақ деп соққан әрбір азаматты алаңдатары айдан анық. Тарихтың аумалы-төкпелі сан алуан соқпағында «мың өліп, мың тірілген» қазақ халқы қаншама «тар жол тайғақ кешулерді» басынан кешіріп, қиындық көрсе де ешқашан тілінен, дінінен айырылған жоқ. Сонымен қатар қазақ тілімен ауызданбаған, анасының әлдиін естімеген, өз ана тілін білмейтін бауырларымыз да аз емес. Оны ешкім жоққа шығармайды. Себебі олар көп жылдарға созылған Ресейдің орыстандыру саясатының құрбандары. Қазіргі уақытта баршаның баласын бауырына басып, бір үзім нанын басқамен бөліскен, бағынан соры басым қазақ халқы көп қиындықты бастан кешірді. XX ғасырдың басында Ресейден Қазақ жеріне орыс ұлтының өкілдері қоныс аудара бастады. 30-жылдар мен 40-жылдардың соңына дейін бірнеше миллион басқа ұлт өкілдеріне, коммунистер алдында сатқындық жасады деген айып тағылып, Қазақстанға жер аударылды (олар репрессияға ұшыраған немістер, шешендер, қалмақтар, поляктар, гректер, қарашайлар, балқарлар т.б.).

1917-1940 жылдар арасында қызыл қырғынның ызғарлы саясатынан миллиондаған қазақ қыршын кетті, кейбіреулері жан сауғалап, шет ел асты.

1932-1933 жылдардағы сұмдық ашаршылықта қазақ халқы тағы да естен кетпес шығынға ұшырады.

1937-1938 жылдардың салқыны да қазақ ұлты үшін тағы бір үлкен сынақтан өту кезеңі еді.

Аталған жылдарды зобалаң, зұлмат жылдар деп айтуымыздың өз орыны бар. Осындай қиын-қыстау заманды бастан кешірген қазақ халқының діні мен ділі, тілі, салт-дәстүрі, мәдениеті, ғылымы және білімінің дамуына көп кедергі болғанына тарих беттеріндегі құжаттар куә.

Архив қорындағы төмендегі құжаттар қазақ елінің тіл саясаты туралы сыр шертеді.

Бұл құжатта ұлтшыл және Алаш-Орда элементтеріне, контрреволюциялық байларға қарсы күрестің аса маңызды құралы – лениндік ұлттық саясаттың негізгі қағидаттарын, әсіресе кеңестік, кәсіподақтық және кооперативтік аппараттарды тіл арқылы коренизациялау жөніндегі жүйелі жұмыстарды дәйекті жүргізу туралы айтылады.

Партия мен Үкіметтің шешімдері мен нұсқаулықтарына колхозшылар мен жұмысшы қазақтардың барлық топтарына, ауылдағы партия-кеңес аппаратының төменгі буын қызметкерлеріне қол жетімсіз және білім деңгейі төмен болып қалуға мүдделі деп есептеген контрреволюциялық, Алаш-Орда, ұлы державалық және ұлтшыл элементтер іс жүргізуді қазақ тіліне аудару мен тіл бірлігі (коренизациялау) ісіне тікелей қарсылық көрсетеді.

«Қазақтандыру», яғни «коренизация» – Кеңес өкіметінің 1920-шы және 1930-шы жылдардың басындағы ұлттық мәселедегі саяси және мәдени науқаны, сондай-ақ 1953 жылдың наурыз-маусым айларының қысқа кезеңінде (ұлттық реформалар) орталық билік пен КСРО ұлттық республикаларының байырғы халқы арасындағы қайшылықтарды жоюға арналған.

«Коренизация» жергілікті ұлт өкілдерін даярлау мен басшылық лауазымдарға көтермелеуде, ұлттық-аумақтық автономиялар құруда, ұлттық азшылық тілді халықтардың іс қағаздарын жүргізуде, білім беруге енгізуде, жергілікті тілдерде бұқаралық ақпарат құралдары басылымдарын көтермелеуде көрініс тапты. 1930 жылдардың аяғында (ішінара 1932-1933 жылдары) коренизация жойылды, оның көптеген белсенді қатысушылары қуғын-сүргінге ұшырады. Ұлтаралық қарым-қатынас тілі ретінде орыс тілін кеңінен енгізу коренизацияның орнына келді. Соған қарамастан, коренизация КСРО-ның Ұлттық азшылықтарының өкілдерінен білімді кадрлардың едәуір бөлігін құруға, сондай-ақ орыс емес оқыту тілдері бар білім беру мекемелерінің желісін құруға әкелді.

Ресей империясының бірден-бір мұрагері Кеңестер Одағы деп аталған алып мемлекетті өмірге әкелген большевиктердің қол астына қараған басқа елдерде дәл Қазақстандағыдай «қазақыландыру» сияқты саясат жүргізу қажеттігі болмаған. Өйткені, Одаққа кірген үлкенді-кішілі халқы бар басқа республикаларда, басынан бастап осындай саясатты туғызатын факторларға жол берілмеген. Қорыта келе өзінің ғасырлар бойы мекендеген ата-бабаларының кіндік қаны тамған жерінде қазақ ұлты, өз шаңырағында «қазақыландыру» жағдайына ұшырады.

Төменде Ақмола облысы мемлекеттік архиві қорында сақталған 1933 ж. 4 сәуірдегі Қазақ Өлкелік Комитетінің Коренизация туралы қаулысының мәтіні берілді.

Постановление Казахского Краевого Комитета ВКП(б) 4 апреля 1933 г. О коренизации

4 апреля 1933 г.

Основным препятствием в деле успешного проведения коренизация государственного аппарата является прямая недооценка значения коренизации аппарата со стороны великодержавных, националистических и чиновно-бюрократических элементов.

Делу коренизации и перевода делопроизводства на казахский язык оказывают прямое сопротивление контрреволюционные, Алаш-ординские, великодержавные и националистические элементы, заинтересованные в том, чтобы решения и директивы партии и правительства оставались недоступными и малопонятными широким слоям колхозникам и рабочим казакам, работникам низовых звеньев партийно-советского аппарата в ауле.

Партийные и советские организации не переводили систематической и решительной борьбы за дело коренизации, за разгром великодержавных, шовинистических и националистических элементов в этой области, чтобы обеспечить приближение государственного аппарата к трудящимся массам казаков.

Крайком считает, что важнейшим средством борьбы против националистических и алаш-ордынских элементов, против контрреволюционного байства-является последовательное проведение основных принципов ленинской национальной политики, в особенности в систематической работе по коренизации советского, профсоюзного и кооперативного аппаратов.

Исходя из этого Крайком постановляет:

1. Осуществить в течение 1933 года переход в основном на казахское делопроизводство и на казахский язык следующих учреждений и

Наркоматов: а) КазЦИК.

б) Наркомпрос.

в) Наркомздрав

г) Наркомюст (Верхсуд и Прокуратура)

- д) Наркомсобез
- е) Рабоче-крестьянскую милицию.

Все областные и районные органы указанных учреждений и Наркоматов целиком и полностью подлежат переводу также на казахское делопроизводство и на казахский язык, за исключением тех районов, где значительное большинство населения составляют не казаки. Переписка указанных учреждений как со всеми областными и районными органами, так и со всеми основными краевыми и областными организациями и учреждениями происходит на казахском языке.

2. В центральных аппаратах Наркомзема и ЦК РКИ временно, ввиду недостатка квалифицированных казахских кадров – делопроизводство и переписку со всеми областными и республиканскими организациями постановить на двух языках (казахском и русском).

Областной аппарат Наркомзема и ЦК РКИ в Алма-Атинской, Южно-Казахстанской и Западно-Казахстанской областях перевести в основном на казахский язык и на казахское делопроизводство. Во всех остальных областных аппаратах ОблЗУ переписка и делопроизводство ведется параллельно на казахском и русском языках.

3. Работу аппарата Казсовнаркома перевести в основном на казахский язык. Переписка Совнаркома со всеми вышеуказанными организациями и учреждениями ведется исключительно на казахском языке, а с остальными Наркоматами и хозяйственными организациями (республиканского, общесоюзного значения и местных трестах) ведется параллельно на двух языках (казахском, русском).

Все остальные Наркоматы и краевые учреждения (Наркомснаб, Наркомхоз, Уполнаркомсовхоз, Уполнаркомлес, Наркомтяжпром, Казторг, Казлес, Южцветмет и Госплан) ведут переписку с коренизированными Наркоматами и учреждениями, а также с областными и районными исполнительными комитетами на двух языках (на русском и казахском).

Эти Наркоматы и учреждения обязаны на все заявления и письма поступающие к ним на казахском языке отвечать на том же (казахском) языке.

4. По всей линии Уполнаркомсвязи ввести не позже 1-го августа прием корреспонденций, переводов и телеграмм на казахском языке.

Центральный аппарат Уполнаркомсвязи должен вести переписку и дело-производство параллельно на двух языках (казахском и русском).

Все отделения в тех районах, где казахское население составляет не менее 50%, должны быть переведены на казахский язык, а во всех других районах, за исключением чисто русских переписка и делопроизводство должны быть поставлены на двух языках (казахском и русском).

Для проведения этих мероприятий поручить Уполнаркомсвязи тов. Цаутову представить не позже 1-го мая систему мероприятий (подготовку кадров, выдвижение грамотных на казахском и русском языках людей и т.д.) на рассмотрение президума КазЦИК'а.

5. Считать необходимым в 1933 году выдвижение в аппарат Турксиба, а также в районы Среднео-Азиатской, Самаро-Златосуставской и Омской дорог, находящихся на территории Казакстана, значительное количество казахских работников, или товарищей владеющих казахским языком, чтобы обеспечить сношение этих аппаратов с казахскими трудящимися массами на понятном для них казахском языке. В первую очередь подготовить на всех станциях казаков работников на должности: билетных кассиров, весовщиков, дежурных по станциям и помощников начальников станций, проводников вагонов.

Поручить тов. Корчагину и тов. Рязанову к 1-му мая предоставить подробные мероприятия по проведению коренизации и тех звеньях железной дороги, которые непосредственно соприкасаются с местным населением.

6. В центральном аппарате Рабоче-Крестьянской милиции вести в

делопроизводство две языка (казакский и русский), а в областных и районных аппаратах вести на казакском языке.

Считать необходимым перевод в 1933 году командование милиции на казакский язык, а первую очередь, в районах, имеющих не менее 40% казакского населения. Для этой цели в течение 1933 года подготовить и выдвинуть на должности начальников районной милиции, а также на руководящие должности и областном и центральном аппаратах милиции работников, владеющих казакским языком.

7. Казсовпроф и все профсоюзы должны обеспечить обсуждение вопросов и переписку со всеми учреждениями и нижестоящими профсоюзными органами на двух языках особым упором на внедрение казакского языка.

По линии ЦП Союзов рабочих жив. и зерносовхозов, МТС и батрачество, лесных рабочих обеспечить к концу 1933 года переход и основному на казакский язык (переписка и делопроизводство).

8. Все райисполкомы тех районов, где казакское население составляет не менее 40% должны все свое делопроизводство и переписку поставить с областными и центральными организациями и с аулами на казакском языке. В этих районах переписку и сношение с русскими и другими сельсоветами и колхозами необходимо вести на двух языках (на казакском и русском), а также аппараты партийной, профессиональной и кооперативной организаций к концу 1933 года, в основном перевести на казакский язык.

9. Считать необходимым обеспечить переписку и сношение областных комитетов партии с коренизированными казакскими районами, коренизированными областными и центральными учреждениями и организациями параллельно на двух языках (на казакском и русском).

10. Обсуждение и решение запросов в облисполкома должно происходить на двух языках, причем материалы, поступающие на казакских районов и учреждений перешедших полностью на казакское делопроизводство, должны обсуждаться в казакских подлинниках и решения по ним должны приниматься на казакском языке. Переписка облисполкомов с казакскими районами и учреждениями, перешедшими на казакское делопроизводство должны осуществляться на казакском языке; с районами со смешанным составом населения на двух языках; с районами населенными уйгурами, узбеками и т.д. на их родном языке.

11. Предприятия и тресты переписываются с казакскими районами на казакском языке, отвечают на все казакские запросы, поступающие к ним на казакском языке, перестроив собственно свой аппараты. Руководители производственных предприятий обязывается создать все необходимые условия для развертывания производственно-политической активности казак-рабочих не владеющих русским языком, работающих в их системе, обратив особое внимание на создание условий для успешной борьбы их за обладение техникой производстве на их родном языке.

12. Вся низовая сеть социально-бытового обслуживания и торгово заготовительных организаций, работающая в казакских районах должна быть переведена на казакский язык.

13. Признать необходимым шире развернуть сеть курсов по изучению казакского языка русскими и друг. Работниками аппарата, в первую очередь коммунистами и комсомольцами, установив для беспартийных специалистов поощрительную надбавку к основному окладу за овладение каз.языком. Поручить комитету коренизации при КазЦИК'е и Казсовпрофу проработать этот вопрос.

14. Признать необходимым особо изучить в комитете коренизации при КазЦИК'е и подвергнуть обсуждению вопрос о порядке и сроке перехода на каз.язык некоторых техникумов и Вузов.

Поручить Наркомпросу, Наркомздраву и Наркомзему в двухмесячный срок разработать и подготовить вопрос о частичном переходе преподавания и высших учебных заведений на

казакский язык. Установить, как общее правило, что все обучающиеся в язык. Установить, как общее правило, что все обучающиеся в системе Наркомпроса, в техникумах и рабфках по линии Наркомземе и Наркомснаба обязаны изучать систематически и регулярно казакский язык.

15. Поручить президиуму КазЦИК'а и Совнаркома в месячный срок разработать конкретное постановление по проведению в жизнь настоящего решения и опубликовать его в виде закона.

16. Поручить президиуму КазЦИК'а и СНК издать декрет о привлечении к ответственности лиц, обучающихся на арабском алфавите и ведущих на нем ведомственную переписку.

Подлинник, машинопись

Секретарь Крайкома ВКП/б/ **А. Гусев***

Подписи отсутствуют

ГААО. Ф.13, оп.2, д.449, л.65,66,67

Алшыкенова Айгүл Төреханқызы

Л.Н. Гумилёв атындағы ЕҰУ 2-курс докторанты
e-mail: aigul_alshykenowa@mail.ru

Самат Жұматай

Л.Н. Гумилёв атындағы ЕҰУ 3-курс докторанты
e-mail: korpeev95@mail.ru

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫ ДЕНСАУЛЫҚ САҚТАУ САЛАСЫНЫҢ ДАМУЫНА ҮЛЕС ҚОСҚАН ДӘРІГЕРЛЕР

Аңдатпа. Мақалада еңбек ардагері, медицина ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Республикасының еңбек сіңірген дәрігері, А. Н. Сызганов атындағы Ұлттық республикалық хирургия орталығының еңбек сіңірген профессоры, «Алтын скальпель» және «Парасат» сыйлығының иегері Дербісалы Сексенбайұлы Сексенбаевтың және медицина саласының ардагері Жақсыбаев Әбдуәлі Жақсыбайұлының өмірі мен қызметі қарастырылады

Кілт сөздер: Жеке тектік құжаттар, Шымкент, дәрігер, медицина, алғыс.

Мемлекеттік архивтер жалпы ұлттық деңгейде тарихи-мәдени мұралардың жинақталуы мен сақталуына жауап береді. Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік архив қорларының негізгі құрамының құнды бөліктерінің бірін жеке тектік архив қорлары құрайды. Олар тарихи деректердің негізгі бөліктерін құрап, бірегей ретроспективті ақпаратты қамтиды. Бүгінгі таңда жеке тектік құжаттарды тұрақты сақтауға қабылдаудың маңыздылығына ешкім күмән келтірмейді [1, л.50-51]. Олардың деректік маңызы әсіресе, әдебиет тарихын, ғылым және өнер тарихын және жеке тұлғалардың қоғамдық-саяси қызметі мен өмір жолын зерттеуде арта түспек. Жеке тектік архив қорларының тағы бір ерекшелігі олардың сипаты, мазмұны мен маңызының әртүрлі және көп бейінді болып келетіндігінде. Бұл сипат құжаттық қордың мазмұнын қызықты ете түседі.

Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2018 жылғы 20 қыркүйектегі №576 қаулысымен бекітілген «Ұлттық архив қорының құжаттарын және басқа да архивтік құжаттарды мемлекеттік және арнаулы мемлекеттік архивтердің жинақтау, сақтау, есепке алу мен пайдалану қағидаларына» сәйкес мемлекеттік архивтерге жеке тектік құжаттар жинақталуда. Ол бойынша, толықтыру көздеріне біріншіден, азаматтың ғылым, мәдениет және қызметтің басқа салаларының дамуына қосқан үлесі; екіншіден, қоғам өміріндегі айтулы оқиғаларды көзімен көрген, оған қатысушы ретінде алатын орны; үшіншіден, азаматтың туысқандық, достық, шығармашылық байланысы, жұмыс орны, лауазымы; төртіншіден, оның архивтік құжаттарының дәуір үшін тұрпаттығы («қатардағы азаматтардың құжаттары») және соңғысы азаматтың жинаған мұрағаттық құжаттарының құрамы мен мазмұны бойынша жинақталады [2, л.2].

Бүгінгі таңда мемлекеттік архивтерге жеке тектік қорларды жинақтаудың қажеттілігіне ешкім шүбә келтірмейді. Дегенмен жеке тектік қор құжаттарын жинақтаудың қиындықтары да жеткілікті. Олай дейтініміз, қор иелері көп жағдайда ауыр мінезді әрі қолдарындағы құжаттардың құндылығына деген өздерінің субъективті көзқарасы бар қарт кісілер болып келеді. Сонымен қатар, қор құрушылар кейде өз құжаттарына селқос қарайды: кейбірі архив құруды қажетсіз деп санаса, ал енді кейбірі өздерінің шимайлары мен нобайларын жойып жібереді, бұл өз кезегінде қалған материалдардың құндылығын төмендетеді. Кей жағдайда құжат иелері архивке құжат тапсыруға селқостық танытып, өздеріне аса құнды құжаттарды қалдырады.

Әлеуетті жеке тектік қор иелерімен жұмыс жасамастан бұрын архивист ең алдымен қор иесі туралы мәліметтер жинақтайды. Оның өмірбаянымен, шығармашылығымен танысып шығып, ондағы материалдың тарихи-ғылыми тұрғыдан қарағандағы құндылығы, мазмұнының маңыздылығы, сирек кездесетіндігі ескеріле отырып, құжаттардың мемлекеттік архивтерде өткізілуге жататындығын, қор иесі құжаттарының архивте бар немесе жоқ екендігін анықтайды. Тек осы жұмыстардан кейін ғана қор иесімен байланысқа шығып, тікелей қарым-қатынас орнатылады.

Құжаттарды мемлекеттік сақтауға өткізуі үшін қор иесінің ауызша немесе жазбаша келісімін алады. Бұл мәселенің оң шешімін табуы қор иесіне жеке тектік қор жинақтаудың маңызы мен қажеттілігін таныстыру және түсіндіру жұмыстарын жүргізудің нәтижесіне байланысты болмақ. Сондықтан да бұл жұмыс архивистердің жан-жақты білімді және тыңдай білу, сендіре білу сынды жекелеген қабілетті талап етеді. Таныстыру, түсіндіру жұмыстары аяқталып, қор иесінің келісімін алғаннан кейін негізгі жұмыс басталады.

Жеке тектік қорды ғылыми сипаттау барысында архивистер қор иесінің өмір-тарихымен, қызметімен және жеке қорындағы құжаттарымен танысу, қорды жүйелеу сұлбасын құрастыру, жеке істерді қалыптастыру, іс ішіндегі парақтарды жүйелеу, жеке істі сипаттау, мұқабасын толтыру, іс парақтарын толтыру және ең соңғысы тізімдемені құрастыру жұмыстарын жүргізеді.

Жеке тектік қор құжаттарын жинақтау мемлекеттік архивтерде жалпылама бірдей болғанымен облыстық және өңірлік архивтерде біршама өзгеше іске асады. Оның себебі қор құрушы азаматтардың республикалық көлемдегі материалдарының аздығынан болса керек. Көп жағдайда облыстық және өңірлік архивтерде жеке тектік құжаттардың аздығына орай бір топтамаға біріктіріле отырып жұмыс жүргізіледі.

Мысалы, өзім зерттеу тәжірибесінен өтіп жатқан Түркістан облысының мемлекеттік архивінде 5 жеке архив және 10 топтамалардан құралған 15 қор жинақталған. Оның ішінде 230 қор құрушылардың құжаттары мен материалдары топтастырылған.

Архив құжаттарын пайдалануды жеңілдету мақсатында жеке тектік құжаттардың келесідей топтамалары жинақталған «Кеңес Одағының батырлары – шымкенттіктер», «Социалистік еңбек ерлері – шымкенттіктер», «Алғашқы тың игерушілер», «Оңтүстік Қазақстан облысының саяси қуғын-сүргінге ұшыраған азаматтарының құжаттары» топтамасы, «Оңтүстік Қазақстан облысының еңбек ардагерлері», «Оңтүстік Қазақстан облысындағы Ауған және жергілікті соғыс ардагерлері» және тағы басқа.

Жастар мен зерттеушілердің ерекше қызығушылығын оятатын «Оңтүстік Қазақстан облысының 1941-1945 жылдары Ұлы Отан соғысына қатысушылары» топтамасы. Бұнда Оңтүстіктегі Ұлы Отан соғысына қатысқан 43 азаматтың құжаттары жинақталған. Жыл өткен сайын қатарлары сиреп бара жатқан соғыс ардагерлерінен құжат жинақтау әлі де жалғасуда [3].

«Оңтүстік Қазақстан облысындағы ғылым, техника және мәдениет қайраткерлері» топтамасының ерекшелігі мұнда ғылымның, өнер мен техниканың, әр салалардағы мәдениет қайраткерлерінің құжаттары жинақталған.

Мысалы, оның ішінде медицина саласы бойынша тек Оңтүстік өңірге емес, республика жұртына етене таныс ғалымдарымыз - медицина ғылымдарының докторы, Қазақстан Республикасы Білім беру ісінің және Денсаулық сақтау ісінің үздігі Байдаулет Иманәлі Оспанұлының, - Патсаев Анапия Каныбекұлы, медицина ғылымдарының докторы Бигалиев Мяди Қожайұлының т.б.жеке құжаттары бар [4].

Бүгінгі таңда бұл қорларға қажеттілік пен сұраныс артуда. Әсіресе өскелең ұрпаққа ғибраты мен өнегесі мол тұлғаларымыздан қалған жәдігерлердің берері мол. Көптеген құжаттардың түпнұсқа қалпында мемлекеттік сақтауға қабылдануы ол қорлардың маңызы мен құндылығын арттыра түседі. Жеке тектік қор құжаттарына ғылыми жұмысшылар, журналистер қауымы, өлкетанушылар мен студенттер тарапынан қызығушылық танылуда.

Тәуелсіз еліміздің алға қарай даму сатысында ең қажетті құнды құжаттарымызды көзіміздің қарашығындай қорғаумен қатар, оны ел-жұртқа таныту және халықтың игіліне айналдыру архив үшін аса маңызды, әрі жауапты іс екені баршаға белгілі. Мемлекеттік архивтер жалпы ұлттық деңгейде тарихи-мәдени мұралардың жинақталуы мен сақталуына жауап береді. 100 жылға жуық тарихы бар Түркістан облысының мемлекеттік архиві қорларының құнды бөліктерінің бірін жеке тектік архив қорлары құрайды. Олар тарихи деректердің негізгі бөліктерін құрап, бірегей шынайы ақпаратты қамтиды. Бүгінгі таңда оларды тұрақты сақтаудың маңыздылығына ешкім күмән келтірмейді. Олардың деректік маңызы әсіресе әдебиет тарихын, ғылым мен өнер тарихын және жеке тұлғалардың қоғамдық-саяси қызметі мен өмір жолын зерттеуде арта түспек. Осы орайда Түркістан облысы мемлекеттік архивінің қор құрушысы, медицина ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Республикасының еңбек сіңірген дәрігері, Қазақстан Республикасы медицина ғылымдары академиясының мүшесі, А.Н. Сызғанов атындағы Ұлттық республикалық хирургия орталығының құрметті профессоры, «Алтын скальпель», «Парасат» ордендерінің иегері, Оңтүстік Қазақстан облыстық клиникалық ауруханасының бас дәрігері, партия ұйымының хатшысы қызметтерін абыроймен атқарған Дербісәлі Сексенбайұлы Сексенбаев пен «Алтын дәрігер» атанған Әбдуәлі Жақсыбайұлы Жақсыбаевтың есімін елге танытқым келеді.

Дербісәлі Сексенбайұлы 1939 жылдың 5 қаңтарында Қызылорда облысы Арал ауданы, Ұялы ауылында дүниеге келген [6, л.2-3]. Арал қаласындағы орта мектепті он алты жасында алтын медальға үздік бітірген жас жігіт Мәскеу қаласындағы Халықаралық халықтар институтына оқуға түседі, бірақ та жасының он сегізге толмағанын айтып, екі жылдан кейін қабылдаймыз деген арнайы жауап хат келеді. Кейіннен Қызылорда қаласына келген көшпелі қабылдау комиссиясының қабылдауынан мүдірместен өтіп, Алматыдағы Қазақ мемлекеттік институтының емдеу факультетінің бірінші курс студенті болып қабылданады. Оқуды озат бітіріп, алғашқы

еңбек жолын Шымкент қаласынан шалғайда, облыс орталығының қиыр оңтүстігіндегі Мақтарал ауданына жас маман хирург болудан бастайды [7, л.1-5]. Қызметіне жан-тәнімен кірісіп, үй-пәтер де алып жайғасып, жергілікті халықпен жақындап таныса бастағанда 1963 жылдың қаңтар айының соңында Мырзашөл өңіріндегі үш ауданды – Мақтарал, Киров, Жетісай аудандарын Мәскеуде билікте отырғандар зорлықпен Өзбекстанға беріп жібереді. Оған ыза кернеген адамдар қатарында Д.Сексенбаев та Шымкентке қызметін ауыстыруға мәжбүр болады.

Д. Сексенбаевтың осы кезеңнен бастап бар саналы ғұмыры Облыстық ауруханада өтеді. Алғашқы жылдары хирургия бөлімінің меңгерушісі, 1990 жылдан бастап облыстық аурухананың бас дәрігері болып тағайындалады. Осы жауапты қызметті тапжылмастан он екі жыл атқарады [8, л.1-15]. Бәрімізге белгілі, 1990-2000 жылдар - еліміз, халқымыз алпауыт Кеңестер одағынан бөлініп, дербес ел, мемлекет ретінде енді-енді құрылып, аяғынан қаз-қаз басып жатқан, ауыр да, қиыншылықтар көп жылдар болатын. Медициналық дәрілер, саймандар, керек десеңіз сырқаттарға қарапайым жедел жәрдем, көмек берудің өзінде дәрігерлер, медбикелер қиналып, зыр жүгіріп жүріп, әйтеуір жанға шипа болатын қолдарындағы бар амалдарын, емдерін жасайтын. Осындай ауыр жылдары да, Дербісәлі Сексенбаев өмірдегі кездескен ауыртпашылықтарға төзімді қызметкер, басшы ретінде төзе білді. Үлкен ұжымды өз дәрежесінде, жоғарғы жауапкершілікпен, азып-тоздырмастан, мемлекет мүліктерін көзінің қарашығындай сақтап бақты.

Еліміз еңсесін көтеріп, ел қатарына қосыла бастағанда, экономикасы тұрақты қалыпқа келе бастағаннан Д. Сексенбаев Облыстық аурухананы күрделі жөндеуден өткізіп, алыс-жақын елдерден ауруханаға ауадай қажет деген мүлік-саймандарды жоғарыдағы басшыларға қоярда-қоймастан тынбай жүріп алдырды. Нәтижесінде мыңдаған ауыр кесел жандар айығып, өмірлерінің жасын ұзартты. Д. Сексенбаев операция жасағанда қолындағы скальпелі өз қызметін аса шеберлікпен, ұқыпты жүргізетін. Халықтың осы себепті «Алтын скальпель», «Алтын қолды хирург» деп ат қойғаны тағы бар. Соны ескерген қызметтестері мен әріптестері оның жетпіс жасқа толған мерейтойында таза алтыннан жасалған скальпельдің құймасын естелік ретінде сыйлады.

Ол кісінің тікелей басшылығымен Облыстық аурухананың емдеу қабілеті бірнеше есеге артты. Соның ішінде, атап айтар болсақ, литотрепсия ауруларын толқын күшімен емдеу, лароскопиялық хирургия, гемодиялдық ауруларды емдеу, азондық терапия бөлімдері ашылып, жұмыс істей бастады. Ол кісінің мол тәжірибесінің арқасында шәкірттері ғылыми дәрежелерге ие болып, отыз бір адам докторлық, кандидаттық жоғары дәрежелер алды. Д. Сексенбаевтың

авторлығымен 500-ге жуық ғылыми құнды мақалалар, 3 оқулық, 4 монография, 50-дей оқу-әдістемелік құралдар жарық көрді, 13 авторлық куәлік және 9 жаңалық жобаларының иегері [9, 1-21].

Д. Сексенбаев жөнінде әңгіме қозғай қалсақ, сөзсіз ол кісінің өмірлік досы, жұбайы – Тұрсын апай туралы айтпай кетсек, әбестік болар еді. Тұрсын апайдың да мамандығы – жұқпалы ауруларды емдейтін дәрігер. Бүгінде ұлы Бақытжан Дербісәлі – елімізге белгілі атақты хирург, медицина ғылымдарының докторы, Оңтүстік Қазақстан фармацевтикалық академиясының ректоры, ұстаз. Қызы – Гүлмира Дербісәліқызы – медицина ғылымдарының кандидаты, ғалым-дәрігер. Немересі Әйгерім Бақытжанқызы да ата жолын қуып, медицина ғылымының докторы атанып, ғылым жолында қызмет етіп келеді.

Қай қоғамның да, қай елдің болса да басты байлығы – алдымен адам. Сол адамның дені сау, жанарында мұң, көңілінде кірбің болмай, ұрпағының ажары ашық жүрсе, жадырап күлсе елдің де, ел азаматының да жүзі жарық. Дербісәлі Сексенбаев өзінің бір берген сұхбатында «Алтын қолды хирург үшін дүниедегі ең үлкен қуаныш, ең үлкен сыйлық - өзі емдеген адамдардың ыстық жүрекжарды лебізі, ең таза ақжарқын көңілі, шынайы махаббат – ыстық ықыласы. Жалпы мен бай адамның бірімін. Мыңдаған адамның өмірін сақтап қалып, адамдардың алғысын алдым. Міне, нағыз байлық – осы» деген екен. Өйткені, ол өмірдің бағасын білді, қаншама науқастардың өмірі мен өмір жолындағы арпалысқан ауыр сәттерін бастан кешіп, көз алдынан өткізді, олардың қаншасына жарық дүние, қуаныш сыйлады.

Келесі кейіпкеріміз, отандық медицинаның абызы – Әбдуәлі Жақсыбаев. Үздік денсаулық сақтау ісі мен дені сау ұлт қалыптастыру идеясын қолдайтындардың бірі болатын. Ол өзінің ғұмыр жолында «Ауырып ем іздегенше ауырмайтын жол ізде» қағидатын берік ұстанып, тыным таппай өзінен кейінгі әріптесі інілеріне көрген-білгенін жеткізіп, ақыл-кеңесін аяған емес.

Әбдуәлі Жақсыбайұлы 60 жыл ғұмырын облыстың денсаулық сақтау саласын дамытуға жұмсаған еңбек ардагері. Ол Алматы мемлекеттік медицина институтын 1956 жылы бітіріп келген соң еңбек жолын Сарыағаш аудандық санитарлық эпидемиологиялық станциясының бас дәрігері болып бастаған [10, 1-3]. Арада бес жыл өткенде медицина қызметкерлері кәсіподағының Шымкент облыстық комитетінің төрағасы болып сайланды. Ақ халаттылардың еңбегін қорғаштаған маманға 1964 жылдың тамызында облыстық денсаулық сақтау бөлімі меңгерушісінің орынбасары қызметі сеніп тапсырылды. Искерлігімен, алғырлығымен еленген ер біраз жыл бөлім меңгерушісі болды [11, 1-4].

1987 жылдан жаңа ғасырға аяқ басқанға дейін Шымкент қалалық туберкулезге қарсы диспансерінің бас дәрігері лауазымын абыроймен атқарды. 80 жасқа дейін дәрігерлік қызметі-

нен қол үзген жоқ. Облыстық денсаулық сақтау саласына басшылық жасаған ширек ғасырда Ә.Жақсыбаев отандық медицинаны дамытуға бағытталған көптеген істерді ұйымдастырып, емдік-профилактикалық шараларды батыл жүзеге асырды. Медицина ұйымдарының материалдық-техникалық базаларын нығайтуға, кадр тәрбиелеуге көп күш жұмсады. Түркістан медицина училищесі мен Алматы мемлекеттік медицина институты фармацевтика факультетінің филиалы Шымкентте ашылуына үлкен еңбек сіңірді. Нәтижесінде орта буын бағытындағы медицина қызметкерлерін даярлау 9 мыңнан 16665-ке жетті. Әлгі филиал 1991 жылы Шымкент фармацевтикалық институты болып құрылып, кейіннен Оңтүстік Қазақстан медицина академиясына айналды. Білікті мамандар даярлайтын білім ошағы болып қалыптасты. Өзінен кейінгілерге осы қамқорлығының өзі-ақ Әбекеңнің ел медицинасының болашағына қосқан үлесі екені сөзсіз. Еңбек ардагері кеңестік кезеңде медицина мекемелерінің заман талабына сай дамуына үлес қосты. Өз деңгейінде ұйымдастырылған емдеу-профилактикалық жұмыстардың нәтижесінде өлім-жітім кеміді, туберкулезге шалдыққандар саны күрт азайды. Әбдуәлі Жақсыбайұлы облыс медицинасына басшылық еткен тұста 30-дан астам емдеу-сауықтыру мекемелері ашылды. Соның 5-еуі орталық, 7-еуі қалалық, 3-еуі облыстық аурухана. Қоғамдық жұмыстарға да белсене араласқан азаматтың еңбегі ескерусіз қалмады. Ол 1973-1986 жылдар аралығында 5 рет халық депутаттары Советінің депутаты, Қазақстан Компартиясы облыстық комитетінің мүшесі болды. Екі мәрте Еңбек Қызыл Ту, Құрмет ордендерімен, бірнеше медальдармен марапатталды [12].

Ұлттық ассоциациясының шешімімен «Алтын дәрігер» атанған Ә.Жақсыбаев Оңтүстік Қазақстан облысының, Шымкент қаласының, Түлкібас, Бәйдібек аудандарының Құрметті азаматы [13].

Осылай талай қиын-қыстау кезеңдерді бастан өткеріп, өңірдің өркендеуіне өлшеусіз еңбек сіңірген ақсақал Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарындағы жаппай жекешелендіру тұсында қолында билігі бола тұрса да «өз күнімді өзім көремін, халықтың байлығы өзіне бұйырсын!» деп, бір дәріхананы да жекешелендіруді ойға алмапты. Бұл бүгінде орта буын дәрігерлері өздеріне ұстаз тұтып, әрбір жақсы ісін өнеге тұтқан азаматтың адалдығы екені анық.

Халықта «Егер адамда жақсы қасиет болмаса, оған бақ та, бақыт та қонбайды. Қанша алғыс алсаң, сонша ғұмыр жасайсың» деген сөз бар. Адамзат баласы дүниеге шыр етіп келгеннен, бұл жалған дүниенің қызығы мен шыжығына тоймастан өз ортасына, айналасына, халқына бар ақыл-парасатымен қызмет етеді. Біздің кең-байтақ Қазақстан Республикамызда, Түркістан

облысы мемлекеттік архивінің жеке тектік қор құжаттарында сақталып, отандық медицина саласында өзінің адал да тынымсыз қызметтерімен еліне елеулі, халқына қалаулы болған ел ағаларының ғұмыр тарихнамасы туралы деректер көпшілік қауымның көңілінен шығып, ұлтымыз, болашақ ұрпағымыз үшін өзіндік тәлім-тәрбие беретініне сеніміміз мол.

Әдебиеттер тізімі:

1. О.Г. Леонтьева «Формирование фондов личного происхождения в архивах Тверской области» // «Отечественные архивы» 2005 г. №6. (50-51 беттер)
2. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2018 жылғы 20 қыркүйектегі №576 қаулысымен бекітілген «Ұлттық архив қорының құжаттарын және басқа да архивтік құжаттарды мемлекеттік және арнаулы мемлекеттік архивтердің жинақтау, сақтау, есепке алу мен пайдалану қағидалары», 2 бет.
3. Түркістан облысының мемлекеттік архиві (әрі қарай – ТОМА), №53 қор, №1-43 тіз.
4. ТОМА, №693 қор, №4, №6, №7, №16, №24, 27, №31, №33, №34, №37 тізімдемелер.
5. ТОМА, №879 қор, №2, №5, №9, №10, №12, №16 тізімдемелер
6. ТОМА, №693 қор, 32 тіз., 1 іс, 2-3 беттер.
7. ТОМА, №693 қор, 32 тіз., 2 іс, 1-5 беттер.
8. Д.С. Сексенбаев «Шымкент облыстық ауруханасы», Шымкент қ., 1992ж.
9. ҚР медицина ғылымдары Академиясының академигі, профессоры, Қазақстан Республикасына еңбегі сіңген дәрігер Д.С. Сексенбаевтың библиографиясы. Бас редактор: Д.О. Даирбеков, Шымкент қ., 2009ж.
10. ТОМА, №728 қор, 1 тіз., 1 іс, 1-3 беттер;
11. ТОМА, №728 қор, 1 тіз., 22 іс, 1-4 беттер;
12. ТОМА, №728 қор, 1 тіз., 24-25 істер;
13. ТОМА, №728 қор, 1 тіз., 18-19 істер.

Алшыкенова Айгул Тореханқызы

Докторант 2 курса образовательной программы «История», Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева. e-mail: aigul_alshykenowa@mail.ru

Жуматай Самат

Докторант 3 курса образовательной программы «История», Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева. e-mail: kopeev95@mail.ru

ВРАЧИ, ВНЕСШИЕ ВКЛАД В РАЗВИТИЕ ОТРАСЛИ ЗДРАВООХРАНЕНИЯ ЮЖНО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ

Аннотация. В статье рассматривается жизнь и деятельность ветерана труда, доктора медицинских наук, профессора, Заслуженного врача Республики Казахстан, Заслуженного профессора Национального республиканского центра хирургии имени А.Н.Сызганова, обладателя премии «Золотой скальпель» и «Парасат» Дербисалы Сексенбаевич Сексенбаева и ветерана медицинской отрасли Жаксыбаева Абдуали Жаксыбаевича

Ключевые слова: документы личного происхождения, Чимкент, врач, медицина, благодарность.

Alshykenova Aigul

Doctoral student of the 2nd year of the educational program «History», L.N. Gumilyov Eurasian National University. e-mail: aigul_alshykenowa@mail.ru

Zhumatay Samat

Doctoral student of the 3rd year of the educational program «History», L.N. Gumilyov Eurasian National University. e-mail: kopeev95@mail.ru

Abstract. The article examines the life and work of veteran of labor, Doctor of Medical Sciences, Professor, Honored Doctor of the Republic of Kazakhstan, Honored Professor of the National Republican Center of Surgery named after A.N.Syzganov, winner of the Golden Scalpel and Parasat prize Derbisala Seksenbaevich Seksenbayev and veteran of the medical industry Zhaksybayev Abduali Zhaksybaevich

Keywords: documents of personal origin, Shymkent, doctor, medicine, gratitude.

References:

1. Leontieva O. G. «institutio pecuniarum originis personalis in archivis regionis Tver» / «archivi Domestici» 2005 N. 6. (pp. 50-51)
2. «Regulae acquisitionis, repositionis, ratiocinandi et usus documentorum Fundi Nationalis Archivi et aliorum documentorum archivalium per statum et archivum specialem statum», approbatum ex Decreto Regiminis Reipublicae Kazakhstan die 20 septembris 2018 No. 576, p. 2.
3. Archivum civitatis regionis Turcicae(infra – VOLUMINA), Institutum No. 53, album No. 1-43.
4. F. №693, №4, №6, №7, №16, №24, 27, №31, №33, №34, №37 inventore.
5. F. №879, №2, №5, №9, №10, №12, №16 inventore
6. F. №693, numerus 32., 1 casu, pp. 2-3.
7. F. №693, numerus 32., 2 casibus, pp. 1-5.
8. Seksenbayev D. S. «Shymkent Hospitalis Regionalis», Shymkent, 1992.
9. Bibliographia academici, Professor Academiae Scientiarum Medicarum Reipublicae Kazakhstan, Doctor Reipublicae Kazakhstan D. S. Seksenbayev Honoratus est. Editor-in-dux: Dairbekov D. O., Shymkent, 2009.
10. F. №728, 1 genu., 1 casu, pp. 1-3;
11. F. №728, 1 genu., 22 casibus, pp. 1-4;
12. F. №728, 1 genu. Casibus 24-25;
13. F. No. №728, 1 genu., Casibus 18-19.

Емельянова Анастасия Александровна

студентка исторического факультета
Оренбургского государственного
педагогического университета, Россия
e-mail: googldoodlmoogl@gmail.com

О БЫТОВОЙ ЖИЗНИ ПРАВОСЛАВНОГО ДУХОВЕНСТВА ОРЕНБУРГСКОЙ
ЕПАРХИИ НА РУБЕЖЕ ВЕКОВ (ПО МАТЕРИАЛАМ ОБЪЕДИНЕННОГО ГОСУ-
ДАРСТВЕННОГО АРХИВА ОРЕНБУРГСКОЙ ОБЛАСТИ)

Аннотация. Статья посвящена специфике организации быта православного духовенства Оренбургской епархии в конце XIX – начале XX веков. На основе архивных данных описывается внешняя и внутренняя обстановка церковных домов. Конкретно рассматриваются предметы декора и мебели. С опорой на письменные источники Оренбургской епархии приводятся примеры семей священников, описывающих домашнюю жизнь духовенства дореволюционного времени.

Ключевые слова: Оренбургская епархия, духовенство, семья, быт, дом.

В последние годы в исторической науке всё чаще наблюдается рост интереса к частной жизни различных социальных слоёв Российской империи. В значительной степени это связано с увеличением внимания к региональной истории и влиянию определённых областей на становление отечественной действительности. Изучение относительно «узкой», в территориальном смысле, истории невозможно без исследования повседневности местного населения. Обращение к изучению бытового уклада православного духовенства Оренбургской епархии не является случайным. Именно от этой категории населения во многом зависел культурно-просветительный уровень Оренбуржья, так как духовенство того времени являлось посредником между властью и простыми жителями.

Православное духовенство составляло совершенно незначительный процент от общего количества жителей Оренбургской губернии. Но несмотря на малочисленность оренбургского духовенства, нельзя не отметить их влияние на представителей других сословий. Священник был не просто лицом, связывающим человека с Богом, но и примером нравственности для большинства своих прихожан. Семья священнослужителя всегда привлекала внимание пастырей. Как раз по этой причине бытовая внеслужебная жизнь духовенства имела ряд своих особенностей, ведь считалось, что семья церковника является лицом своего прихода. От репутации священника и его семьи зависела и репутация всего причта. Поэтому можно сказать, что даже частная жизнь оренбургского православного духовенства всегда была на виду.

Особенно остро в среде оренбургского духовенства на рубеже веков стоял жилищный вопрос. Довольно часто случалось, что выпускнику духовной семинарии негде было расположиться по прибытии на место службы и эта проблема ложилась исключительно на его плечи. Прогонных денег, выделенных духовной консисторией, иногда не хватало даже на проезд до пункта, назначенного для служения, поэтому о найме жилой площади не могло быть и речи.

В XIX веке правительство пыталось решить эту проблему за счёт прихожан. Под угрозой закрытия храма прихожане обязывались построить дом для своего священника или же оплатить съёмную квартиру. Также встречались примеры выкупа причтовых домов в собственность церкви. В этом случае, паства отстраивала жилище на свои деньги, а когда строительство заканчивалось, епархия возвращала затраченные на строительство суммы. Так, в причтовом доме проживал псаломщик Нижнеушельской станицы Троицкого уезда Константин Александрович Протасов [1, л. 7]. Согласно архивным данным при 27 храмах города Оренбурга были обустроены церковные дома. Например, в собственности Дмитриевской церкви был: «Церковно-причтовый дом одноэтажный деревянный, оштукатурен снаружи и внутри и окрашен клеевой краской. Длина 6 саж. 2 аршина, ширина 3 саж. Покрыт железом, всех окон 11. Отапливается 3 печами. Дом постройки 1890 г., сохранность хорошая» [2, л. 9]. В таких домах проживало сразу несколько семей, что зачастую приводило к конфликтам между проживающими вместе священнослужителями. Ряд священнослужителей Оренбургской епархии со своими семьями проживали и в отельных домах.

Дома, отведённые причту, не отличались комфортными условиями. Нередкими были обращения церковников в епархию с просьбой улучшить или предоставить новые жилищные площади. В 1909 году в официальном печатном органе епархии «Оренбургские епархиальные ведомости» была опубликована запись оренбургского священника Петра Григорьева: «Дом церковный находился не в лучшем состоянии. По наружности дом сносный, обклеен обоями, в зале были даже обои двух сортов. Но начались ветры и холод, пошёл дождь и снег, и всё это свободно проходило в комнаты. Дом был плохо оконпачен и обмазан, вода мерзла не только в кухне, но и в комнате, и в зиму приходилось ходить в тёплой одежде и дома» [9, с. 222].

Интерьер домов священнослужителей в XIX веке соответствовал тенденциям того времени. Кроме того, по описаниям внутреннего убранства дома можно проанализировать материальное положение семьи иерея. Повсеместно обязательным атрибутом в доме священника были иконы, которые, традиционно, располагались в «красном углу». Количество и отделка икон также говорила о достатке семьи. Особо богатые иконы числились в описи имущества священника Орского уезда Василия Леонидова: образ Святого Спасителя на Кипарисовой доске с медною ризою в киоте, образ святого Василия Великого в киоте и образ Спасителя в раме за стеклом [3, л. 2]. Обычно иконы передавались по наследству или отдавались в качестве приданого дочерям священнослужителей.

Мебель в домах церковников не была разнообразной. Спали, в основном, на односпальных деревянных кроватях, которые застилались перинами. Материал спальных принадлежностей зависел от семейного достатка. Так, в доме вдовы священника Челябинского уезда Матрёны Владыкиной имелось: «одеяло, выстеганное на коленкоровой подкладке, ситцевое, а также пуховая перина и две полупуховые подушки» [4, л. 2]. Более состоятельные иереи, кроме деревянной мебели, могли позволить себе приобрести мягкую мебель, например, диваны или пуфики.

Указывало на материальный достаток семей в Российской империи наличие в доме какого-либо музыкального инструмента. Из-за дороговизны материала, не каждый мог себе позволить приобрести такие крупные инструменты как рояль, пианино или виолончель. Кроме того, курсы по музыкальному мастерству стоили немалых денег, особенно в отдалённых губер-

ниях. Посетитель дома, обнаруживший у хозяев такой предмет, мог сделать вывод и об образовательном уровне семейства. Подобный элемент роскоши находился у протоиерея Оренбургского кафедрального собора Николая Сергеевича Сперанского: в его доме было не только пианино, но и богато украшенная подставка для нот [5, л. 17].

Несмотря на общую строгость домов оренбургского духовенства, в конце XIX века церковники старались украсить своё пространство картинами, настенными часами и фотографиями. Согласно архивным данным, в доме священника Иоанна Назарова на стене в парадной комнате находился снимок студентов Оренбургской духовной семинарии [6, л. 1].

Одной из главных особенностей повседневной жизни семей причта являлось обязательное соблюдение поста. Всего в церковном календаре отмечено 200 постных дней, что является основанием предполагать возможную скудность пищи церковников. К сожалению, нам почти неизвестна информация о питании оренбургского духовенства. Однако, судя по описям местных священнослужителей, можно предположить, что любили пить чай с сахаром. На это указывают разнообразные чайные комплекты, многочисленные чайные ложки, щипчики для сахара, сахарницы и самовары. Такие предметы быта числились у священников Петра Уварова Троицкого уезда и Петра Никольского Челябинского уезда [7, л. 19].

Из-за частой нехватки денег оренбургскому духовенству приходилось держать своё хозяйство. Двор дома обыкновенно занимали небольшие грядки с овощами и зеленью. Нередко в хозяйстве имели кур и гусей. Священники посостоятельнее покупали себе лошадей, коров и другой крупнорогатый скот. Как правило, жёны бедных священнослужителей были вынуждены торговать продукцией, выращенной на своём дворе.

Естественно, для живности и хранения запасов необходимы были специальные хозяйственные постройки. Обычно это были амбары, сараи и погреба. В некоторых домах можно было найти благоустроенные конюшни и даже каретники. Например, во дворе у священника Троицкого уезда Петра Афанасьевича Уварова имелась деревянная баня, амбар с погребом и каретник, покрытые тесом [8, л. 3].

Служебная деятельность клириков в храме была тяжёлой и занимала большую часть повседневной жизни, поэтому на ведение собственного хозяйства у клириков не оставалось ни времени, ни сил. Нередко приходилось просить помощи у своих прихожан, но те не изъявляли к этому особого желания и находили объективные, на свой взгляд, причины, чтобы отказать священнику. Из-за этого клирики были вынуждены нанимать крестьян, что не приносило им финансовой выгоды. Сами священнослужители писали о дороговизне нанятых рабочих: «в здешних местах поденщики берут и в зимний день от 20 до 25 копеек серебром пеший, а конный в летний от 30 до 40 копеек серебром. В летний день пеший – от 30 до 75 копеек серебром, конный от 75 копеек до 1 рубля». Также они сообщали, что «работу чужую и вынужденную, редкий найдётся исполнить её добросовестно».

Таким образом, бытовая жизнь православного духовенства Оренбургской епархии XIX-XX веков была несовершенной. Во многом образ жизни приходского духовенства Оренбуржья формировался под влиянием всех правил и ограничений в быту, которые установила Русская Православная церковь. Среди духовенства Оренбургской губернии встречались и те, кто жил за чертой бедности. Тем не менее, некоторые священнослужители имели собственные дома, но и их быт нельзя назвать достаточно комфортабельным.

Список источников и литературы

1. Объединенный государственный архив Оренбургской области. Ф. 173. Оп. 9. Д. 1532. Л. 7об.
2. ОГАОО. Ф. 173. Оп. 9. Д. 686. Л. 9.

3. ОГАОО. Ф. 176. Оп. 1. Д. 209. Л. 2.
4. ОГАОО. Ф. 173. Оп. 4. Д. 6744. Л. 2об.
5. ОГАОО. Ф. 176. Оп. 1. Д. 207. Л. 17.
6. ОГАОО. Ф. 176. Оп. 1. Д. 208. Л. 1.
7. ОГАОО. Ф. 176. Оп. 1. Д. 207. Л. 19.
8. ОГАОО. Ф. 176. Оп. 1. Д. 207. Л. 3.
9. Григорьев П., Оренбургские епархиальные ведомости. 1909. №14. Часть неофициальная. С. 222

Емельянова Анастасия Александровна

Орынбор Мемлекеттік педагогикалық университеті тарих факультетінің студенті

**ҒАСЫРЛАР ТОҒЫСЫНДАҒЫ ОРЫНБОР ЕПАРХИЯСЫ ПРАВОСЛАВ ДІНБАСЫЛАРЫНЫҢ КҮНДЕЛІКТІ
ӨМІРІ ТУРАЛЫ (ОРЫНБОР ОБЛЫСЫНЫҢ БІРІККЕН МЕМЛЕКЕТТІК АРХИВІНІҢ
МАТЕРИАЛДАРЫ БОЙЫНША)**

Аңдатпа. Мақала XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы Орынбор епархиясының православ дінбасыларының тұрмыстық тіршілік ерекшеліктеріне арналған. Мұрағаттық мәліметтер негізінде дін қызметкері үйлерінің сыртқы және ішкі жағдайлары сипатталады. Атап айтқанда үйдің жиһаздары мен безендірілуі қарастырылады. Орынбор епархиясының жазбаша дереккөздеріне сүйене отырып, революцияға дейінгі діни қызметкерлердің үй өмірін сипаттайтын отбасы мысалдары келтірілген.

Түйін сөздер: Орынбор епархиясы, дін қызметкерлері, отбасы, тұрмыс, үй.

Emelyanova Anastasia Alexandrovna

student of the Faculty of History, Orenburg State Pedagogical University

**ON THE EVERYDAY LIFE OF THE ORTHODOX CLERGY OF THE ORENBURG DIOCESE AT THE TURN OF THE
CENTURY (BASED ON THE MATERIALS OF THE JOINT STATE ARCHIVE OF THE ORENBURG REGION)**

Abstract. The article is devoted to the specifics of the organization of the life of the Orthodox clergy of the Orenburg diocese in the late XIX - early XX centuries. On the basis of archival data, the external and internal situation of the priest's houses is described. Decorative items and furniture are specifically considered. Based on the written sources of the Orenburg diocese, examples of families of priests describing the home life of the clergy in pre-revolutionary times are given.

Keywords: Orenburg diocese, clergy, family, life, home.

References

1. Об»единенный государственный архив Оренбургской области. Ф. 173. Оп. 9. Д. 1532. Л. 7об.
2. ОГАОО. Ф. 173. Оп. 9. Д. 686. Л. 9.
3. ОГАОО. Ф. 176. Оп. 1. Д. 209. Л. 2.
4. ОГАОО. Ф. 173. Оп. 4. Д. 6744. Л. 2об.
5. ОГАОО. Ф. 176. Оп. 1. Д. 207. Л. 17.
6. ОГАОО. Ф. 176. Оп. 1. Д. 208. Л. 1.
7. ОГАОО. Ф. 176. Оп. 1. Д. 207. Л. 19.
8. ОГАОО. Ф. 176. Оп. 1. Д. 207. Л. 3.
9. Grigor'ev P., Orenburgskie eparhial'nye vedomosti. 1909. №14. Chast' neoficial'naya. S. 222

МРНТИ 13.71

Әбенова Айтбала Махмұтқызы

Қазақстан Республикасы Ғылым
және жоғары білім министрлігі
Мемлекет тарихы институтының
аға ғылыми қызметкері
Астана, Қазақстан Республикасы
e-mail: maxmudkizi@mail.ru

ТАРИХ ҒЫЛЫМЫН ДАМУДАҒЫ АРХИВТІҢ РӨЛІ

Аңдатпа. Мақалада Қазақстанда архив ісінің құрылу, қалыптасу және даму тарихы қарастырылады. Тарихи сананы қалыптастырудағы архив рөлінің маңыздылығы сипатталады. Қазақстан Республикасының Президенті К.К. Тоқаев белгілеп берген тарихи жадыны сақтау мен ұлттық сананы қалыптастырудың біртұтас саясаты аясында архивтердің саяси қуғын-сүргін материалдарын сақтау мен зерделеу жөніндегі міндеттерін іске асырып жатқандығы баяндалады.

Бүгінгі таңда, құжатталған ақпарат көлемінің қарқынды өсу дәуірінде және қоғамның өсіп келе жатқан қажеттіліктері аясында архивтерге деген сұраныс арта түсті. Олардың ашықтығы мен қолжетімділігі ғылымды, мәдениетті, білім беруді және жалпы қоғамды дамытудың қажетті шарты болып табылады.

Ұлт тарихын зерттеп, жазу барысында, әрине, архив құжаттарын пайдаланудың маңызы зор. Архив деректерін тиімді пайдалану арқылы Қазақстан тарихының «ақтаңдақ» беттерін зерттеуге мүмкіндік туады. Осыған байланысты, Қазақстандағы архив ісінің қалыптасу тарихы мен қызметін зерттеу өзекті тақырыптардың бірі болып табылады.

Қазақстанда архив ісін жүйелі жаңғыртудың басталуы Ұлттық архив қорын Қазақстан халқының тарихи-мәдени мұрасының ажырамас бөлігі ретінде айқындайтын 1998 жылы қабылданған ҚР «Ұлттық архив қоры туралы» заңға негізделді. Заңның қабылдануы Қазақстанның архив мұрасын анықтаудың, танымал етудің ауқымды жобасының бастамасы ретінде қарастырылады.

Түйін сөздер: архив, архив ісі, құжаттар, тарихи-мәдени мұра, тарихи дереккөздер, тарихи сана, тарих ғылымы.

Кіріспе. Архив қызметі бізге еліміздің бай тарихи-мәдени мұрасының деректі және ажырамас бөлігін жеткізуге арналған. Әр елдің өз тарихы, әр адамның өз өмірбаяны бар. Өткенді зерттеу, түсіну, есте сақтау керек. Біздің ата - бабаларымыздың тарихы, бұл - біздің тарихымыз,

ол қандай болса да, біз оны өзгерте алмаймыз. Өткенді ұмытуға хақымыз жоқ. Біз білетін, есте сақтайтын және сақтай алатын барлық нәрсені болашақ ұрпаққа аманат ету, бұл-біздің басты міндеттеріміздің бірі.

Құжаттар коллекциясы әрқашан білімді қоғамның ажырамас контексті, зерттеу ой-өрісін ынталандыратын қоғамның прогрессивті қабатын тудыратын мәдени орта болып табылады. Бүгінгі таңда архивтер тарих ғылымын дамыту үшін өмірлік маңызды кеңістік болып қала береді. Сондықтан тарихшылар архив құжаттарының болашағы үшін алаңдайды. Өйткені, архив тарихи зерттеулердің тағдырын анықтайды. Қазіргі қарқынды дамып келе жатқан тарих ғылымының болашағы ақпараттық қоғамда ғылыми әлемге үлкен алаңдаушылық туғызуы кездейсоқ емес.

Қазақстан архив ісінің даму, өркендеу тарихы күрделі кезеңдерді бастан кешірді. Қазақстан архивінің қалыптасу тарихын бұрынғы КСРО архивінің даму тарихынан бөле қарауға болмайды. Архив ісінің тарихын саралап зерттеу, құжаттарының құрамы мен мазмұнын баяндау, тарих ғылымының негізгі бағыттары қатарына жатады.

Зерттеу әдіснамасы. Зерттеу тақырбының мақсаты архивтік құжаттарға қолжетімділікті қамтамасыз ету және құжаттарды пайдалану мен ұйымдастыру мәселелерін анықтау болып табылады. Зерттеу архив саласындағы заңнамалық және заңға тәуелді нормативтік құқықтық актілерді, қаулылар мен заңдардың ерекшеліктерін анықтау үшін салыстырмалы талдау әдісін қолдануға негізделген. Тарихи деректерге қол жеткізудің қолданыстағы тәжірибелерінің жиынтығын бағалау үшін жүйелік тәсіл де қолданылады. Талдау, жүйелеу, тарихи сипаттау, қорытындылау әдістерінің барысында архив материалдары ғылыми зерттеулердің іргелі негізі болып табылады.

Талдау. Қазіргі кезеңде мемлекеттік архивтердің ғылыми негіздегі негізгі міндеті – құжаттарды рәсімдеу және бағалау, іріктеу және сақтауға қабылдауды ұйымдастыру, олардың сақталуын қамтамасыз ету және архивтік құжаттарды пайдалануды ұйымдастыру болып табылады [1].

Көрнекті тарихшы және тарих ғылымын насихаттаушы С.О. Шмидт өз еңбектерінің бірінде «Архив байлығына деген қызығушылықтың артуы – бұл қоғамдық сананы, халықтың тарихи жадын қалыптастырудағы архив рөлінің артуының кепілі» деп атап өтті [2]. Тарихи-деректік біліммен танылған ғалымның архив жайында осылайша айтуы кездейсоқтық емес.

Революцияға дейінгі архив ісінде ортақ және бірыңғай заңнамалық базаның болмауы тарихи және басқа да әлеуметтік ғылымдардың дамуына кедергі келтірді. 1998 жылы 22 желтоқсанда қабылданған ҚР «Ұлттық архив қоры мен архивтер туралы» заңы Қазақстандағы архив ісі саласының қоғамдық қатынастарын реттейтін негізгі құқықтық акті болып табылады [3]. Осы заңның нәтижесінде архивтер биліктің ажырамас атрибутына айналды және мемлекеттік басқару құралы ретінде де орнықты. Заңның қабылдануы еліміздегі архив ісінің дамуына тың серпін берді. 20 жыл ішінде республикадағы заңнаманың талаптарына сәйкес, заң көптеген өзгерістерге ұшырады, 30 рет толықтырулар мен түзетілер енгізілді, 80-нен астам әртүрлі нормативтік құқықтық актілер әзірленді және бекітілді. Жалпы, заңның негізгі принциптері мен нормалары өзгеріссіз қалды. Қолданыстағы заң азаматтардың өз құқықтарын жүзеге асыруына және құжаттарға қол жеткізуіне қызмет етеді [4].

Қазақстанда архив ісінің тарихы 1794 жылы салынған Бөкей Ордасы архивімен тығыз байланысты. Алғашқы архив Батыс Қазақстан аймағындағы Ішкі Ордада қалыптасып, Бөкей хандығының архиві атауымен белгілі болды. Ішкі Ордадағы архив ісінің бастауында Әбілқайыр ханның ұрпағы Бөкей сұлтан тұрды. Ал оның ісін жалғастырушы Жәңгір ұлы Бөкей болды [5]. Міне, сол архив қоры Қазақстан Республикасының қазіргі Ұлттық архив қорының басты бөлігін құрайды.

Қазақстандағы архив ісінің дамуына РСФСР Халық Комиссарлар Кеңесінің 1918 жылғы 1 маусымдағы «РСФСР-дағы архив істерін орталықтандыру және қайта құру» атты декрет өзінің игі ықпалын тигізді [6].

Бұл декрет КСРО - дағы архив ісін ұйымдастырудың негізін салушы құжат болды. Мекемелердің архивтері Үкіметтің бұйрықтарына қарамастан, ондаған жылдар бойы өздері жасаған және аяқтаған құжаттарды ғана емес, сонымен бірге, жойылған деректі кешендерін де сақтап келді.

Осыған байланысты, архивтік істі мемлекеттік басқарудың дербес саласына бөліп көрсету қажет болды, ол үшін тарихи архивтерді ведомстволардан алып, оларды арнайы құрылған мемлекеттік қоймаларға беру, сондай-ақ, тарихи архивтерді ведомстволар мен мекемелердің материалдарымен ұдайы жинақтауды қамтамасыз ету қажет болды.

1918 жылғы 1 маусымдағы Жарлық елдегі архив ісін жаңаша ұйымдастырудың мәнін көрсетті және архивтік реформаның басталуын белгіледі. Аталған декрет бойынша барлық мекемелердің істері мен құжаттарын сақтау мақсатында бірыңғай мемлекеттік архив қоры құрылды [7].

Бірыңғай мемлекеттік архив қорының құрамына тек ведомстволық тарихи архивтердің құжаттары ғана емес, сонымен қатар, орталық мекемелердің, жергілікті әкімшіліктердің, қоғамдық ұйымдардың ағымдағы іс жүргізу құжаттары, сондай-ақ жеке меншік қорлар мен жинақтары кірді.

Кеңес үкіметінің алғашқы жылдары тек мемлекеттік құрылымда ғана емес, сонымен бірге қоғамның бүкіл өмірінде де түбегейлі өзгерістермен сипатталды. Мемлекет меншігіне өтіп, мүліктерінен айырылған кәсіпорындар, банктер, дүкендер және т.б. жер иеліктерінің қожайындары иеліктерін тастап кетті. Сонымен бірге, деректі құжаттар қиын жағдайға тап болды, олардың көпшілігі жойылды.

1918 жылы маусымда РКФСР Халық ағарту комиссариаты құрылымында Жарлықпен құрылған бас архивтер жаңа үкімет таратқан мекемелер мен ұйымдарда, шіркеу архивтерінде сақталған құжаттық кешендерді сақтау және жинақтау бойынша ауқымды жұмыстарды жүргізді.

Кеңестік кезеңде Қазақстандағы мемлекеттік архив Қазақ АКСР Халық ағарту комиссариаты, Қазақ КСР Ішкі істер халкоматы, Қазақ КСР-ның Әділет министрлігі, ҚазКСР Министрлер Кеңесі жанындағы Бас архив басқармасына бағындырылды. Бас архив басқармасы деген мемлекеттік орган еліміздегі барлық мемлекеттік архивтердің жұмысын реттеп, белгілі бір стратегиямен басқаруды қамтамасыз етіп отыратын [8].

1921 жылы 5 сәуірде Қазақ Өлкелік Бас архив басқармасы ұйымдастырылды. Ол 1922 жылғы күзде Өлкелік Орталық архив деп аталды. 1921 жылдың тамызында Қазақ АКСР-і Ағарту халық комиссариатының Академиялық орталығы А. Байтұрсыновтың жетекшілік етуімен ел тарихы мен мәдениетінің жазба дерек көздерін жинау, зерттеу және насихаттау жөнінде ұсыныс көтерді. Сол жылдың күзінде құрылған ҚазКСР-і Орталық мемлекеттік архиві ұйымдар мен мекемелерден түскен құжаттарды архив қоймаларында жоспарлы түрде жинап, сақтауға кірісті.

Ал Кеңес Одағы тұсында 1924 жылы Бүкілодақтық коммунистік партиясы Қазақ (қырғыз) өлкелік комитетінің жанынан «истпарт» (Коммунистік партия мен Қазан революциясы тарихы жөніндегі комиссия) құрылып, оған Сәкен Сейфуллин басшы болып тағайындалады. Сол кездің өзінде архив саласына айырықша көңіл бөлініп, өкілеттілігі өте мықты болды.

КСРО-да 1920-шы жылдардың аяғында, тоталитарлық режимнің орнатылуына байланысты, архивтердегі зерттеулерге негізделген жұмыстардың тақырыбы қатаң шеңбермен шектелді. Діни қызметкерлер, шіркеу тарихы туралы шығармаларды жариялауды тоқтатты. Көрнекті қайраткерлердің қоғамдық өмірдегі және мемлекеттілікті қалыптастырудағы сіңір-

ген еңбектері туралы құжаттардың басым бөлігі түрлі жасанды шектеулер қою арқылы зерттеушілерге берілмеді. Мәселен, азамат соғысы тұсында Орал облыстық басқармасының құжаттарын казактар жойып жіберген. Көптеген құжаттардың жойылуына кеңестік биліктің оларды «бай-кулактардың ісі» деп тануы себепкер болды.

1925 жылы Қазақстан астанасын Қызылордаға көшірген кезде осы құнды архивтік деректемелер Орынборда қалып қойды. 1928-1929 жылдары архив мекемелерін Қызылордадан Алматыға көшіргенде де деректер мен құжаттық материалдардың белгілі бір бөлігі жоғалды. Оңтүстік Қазақстан, Жетісу және Сырдария облыстарының тарихына қатысты құжаттардың елеулі бөлігі Ташкентте қалып, Өзбекстанның мемлекеттік мүлкі саналды.

Кеңес үкіметі жылдарында Қазақстан архивтерінің құжаттық қорлары әлсін-әлсін «таза-лау» мен аса құпиялық бақылауға алынып отырды. 20-50 жылдардағы Қазақ халқының ауыр жағдайына кәулік ететін құжаттар тарихи құндылығы жоқ деген желеумен алынып тасталды және отқа өртелді. Олармен бірге партия комитеттері мен үкіметтік құрылымдар ұйымдарының жұмысындағы қателіктер мен кемшіліктер туралы мәліметтер бар құжаттар да жойылды.

1930 жылдардың ортасынан бастап XX ғасырдың тарихы әсерленіп, бұрмаланды. Өйткені, эмиграцияға ұшырағандардың және халықтың жауы деп жарияланғандардың есімдері, бұл ғасырдың басындағы революциялық қайраткерлер туралы деректерге «Құпия», «Ерекше құпия», «Жариялауға жатпайды» деген белгілер соғылып, олар арнаулы жабық қорларда ұсталды. Әсіресе, жаппай саяси қуғын-сүргін құрбандарына қатысты құжаттар тәркіленіп, ізсіз-түзсіз жоғалып кетті [9].

1980 жылдардың аяғы 1990 жылдардың басында зерттеушілер үшін ұсынылмаған, тіпті рұқсат етілмеген тақырыптарға жататын архивтік құжаттар қол жетімді бола бастады. Осы жылдардан бастап бұрын тыйым салынған XX ғасырдың 20-50 жылдар аралығындағы ашаршылық нәубеті мен жаппай саяси қуғын-сүргін тақырыптарына ғылыми диссертациялар қорғалды. Өйткені, заман талабы кеңестік дәуірдің ең қасіретті кезеңдерін көрсететін деректерді арнайы зерттеуді қажет етті. Алайда, бұл біздің өткенімізге тек елімізде ғана емес, сонымен қатар шетелде де қызығушылық тудыратын жағдайлардың бірі болды және бұрын-соңды жарияланбаған белгісіз немесе бұрын-соңды белгілі емес архив материалдарының бағдарламаларын жасауға ынталандырды.

Зерттеу нәтижесі. Тарихи әділеттілікті қалпына келтіру мақсатында жаппай саяси қуғын-сүргіндерге ұшыраған адамдарға қатысты 1993 жылғы 14 сәуірде Қазақстан Республикасының заңы қабылданды. Бұл заңда саяси себептер бойынша елден аласталған, тұрған жерлерінен немесе мекенді аудандарынан айдауға, жер аударуға жіберілген, арнайы қоныс аударылған, бостандығын шектеп, еңбекке ықтиярсыз тартылған адамдардың бәрі ақталған адамдар деп жарияланады [10]. Бүгінгі таңда тарихи жады мен әділеттілікті қалпына келтіру үшін ҰҚК, ІІМ және басқа да мемлекеттік құрылымдардың архивтерінен анықталған тарихи дереккөздер ерекше маңызға ие болып отыр.

2020 жылғы 24 қарашада Президент Қасым-Жомарт Тоқаевтың сталиндік қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау туралы № 456 Жарлығының шығуы, осыдан кейін мемлекеттік комиссия құру және оның нақты құзыреттерін бекіту маңызды сәт болды. Мемлекеттік комиссияның алдына саяси қуғын-сүргін құрбандарының тарихи әділдігін қалпына келтіру, жазықсыз сотталғандар мен саяси қуғын-сүргінге ұшырағандарды ақтау процестерін ғылыми зерттеу, зерттеушілер үшін жабық архивтердегі материалдардың қолжетімділігін қамтамасыз ету, ұсыныстар әзірлеу, саяси қуғын-сүргін құрбандарының мәңгілік жадын сақтау бойынша бірқатар маңызды міндеттер қойылды [11].

XX ғасырдағы саяси қуғын-сүргін материалдарын зерделеу міндеттерін іске асыру барысын-

да «Ақмола өңірі – архив құжаттарында (XX ғ. 20-40 жж)», құжаттар мен материалдар жинағы жарық көрді. Құрастырушылар: Г.Т. Исахан, К.М. Ильясова, Қ.Ф. Дәркенова, А.С. Макипов, С.И. Тергембаев – Астана, 2022.

Құжаттар жинағына 1917-1919 жж. жарық көрген «Қазақ», «Бірлік туы», «Сарыарқа», «Жас азамат», «Халық еркіндігі» сияқты ұлттық мерзімді басылымдар, саяси науқандар мен жаппай қуғын-сүргіндерге қатысты бұйрықтар нұсқаулықтар, қаулы, қарарлар мен шешімдер, қуғынға ұшыраған жергілікті тұрғындардың арыз шағымдары мен талаптары, ресми баяндау жазбалары, статистикалық мәліметтер және саяси құқығынан айрылған адамдардың тізімдері енгізілген [12].

Ұсынылған құжаттар мен материалдар жинағы «Дәстүрлі қазақ қоғамының трансформациялануы» (№1- №91), «Күштеп ұжымдастыру және дәстүрлі қазақ шаруашылығының күйреуі» (№92-№204), «Жаппай саяси қуғын-сүргіндер» (№205-№248) деп аталатын тараулардан тұрады. I- тарауға енген материалдар 1917-1923 жылдарды қамтиды. II тарауға енген материалдар 1925-1933 жылдарды, III тарауға енген материалдар 1935-1945 жылдарды қамтиды.

Астана қаласы Мемлекеттік архивінің қорларында сақталған және алғаш рет жарияланған құжаттардың тұтас кешені архив ісінің қалыптасуының жаңа көрінісін құрайды. Бұл жинаққа сол кезеңдегі қоғамның шынайы келбетін ашатын 248 құжат топтастырылды.

Бірегей құжаттар мен материалдар жинағын басып шығару Қазақстан Республикасы Президенті Қ.К. Тоқаевтың «Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөнінде мемлекеттік комиссия туралы» және 2020 жылдың 24 қарашадағы № 456 Жарлығы аясында дайындалған. Бұл құжаттар кешені архив ісінің тарихына ғана емес, сонымен бірге Қазақ мемлекеттілігінің тарихына және Қазақ тарихына, жалпы мәдениетіне де үлес қосатын үлкен ғылыми жобаның нәтижесі болып табылады.

Құрастырушы авторлар өз саласының деректі тарихын архив ісін дамыту, мемлекеттік архивтер жүйесін қалыптастыру, архив қорларын жинау, археографиялық сипаттау және түсініктеме беру бойынша орасан зор жұмыс жасады.

Мемлекеттік комиссия мүшелері құзырлы мемлекеттік органдармен бірлесіп, ведомстволық архивтерді құпиясыздандыру және қуғын-сүргін құрбандарын ақтау бағытындағы жұмысын әрі қарай жалғастыра береді. Ғылыми-зерттеу жұмысының нәтижелері бойынша есімдері әлі ақталатын жерлестеріміз туралы көп томдық жинақ басып шығару жоспарлануда. Мемлекеттік архивтер XX ғасырдағы саяси қуғын-сүргін тарихы жөніндегі құжаттарды сақтау мен зерделеудің орталығы ретінде ғылыми-анықтамаларды, нұсқаулықтар мен әдістемелік құралдарды әзірлеуді де жоспарлап отыр.

Қорытынды. Қорыта келгенде, мемлекеттік архивтердің маңызы айтарлықтай артып келеді. Қазақстандағы архив ісінің тарихы барлық жерлердегі сияқты, өтпелі кезеңді өткеріп жатқанына қарамастан, архив қорын қалыптастырудағы қағидаттар өзгеруде. Бүгінгі таңда архив мемкемелерін ғылыми-әдістемелік және ғылыми-зерттеу орталығы деп айтуға болады. Архив қорларынан анықталған және ғылыми айналымға енгізілген құжаттар бізге өткенге үңілуге, сол кездегі атмосфераны сезінуге және қазіргі жарияланымның ықпалында болған белгілі оқиғаларды өзгеше қарауға мүмкіндік береді. Бұл құжаттар Қазақстанның қалыптасу тарихын зерделеудің маңызды тарихи көзі болып табылады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Постановление Правительства Республики Казахстан от 26 января 2001 года «О Концепции развития архивного дела в Республике Казахстан на 2001-2005 годы» // https://adilet.zan.kz/rus/docs/P010000146_ (Дата обращения: 26.01. 2023).

2. Шмидт С.О. Архивы и историки-любители // Памятники письменности в культуре познания истории России. В 2 т. Т. 2. От Карамзина до «арбатства» Окуджавы. Кн. 1. – М.: Языки славянских культур, 2009. 87-93 сс.
3. Закон Республики Казахстан от 22 декабря 1998 года «О Национальном архивном фонде и архивах» // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z980000326> (Дата обращения: 26.01. 2023).
4. Конституция Республики Казахстан. – 1995. 30 августа // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K950001000>.
5. Западно-Казахстанская область. Энциклопедия. – Алматы: Арыс, 2002. – 252 с.
6. Основные декреты и постановления Советского правительства по архивному делу. 1918-1919 гг. – М.: 1985.
7. Сариева Р., Абдуллина А. Очерки по истории организации архивного дела в Казахстане (1918-1945). – Алматы: Арыс, 2006. – 324 с.
8. Казахстан. Национальная энциклопедия. Том 1. – Алматы: 1998. – 719 с.
9. История Казахстана (с древнейших времен до наших дней). В пяти томах. Том 4. – Алматы: Атамұра, 2010. – 752 с.
10. Закон Республики Казахстан от 14 апреля 1993 года «О реабилитации жертв массовых политических репрессий» // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z930002200>.
11. Указ Президента Республики Казахстан от 24 ноября 2020 года «О Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий» // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2000000456>.
12. Акмолинский регион в архивных документах (20-40 гг. XX в.). Сборник документов и материалов. – Астана: 2022. – 476 с.

Абенова Айтбала Махмұтовна

Институт истории государства Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан

РОЛЬ АРХИВА В РАЗВИТИИ ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКИ

Аннотация. В статье рассматривается история создания, становления и развития архивного дела в Казахстане. Охарактеризовано значение роли архива в формировании исторического сознания. В рамках единой политики по сохранению исторической памяти и формированию национального самосознания, обозначенной Президентом Республики Казахстан Токаевым К.К., заявлено, что архивы реализуют задачи по сохранению и изучению материалов по истории политических репрессий

Сегодня, в эпоху стремительного роста массива доступной информации, архивы стали наиболее востребованными в рамках возросших потребностей научного сообщества. Их открытость и доступность являются необходимыми условиями для развития науки, культуры, образования и общества в целом

Использование архивных документов имеет большое значение в процессе исследования национальной истории. Эффективное использование архивных данных способствует всестороннему изучению «белых пятен» в истории Казахстана. В связи с этим одной из наиболее актуальных тем является изучение истории становления и деятельности архивного дела в Казахстане

Важная роль в модернизации архивного дела в Казахстане была заложена законом 1998 года «О Национальном архивном фонде Республики Казахстан», который определяет значение Национального архивного фонда как неотъемлемой части исторического и культурного наследия Казахстана. Принятие этого закона стало началом масштабного проекта по выявлению и популяризации архивного наследия Казахстана

Ключевые слова: архив, архивное дело, документы, историко-культурное наследие, исторические источники, историческое сознание, историческая наука.

Abenova Aytbala Makhmutovna

The Institute of History of the State of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan

THE ROLE OF ARCHIVE IN THE DEVELOPMENT OF HISTORICAL SCIENCE

Abstract. The article discusses the history of the creation, formation and development of archiving in Kazakhstan. The significance of the role of archive in the formation of historical consciousness is characterized. Within the framework of a unified policy for the preservation of historical memory and the formation of national consciousness, designated by the President of the Republic of Kazakhstan Tokayev K.K., it is stated that the archives implement the tasks of preserving and studying materials on the history of political repressions.

Today, in an era of rapid growth in the array of available information, archives have become the most in demand as part of the increased needs of the scientific community. Their openness and accessibility are necessary conditions for the development of science, culture, education and society as a whole.

The use of archival documents is of great importance in the process of research and study of national history. The effective use of archival data contributes to a comprehensive study of the “white spots” in the history of Kazakhstan. In this regard, one of the most relevant topics is the study of history of the formation and activities of archiving in Kazakhstan.

An important role in the modernization of archiving in Kazakhstan was laid by the 1998 law “On the National Archival Fund of the Republic of Kazakhstan”, which determines the significance of the National Archival Fund as an integral part of the historical and cultural heritage of Kazakhstan. The adoption of this law was the beginning of a large-scale project to identify and popularize the archival heritage of Kazakhstan.

Key words: archive, archiving, historical and cultural heritage, written sources, historical consciousness, historical science.

References

1. Postanovlenie Pravitel'stva Respubliki Kazahstan ot 26 yanvarya 2001 goda «O Konceptcii razvitiya arhivnogo dela v Respublike Kazahstan na 2001-2005 gody» // https://adilet.zan.kz/rus/docs/P010000146_ (Data obrashcheniya: 26.01. 2023).
 2. Shmidt S.O. Arhivy i istoriki-lyubiteli // Pamyatniki pis'mennosti v kul'ture poznaniya istorii Rossii. V 2 t. T. 2. Ot Karamzina do «arbatstva» Okudzhavy. Kn. 1. – M.: Yazyki slavyanskih kul'tur, 2009. 87-93 ss.
 3. Zakon Respubliki Kazahstan ot 22 dekabrya 1998 goda «O Nacional'nom arhivnom fonde i arhivah» // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z980000326> (Data obrashcheniya: 26.01. 2023).
 4. Konstituciya Respubliki Kazahstan. – 1995. 30 avgusta // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K950001000>.
 5. Zapadno-Kazahstanskaya oblast'. Enciklopediya. – Almaty: Arys, 2002. – 252 s.
 6. Osnovnye dekrety i postanovleniya Sovetskogo pravitel'stva po arhivnomu delu. 1918-1919 gg. – M.: 1985.
 7. Sarieva R., Abdullina A. Ocherki po istorii organizacii arhivnogo dela v Kazahstane (1918-1945). – Almaty: Arys, 2006. – 324 s.
 8. Kazahstan. Nacional'naya enciklopediya. Tom 1. – Almaty: 1998. – 719 s.
 9. Istoriya Kazahstana (s drevnejshih vremen do nashih dnei). V pyati tomah. Tom 4. – Almaty: Atamura, 2010. – 752 s.
 10. Zakon Respubliki Kazahstan ot 14 aprelya 1993 goda «O reabilitacii zhertv massovyh politicheskikh repressij» // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z930002200>.
 11. Ukaz Prezidenta Respubliki Kazahstan ot 24 noyabrya 2020 goda «O Gosudarstvennoj komissii po polnoj reabilitacii zhertv politicheskikh repressij» // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2000000456>.
- Akmolinskij region v arhivnyh dokumentah (20-40 gg.XXv). Sbornik dokumentov i materialov. –

Токсарина Бану Ербулатовна

Заместитель руководителя Административно-информационной службы
Государственного учреждения «Государственный архив города Астаны»
b.toxarina@gosarhiv.kz

СОХРАНЕНИЕ ИСТОРИИ В ВЕК ЦИФРОВИЗАЦИИ

Аннотация. В статье рассматриваются требования и подготовка документов к оцифровке.

Ключевые слова: сканер, оцифровка, цифровизация, «Цифровой Казахстан», расшивка документов, архивные документы

1. Архив и цифровизация

Сегодня цифровизация является стратегическим приоритетом развития государства. Деятельность по оцифровке документов была поддержана на государственном уровне. Важным шагом в этом направлении стало принятие в 2013 году Государственной программы «Информационный Казахстан-2020», в которой наряду с другими отраслями деятельности затронуты механизмы перехода к информационному обществу и в архивной отрасли. Документ был направлен на развитие компьютеризации государственных архивных учреждений, интенсивного внедрения информационных технологий в архивное дело. В рамках этой государственной программы Архив города Нур-Султана в 2018 г. принял Концепцию автоматизации, для поэтапной ее реализации была утверждена Стратегия развития архива на 2019-2021 гг. Для достижения поставленных целей с 2018 года Архивом проделана системная масштабная работа по оцифровке документов для формирования электронного архива.

Новым шагом в развитии IT-технологий в архивной сфере стало принятие также в 2017 году государственной программы «Цифровой Казахстан». Одной из главных задач, поставленной перед архивами, является цифровизация архивных документов. Цель этого глобального масштабного мероприятия – ознакомление, предоставление и раскрытие архивных документов пользователям. В связи с чем, перевод архивных документов в цифровой формат является наиболее удобным инструментом для сохранения и использования информации. Оцифровка дает возможность безопасного и более экономичного хранения, удобного поиска необходимой информации, а также оперативного доступа к архивным документам.

Оцифровка архивных документов позволяет решить одновременно несколько задач:

- наведению порядка в фондовом учете;
- обеспечение сохранности подлинников путем постепенного вывода их из оборота использования;
- расширение и упрощение доступа к документам архивного фонда;

- предоставление доступа к электронному фонду;
- ускорение процесса предоставления государственных услуг;
- работа с научно-справочным аппаратом архива.

В рамках программы «Цифровой Казахстан» Архив принимает активное участие в оцифровке архивных документов с целью их предоставления пользователям в электронном формате. Большая часть архивных документов – это документы на бумажной основе. В Архиве функционирует АИС «Архив», в настоящее время переведено в электронный формат около 5 млн страниц. Оцифровка документов, то есть сканирование архивных дел, проводится для того, чтобы обеспечить удобство их использования, ввести архивные документы в научный оборот, размещая их в сети Интернет.

Поэтому необходимо выработать единый подход к оцифровке архивных документов государственных архивов Казахстана посредством разработки стандартов, методических рекомендаций по электронному копированию архивных документов и управлению, полученным информационным массивом.

В соответствии с приказом №3 от 14 февраля 2022 Комитетом по делам архивов и управления документацией Министерства Культуры и спорта Республики Казахстан была создана рабочая группа по обсуждению проекта «Методических рекомендаций по оцифровке архивных документов» совместно с Национальным архивом Республики Казахстан, где описаны рекомендации перевода документов с бумажного формата в электронный вид, требования к процессам оцифровки и т.д.

2. Оцифровка

Оцифровка архивных документов – это технически сложный процесс, который зависит от многих факторов: наличия специального программно-аппаратного комплекса, определения рациональной стратегии работ, квалификации операторов сканирования и наличия необходимой нормативно-методической документации. В настоящее время вместо термина «оцифровка» иногда употребляют схожее понятие – сканирование

Оцифровка требует бережного и внимательного отношения к оригиналам документов. В отличие от тиражируемых книжных изданий, в архивных делах каждый документ уникален, поэтому во избежание повреждений страниц документа к оборудованию оцифровки предъявляются высокие требования. Огромная ответственность ложится на оператора сканирования, который должен увидеть особое состояние документа (ветхость, повреждения, уход текста в корешок, особую сшивку и т.д.) и оперативно настроить оборудование, либо передать документ на реставрацию.

Большое влияние на процесс оцифровки оказывает состав документов, их специфика и особенности.

Зачастую одно архивное дело содержит документы, различающиеся по формату, виду, типу, плотности и текстуре его страниц, что оказывает существенное влияние на скорость оцифровки.

В архивном деле вместе с документами формата А4 могут находиться и документы других форматов (А2, А3, А5 и менее), к ним относятся: планы, отчеты, схемы, сметы, списки, сведения, карты, справки. Вместе с тем встречаются документы листы, которых не соответствуют требованиям современной форматной системы: телеграммы, газетные вырезки, поручения руководителей и резолюции (фишки) и т.д.

Рекомендуемое оборудование по их оцифровке – это планшетные либо планетарные

сканеры, так как их оцифровка посредством поточного сканера приводит к замятию и застреванию листов в автоподатчике.

В случаях, когда в составе дела находятся документы разных размеров, используются белые листы бумаги для подкладки их под небольшие документы с тем, чтобы следующий документ большего размера не предъявлялся на изображении.

3. Организационные меры: подготовка помещений, сканируемых документов. Обучение персонала, требования к квалификации персонала.

Для оцифровки документов помещения, в которых будет производится сканирование, необходимо подготовить.

Размер помещения должен быть достаточным для размещения документов, сканирующего оборудования и персонала. Участки сканирования желательно оборудовать стеллажами для хранения и зонирования документов. Следует предусмотреть определенное количество свободного пространства на столе для размещения документов и их относительного легкого перемещения.

Помещение для сканирования должно быть защищено от прямых солнечных лучей, т.к. они могут нанести вред документам и затрудняют проверку качества изображений на экране монитора.

Помещение для сканирования должно быть защищено от пыли. Пыль вредна не только для документа, но и влияет на качество сканирования. В помещении не должно быть источников инфракрасного и ультрафиолетового излучения.

Особое внимание следует уделить пожарной безопасности. В помещении, где располагаются бумажные документы не допускается использование источников открытого огня, нагревательных приборов. Не следует также в помещении разогревать и принимать пищу.

При перемещении документов из хранилища в зону сканирования следует соблюдать аккуратность для минимизации изменений температуры и влажности. Если документы хранятся при низких температурах, обязательна их акклиматизация.

Если в процессе сканирования документ освещается целиком, следует осуществлять мониторинг света и генерации тепла для гарантии того, что условия окружающей среды не создают риска повреждения оригинала. Время, в течение которого объект находится в освещенной зоне, должно быть сведено до минимума.

Перед сканированием документы можно отсортировать по типу и формату. Это значительно облегчает процесс ввода информации и позволяет избегать частой смены настроек оборудования.

Подготовка документов к сканированию осуществляется в определенном помещении, предпочтительно в другой комнате, для того чтобы избежать запыленности в зоне сканирования и на сканере.

Для гарантии целостности документов можно документы из одной архивной папки упаковать в технологический пакет и перемещение документов в расшитом виде между этапами сканирования и обработки производить исключительно в технологических пакетах.

Квалификация персонала, участвующего в процессе оцифровки документов должна соответствовать минимальным требованиям, предъявляемым к каждому виду деятельности. Условно, работников можно разделить на несколько категорий:

1. ИТ-специалисты, отвечающие за поддержание компьютерной инфраструктуры;
2. Технические специалисты, отвечающие за поддержание сканирующего и другого специального оборудования;

3. Специалисты по сканированию.

4. Специалисты по расшивке и сшивке дел.

До начала работ необходимо убедиться, что на каждом участке имеется достаточное количество персонала, отвечающего минимальным квалификационным требованиям.

4. Подготовка документов: расшивка документов, изъятие скрепок, скоб.

Предварительная подготовка бумажных документов к сканированию требует профессионального подхода. Основной вид сканирования – скоростной, достигается исключительно за счет расшивки дел. Поэтому, от специалиста, выполняющего оцифровку, требуется максимум ответственности и аккуратности при разделении технологических листов без нарушения целостности и нанесения урона физическому состоянию документа, особенно если они прочно склеены, прошиты металлической нитью (проволокой), слипшиеся, скреплены скобами в папки и т.п. В этой части, задачей сотрудника станции оцифровки является: осторожная расшивка дел, разделение и тщательная очистка листов от чужеродных образований, таких как клей, скотч, скрепки и т.п.

Для ускорения работы, оператор сканирования не занимается расшивкой и сшивкой дел. Для этого привлекаются отдельная команда. Как правило, для максимального быстродействия соотношение людей, занимающихся расшивкой и операторов сканирования составляет 2:1.

Листы дел, имеющие механические повреждения (мятые, надорванные, порванные) и разномформатные откладываются отдельно для сканирования посредством планшетного сканера либо модуля планшетного сканирования МФУ.

Сканирование документов начинается с подготовки бумажных материалов, которая заключается в непосредственной физической работе с документами: это разброшюровка, удаление скрепок, скоб и др. Такая подготовка документов поможет автоматизировать сканирование архива и ускорить весь процесс оцифровки. Скобы и скрепки могут спровоцировать заклинивание механизма подачи и поцарапать его внутренние детали сканера. Также необходимо удалить любые наклейки, марки или листки, которые во время сканирования могут отклеиться и застрять в механизме.

Некоторые документы (архивные дела) ввиду ветхости не могут быть расшиты. Для сканирования таких документов используются книжные сканеры, которые позволяют сканировать документы без расшивки.

5. Методы сканирования в зависимости от вида и состояния документов.

Архивные дела, в зависимости от времени их комплектования, могут содержать разные бумажные документы по типу создания и способу записи информации.

Основной массив архивного фонда составляют рукописные, машинописные и принтерные документы, каждый из которых имеет свои подтипы.

Рукописный документ – письменный документ, при создании которого знаки письма наносят рукой.

Машинописный документ – письменный документ, при создании которого знаки письма наносят техническими средствами.

Принтерный документ – письменный документ, при создании которого знаки письма наносят посредством компьютерных печатающих устройств, принтеров.

До начала массового использования принтеров производители бумаг в основном придерживались выпуска листов собственных размеров и плотности. Это заметно при визуальном их осмотре и сравнении со стандартными листами бумаги, которые берут свое начало с 1990-х годов. К современным, наиболее используемым в делопроизводстве, 80 гр. листам формата А4 наиболее схожими являются документы 1970-1980-х годов, однако, среди них имеется большое

количество листов на полупрозрачной кальке или так называемой папиросной бумаге. Для достижения качественной оцифровки такого вида документа, необходимо предварительно настроить сканер либо использовать также фоновую подложку из белого листа.

Нередко встречаются документы с более высокой плотностью бумаги. Как правило, плотность отражается на толщине бумаги, что в свою очередь влияет на ее прохождении через протяжной механизм поточного сканера. Перед оцифровкой необходимо уточнить технические возможности сканера, наличие обходного автоподатчика бумаги с высокой плотностью и толщиной, при их отсутствии использовать альтернативные варианты.

Из-за тяжелого экономического состояния в стране в военное и послевоенное время в архивных делах 1940-1950 гг. часто встречаются документы с листами бумаги разнородного происхождения. Значительная часть документов этого времени, за исключением организационно-распорядительных, писалась на листах тетрадей, картонной бумаге, встречаются документы на обратной стороне журналов и газет.

В архивных делах также содержатся документы с угасающим и слабоконтрастным текстом. Угасающим называют текст, у которого степень контраста настолько мала, что отдельные слова, строки, фрагменты текста не читаются. Слабоконтрастным называют еле видимый глазом, трудночитаемый текст. В отличие от угасающего, слабоконтрастный текст поддается оцифровке при помощи дополнительных настроек сканера (настройка пикселей, контрастности, яркости) и графических программных редакторов (коррекция резкости и цвета). Оцифровка документов с угасающим текстом требует применения других методов: съемки в косо падающем свете, фотографирование инфракрасной люминесценции или диффузное копирование. Данные методы являются бюджета затратными и требуют от операторов сканирования дополнительных знаний в области репрографии.

Жизненный цикл любого бумажного документа ограничен, поэтому с возвратом листы документов теряют свои свойства состава и текстуры, идет поэтапный процесс физического распада (крошение, разлом краев, разрыв фрагментов и т.д.). Даже когда архивные дела передаются на оцифровку после обеспыливания, частицы ветхой бумаги заполняют и забивают передаточные механизмы поточного сканера. Для сокращения вынужденных простоев оператор сканирования должен проводить неоднократную чистку машины, в зависимости от ее загруженности. Вместе с этим вопрос санитарно-технического состояния актуален для любого типа сканирующего устройства, так как основное рабочее время оператор сканирования проводит за машиной.

Все архивные документы оцифровываются в полном объеме, включая листы со служебной информацией и оборотные стороны. Допустимо не оцифровывать «пустые» (незаполненные текстовой, графической и иной информацией) листы. Не используется пофрагментная оцифровка большеформатных подлинников с последующей компьютерной «склежкой» или «стикингом» изображения.

В целом, архивным документам на бумажных носителях не свойственно единообразие форм, структуры и содержания, поэтому к работам по оцифровке необходимо приступать со сформировавшейся на основе анализа концепцией и разработанной стратегией.

Аңдатпа. Мақалада цифрландыруға қойылатын талаптар мен құжаттарды дайындау қарастырылады.

Түйін сөздер: сканер, цифрландыру, цифрландыру, «Цифрлық Қазақстан», құжаттарды тігу, мұрағаттық құжаттар

Annotation. The article discusses the requirements for digitalization and the preparation of documents.

Key words: scanner, digitalization, digitalization, «Digital Kazakhstan», document stitching, archival documents

Жанбосинова Алибина Советовна

Доктор исторических наук, профессор,
ГНС НИЦ «Ел тарихы»
ЕНУ им. А. Н. Гумилева

РЕЦЕНЗИЯ НА СБОРНИК ДОКУМЕНТОВ И МАТЕРИАЛОВ
«АКМОЛИНСКИЙ РЕГИОН В АРХИВНЫХ ДОКУМЕНТАХ (20-40 гг. XX в.)»

Опубликованный сборник документов содержит архивные материалы по Акмолинскому региону в административно-территориальных границах 1920-1940-х годов. Составители сборника представили три раздела:

1. Трансформация традиционного казахского общества, состоящий из 91 документа.
2. Насильственная коллективизация и разрушение традиционного казахского хозяйства, из 113 документов.
3. Массовые политические репрессии, из 44 документов.

Содержание сборника по задумке составителей должно было отразить события 1920-1940-х годов, начиная с момента советских социально-классовых преобразований традиционного казахского общества, завершая депортационной операцией, а именно насильственным переселением спецпереселенцев в северные районы Казахской ССР и фрагментарными данными, касаемо истории Великой Отечественной войны.

Несомненно, издание подобного рода документов, востребованы казахстанским сообществом и актуальны для научного сообщества. Раздел «Трансформация традиционного казахского общества», впервые вводит также, как и последующие разделы в научный оборот архивные документы в опубликованном формате. Документы первого раздела объединили разноплановые по содержанию сюжеты, выстроенные в хронологическом порядке. Некоторые из них детализируют революционно-гражданское противостояние общества, показывают становление органов советской власти, демонстрируют решение повседневных задач, связанных с продовольствием, революционной законностью, борьбы с мятежными силами и т.д.

Достаточно интересно смотрятся документы, раскрывающие страницы борьбы с голодом 1920-х годов, сопровождающиеся изъятием церковных ценностей, а также деятельностью Помгола Акмолинской губернии. В первый раздел включены обзоры из местной периодической печати, как например газеты «Маяк степи». Уникальность опубликованных документов в фиксации повседневности того времени, микроистория Акмолинского региона, адаптация и поведенческие миниатюры жителей губернии. Документы №77 «Статья из газеты «Маяк степи» «Беспризорные»; №78 Статья из газеты «Маяк степи» «Нужно принять меры» – равнодушие и жестокость общества к беспризорникам, голодающим детям; № 85 Сообщения из газеты «Маяк степи» по уезду» – бегство от голода; № 88 Статья М. Чокаева из газеты «Дни» «Голод» – об экспорте хлеба, при наличии голодающего населения.

Если первый раздел состоял в большей степени из документов местного городского архива, то во втором разделе «Насильственная коллективизация и разрушение традиционного казахского хозяйства», имеющем наибольший перечень, присутствуют документы из фондов Центрального Государственного архива РК, Архива Президента РК, Специального государственного архива КНБ РК. Опубликованные источники раскрывают вопросы политики коллективизации, активного сопротивления, конфискации байских хозяйств, обращений и жалоб о допущенных перегибах и пр. Очень важно, что в этом разделе звучит персональная история. События, описываемые в опубликованных документах сборника, перестают быть обезличенными. Неизвестные страницы фрейма семейной истории жителей бывшей Акмолинской губернии, Акмолинской области частично восстановлены благодаря данному сборнику. Привлечение в сборник рассекреченных документов из ведомственного архива, частично раскрывающих фрагменты повстанческого движения, борьбы ОГПУ со скотокрадческими группами, колхозными хищениями и т.д.

Третий раздел основан на документах из партийного фонда, уникальность их заключается в раскрытии событий, связанных с предверием террора, в поиске и изобличении т.н. пятой колонны на всевозможных собраниях и написании бесконечных доносов. Особый интерес представляет документ №219 «Протокол № 20 закрытого партсобрания парторганизации ВКП(б) станции Акмолинск Омской ж.д. об упущениях в парторганизации», типичный образец рассмотрения проблемы вождизма в партийных организациях Казахской ССР в фокусе поведения партийных руководителей Мирзояна, Пинхасика, образчик поведенческих стереотипов партийцев в покаянии и упущении по недосмотру «врагов народа».

В целом, несмотря на некоторые документальные противоречия, сборник произвел благоприятное впечатление. Сотрудниками архива проведена значительная работа по подготовке документов к изданию. Это сложный кропотливый труд, требующий научного терпения и времени. Безусловно, опубликованный сборник документов имеет научно-практическое значение для истории региона. Это значимый вклад в архивоведение и краеведение региона. Материалы сборника представляют ценность для научно-образовательных учреждений, школ, университетов с целью введения их в учебно-лекционный материал.

Полагаю, что научно-издательская деятельность Архива города Астаны, позволяет взглянуть на прошлое нашей страны, переосмыслить и критически оценить прошлое, взяв самое лучшее из него для строительства будущего Республики Казахстан.

Еркін Стамшалов

Ш.Уәлиханов атындағы
Тарих және этнология
институтының докторанты

«ТАЛҚЫҒА ТҮСКЕН ТАҒДЫР: ТҮРКІСТАНДЫҚ СОҒЫС ТҮТҚЫНДАРЫ»

Қазақстан Республикасының Ұлттық Кітапханасында 2023 жылғы 3 ақпанда ғылыми ортаға тарих ғылымдарының докторы, профессор, германист ғалым Гүлжаухар Кәкенқызы Көкебаеваның «Талқыға түскен тағдыр: түркістандық соғыс тұтқындары» атты монографиясы таныстырылды.

Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің гранттық жобасы бойынша жарыққа шыққан монография екінші дүниежүзілік соғыс кезіндегі түркістандық соғыс тұтқындарының тарихы мен тағдырына арналған. Отандық тарих ғылымы үшін аз зерттелген мәселелер қатарына жататын тақырып бойынша ұсынылып отырған кітапта Германияның, Польшаның, Ресейдің, Қазақстанның архивтерінен алынған тың деректер негізінде түркістандық соғыс тұтқындарының Үшінші Рейх жаулап алған жерлердегі лагерлердегі ауыр жағдайы, нацистердің Түркістанға қатысты көзқарасы, тұтқындардың талқыға түскен тағдыры баяндалған.

Ғылыми жиында белгілі тарихшылар, қоғам қайраткерлері, тарихи тақырыпта қалам тартатын жазушылар, журналистер кітап туралы, жалпы соғыс тарихына қатысты пікірлерін ортаға салды.

Таныстырылым жиынын Ш. Уәлиханов атындағы тарих және этнология институты директорының орынбасары, тарих ғылымдарының кандидаты Шәмек Тілеубаев, Ұлттық Кітапхана директорының орынбасары Нұрия Есқалиевалар кіріспе сөзбен ашты. Шәмек Тілеубаев тұсауы кесілгелі отырған кітаптың құндылығы дереккөздерге бай, шетелдік архивтерді қамтығанын айтып өтіп, кітап авторы Гүлжаухар Көкебаеваның саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссияның соғыс тұтқындары бойынша арнайы жұмыс тобына жетекшілік жасағанына да назар аударды.

Алдымен сөз алған кітап авторы Гүлжаухар Көкебаева өзінің «кітап шығарған бірінші ғалым да, соңғы ғалым да емес» екенін айта келіп, «XX ғасырдың тарихын жазудың үлкен қиындығы – бұл кезең тарихының шектен тыс саясиеланып кеткендігі» - деп көрсетті. Кеңес өкіметі кезінде тарих арнайы саясиеландырылған болса, қазір де сол соқпақтан шығу қиын болып тұр. Тарихшылар өткен тарихи оқиғаға бүгінгі күн тұрғысынан қарағандықтан, саяси реңк басым бола береді. Кітап авторы монография жазу барысында тарихи оқиғаны саясаттан бөліп алу машақатын көп көргенін жасырмады. Кеңестік кезеңде саясат тарих ғылымын басқарып отырды. Мысалға, Чехословакия тарихын зерттеп жүрген тарихшылардың еңбектеріне 1967 жылғы Прага көтерілісінен кейін тосқауыл қойылып, жауып тасталған болатын. «Піскен астың күйігі жаман» дегендей, ғылыми зерттеу қорытындыларының жарыққа шығуына саясат кедергі келтірсе, ол да өзекті өртер еді. 2020 жылы ғылым және білім министрлігіне ұсынылған жоба қабылданып, осы кітап жарыққа шығып отыр. Кітап авторы Түркістандық соғыс тұтқындарының тарихын жазу үшін Германияның, Польшаның архивтерін пайдалану айрықша маңызды екенін тарқатып айтты. Отандық архив қорларында тұтқындар тарихына қатысты деректер негізінен, оларды жазаға тартуға байланысты сот-тергеу материалдары түрінде кездеседі. Кеңестік жазау органдары материалдары тұтқындардың тағдырына қатысты объективті бола алмайтыны түсінікті. Автордың пікірінше, ұсынылып отырған кітап үлкен тақырыптың ізашары, мұндағы жеке параграфтардың болашақта үлкен монографияларға айналу мүмкіндігі бар.

Жиында сөз алған Ш. Уәлиханов атындағы тарих және этнология институтының бас ғылыми қызметкері, тарих ғылымдарының кандидаты Қайдар Алдажұманов екінші дүниежүзілік соғыс тарихындағы тұтқындар мәселесі, оның ішінде «Түркістан легионы» тарихына қатысты әлі де зерттеуді талап ететін түйткілді мәселелер бар екенін айтып өтті. Соғыс тұтқындарына 1955 жылы КСРО Жоғары Кеңесі Президиумы жарлығымен рахымшылық жариялаған. Сөйлеуші жарыққа шығып отырған кітаптың оқырманға жетуі пайдалы екендігіне баса назар аударды.

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің профессор-зерттеушісі, ҚР ҰҒА академигі Мәмбет Қойгелдиев өз сөзінде жарыққа шығып отырған кітапты жоғары бағалай отырып, түркістандық тұтқындар тағдырына қатысты зерделі жиынның маңызына тоқталды. Сөйлеуші соғыс тұтқындарын ақтау бойынша мәселеге орай, Өзбекстанның «басмашы қозғалысына» қатысты тәжірибесін пайдалануға болатынын көрсетті. Өзбекстан өкіметі басмашылықты «Түркістандағы ұлт-азаттық қозғалысы» деп танып, толық ақтауға шешім қылды. Мәмбет Құлжабайұлы тұтқында болып, соғыс аяқталғаннан соң батыс елдерінде қалып қойған тағдыр-тәлейі күрделі болған мұңлықтармен тығыз байланыста болған белгілі тұлға Хасен Оралтайды еске алды. Хасен Оралтайдың елімізге алып келінген архивінде түркістандық тұтқындарға байланысты құнды деректер бар. Белгілі зерттеуші, өзі де түркістандық тұтқын болған Баймырза Хайттың архиві Түркияда сақталған. Кезінде ол архивті Қазақстанға алып келу мүмкіндігі болғанымен, қаржы тапшылығы кесірінен ол мүмкіндік пайдаланылмады. Хасен Оралтай сөйлеушіге өзі қолымен «Сарырақаны сағыну» атты Түркістандық соғыс тұтқынының өлеңдер жинағын берген. Бұл жинақтың бір данасы сөйлеушінің архивінде сақталғанын

айтып, төл тарихымызды «измдерден» аршу бағытында жазылған игілікті, пайдалы еңбектің оқырманмен қауышуына сәттілік тіледі.

Бұдан кейін сөз алған әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті тарих факультетінің деканы, тарих ғылымдарының докторы, профессор Досбол Байғонақов Г. Көкебаеваның еңбегі екінші дүниежүзілік соғыс тарихнамасымен шектелмей, Германияның Түркістанға қатысты саясатының бірінші дүниежүзілік соғыс кезінен бастап қалыптасқанын дәлелдеуімен де құнды екенін атап өтті. Осы кітапта көрсетілгеніндей, 1914 жылы Германия Шығыс аударма бюросын құрып, 1915 жылы Вюнсдорф тұтқындар лагерінде мешіт салынған. Бұдан бөлек те кітапта қамтылған тың деректер еңбекті тарихшылар дайындау бағдарламасынан өзіндік орын алатынын айғақтайды.

Отандық тарихтың өзекті тақырыбын зерделеген зерттеудің құндылығы бас қосуға келіп, өз ойларын ортаға салған басқа ғылым салаларының өкілдерінің сөздерінен де аңғарылып тұрды. Бас қосуға келіп, арнайы сөз алған техника ғылымдарының докторы, ұзақ жылдар ҚР Президенті архивіне жетекшілік жасаған Борис Жапаров жаңа кітаптың айрықша құнды екенін атап өтті. Сөйлеушінің бұл тақырыппен таныстығы 2015 жылы Стамбул аэропортында Энвер Алтайлының түрік тіліндегі кітабын көргенімен басталаған екен. Кітапта Ферғана алқабы Манғеланнан шыққан өзбек жігітінің неміс тұтқынына түскен тағдыры суреттелген. Осылайша, маңызды мәселемен танысқан Б. Жапаров, тұтқындар тарихын зерттеудің маңыздылығы ескеріп, Президент архиві аясында «Тұтқын кз» атты арнайы сайт жасақталып, онда 36000 соғысқа қатысып, тұтқынға түскен қазақ жауынгерлерінің мәліметтері топтастырылуына ұйытқы болған екен. 2017 жылы Германияның федералдық өкіметі екінші дүниежүзілік соғыс кезінде фашистік Германия тұтқынында болған көзі тірі азаматтардың әрқайсысына 2000 евро өтемақы төлейтінін жариялайды. Жасақталған «Тұтқын кз» сайтының арқасында 20 қазақстандықтың әрқайсысына 2000 еуродан Германия тарапынан өтемақы төленді. Сөйлеуші Шымкенттен хабарласқан бір азамат немістердің өтемақысы олардың есеп-шотына оның әкесі қайтыс болған күні түсіп, ас-садақасына жұмсалғанын хабарлағанын айрықша тебіреніспен айтты.

Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивінің директоры, тарих ғылымдарының кандидаты Сәбит Шілдебайдың сөзіне осы монография арналған соғыс тақырыбын зерттеудің өзектілігі арқау болды. Тәуелсіз Қазақстанның қазіргі жағдайында әскери тарихқа айрықша назар аударылуы керек. Кеңестік кезеңде Қазақстан екінші дүниежүзілік соғыста шайқасқа керекті қару-жарақ өндірісінің арсеналы ретінде ғана қарастырылып, Қазақстанда жасақталған әскери және инженерлік бөлімдердің тарихына көңіл бөлінбеді. Сөйлеуші Г. Көкебаеваның зерттеуі екінші дүниежүзілік соғыстың субъектісі болған қазақ майдангерлердің тарихына көңіл бөлінуіне әсер етеді деп сенім білдірді.

Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының докторанты Еркін Стамшатов өз сөзінде Гүлжаухар Көкебаеваның таныстырылып отырған монографиясында тараулар тақырыптарының әр қайсысы болашақ дербес зерттеу тақырыптары бола алатынын айтып өтті. Мысалға «Үшінші рейх және ислам», «Нацистік биліктің Түркістанға қатысты жоспары», «Легионерлер және «Біртұтас тәуелсіз Түркістан» идеясы тараулары тақырыптары ғылыми нақтылығымен, отандық тарих ғылымында алғаш қойылуымен, саяси конъюнктура ыңғайына түрленбеуімен ерекшеленеді. Мұндай сапалы ғылыми зерттеу өміршең болатыны даусыз.

Жиын соңында әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті дүниежүзі тарихы, тарихнама және деректану кафедрасының меңгерушісі тарих ғылымдарының кандидаты Р.С. Мырзабекова, шоқайтанушы Ә. Бәкір және басқалар кітап пен оның тақырыбына қатысты өз ойларын ортаға салысты. Кітап авторының айтуынша Ш.Уәлиханова атындағы Тарих және этнология институты аясында дайындалған монография 1000 данамен жарық көріп, еліміздегі кітапханалар қорларына тегін таратылмақ.

Бейсен Нұрбақыт

Астана қаласы мемлекеттік архивінің
ғылыми қызметкері

«ҚАРАҚОЙЫН БОЛЫСЫНА ҚАТЫСТЫ КЕЙБІР АРХИВ ДЕРЕКТЕРІ»
ЖИНАҒЫ ТУРАЛЫ БІРЕР СӨЗ

2022 жылы Астана қаласы мемлекеттік архив қызметкерлерінің құрастыруымен жарыққа шыққан Қарақойын болысының белгілі бір кезеңдерін қамтыған «Қарақойын болысына қатысты кейбір архив деректері жинағы» «Әскери коммунизм» саясатының аяқталып, Жаңа экономикалық саясатқа көшу кезіндегі Қарақойын болысының жай күйі туралы сыр шертеді. «Асыра сілтеу болмасын, аша тұяқ қалмасын» деп ұрандатып жүрген кезең оқиғалары қамтылып отыр. 1922 жылдан 1928 жыл аралығындағы Қарақойын болыстығының саяси, экономикалық, әлеуметтік мәселелерін осы жинақтан оқуға болады. Астана қаласының мемлекеттік архивінің директоры М.Бектембаевтың айтып өткеніндей «Оқырман үшін бұл басылым ел тарихының кейбір көлеңкелі тұстарымен танысуға, ал құрастырушыларға архив қорындағы мәліметтер мен деректерді ғылыми айналымға енгізуге мүмкіндік береді. Жинақты шығарудағы мақсат – өзекті тақырыпты толық қамту емес, тарихи деректерге сүйеніп, Қарақойын болысының тарихына зерттеушілердің назарын аудару».

1-бөлім. Теңіз болысынан Қарақойын болысына дейін. Бұл бөлімде Қарақойын болысындағы ауылдардың орналасқан жері, рулық құрамдары және сол ауылдардағы елге белгілі адамдар туралы да нақты мәліметтер жазылған. 1928-1992 жылдар арасында Қарақойын елінің атауына бірнеше мәрте өзгерістер енгізілген. Қарақойын елінің тарихынан қысқаша анықтама:

- 1.1869-1928 жылдар арасында Теңіз, Қарақойын болысы ;
2. 1928-1961 жылдар арасында жекелеген артель, колхоз, фермалар;
3. 1961 жылы Керей совхозы болып құрылды;
4. 1961 жылы Целиноград облыстық Советінің атқару комитеті Еңбекшілер депутаттарының 14 қарашада өткен отырысының № 19 хаттамасымен Керей совхозының атауы XXII партсъезд атындағы совхоз болып ауысты.
5. 1992 жылы 12 қыркүйектегі Қарағанды облыстық әкімшілігі басшысының шешімімен XXII партсъезд атындағы ауылдық кеңес Қарақойын ауылдық кеңесі болып қайта аталды.

Жоғарыдағы Қарақойын елінің тарихынан қысқаша анықтамадағы елді мекен атының өзгерістерге ұшырап отырғаны түсінікті жайт. Әр дәуірге сай лайықты деп танылған атаумен аталған.

2-бөлім. Қарақойын болысына қараған ауыл әкімшіліктері жайында мәліметтер топтамасы. Бұл бөлімде Қарақойын болысының халқының саны және ауылдардың орналасуы жайында біраз жайттан хабардар болуға болады, бірақ жинақ құрастырушының өзі айтып өткендей ауылдардың аттарының жиі ауысуы мен әкімшілік бағыныштылығы да ауысып отырғаны зерттеу жұмыстарына қиындықтар туғызған. Кейбір ақпараттарда анықтылық болмаған. Ол туралы жинақты құрастырушылар мынандай мәлімет келтіріп кетіпті; болыстықта « 1922 жылы 2715 аула (үй) 17 жасқа жетпеген 3694 ер бала, 3342 қыз бала, ал 18-ден асқан 4476 ер, 4064 әйел адам болып, жалпы Қарақойын болысының тұрғын саны 15876 құраған» делінсе, сол 1922 жылғы келесі ақпарда аула (үй) саны 3019 болып, яғни 304 аула (үй) көбірек көрсетілген. Сондай ақ 17-ге толмаған адам саны мен 18-ден асқандар саны 16874 адамды құраған. 1924 жылы керісінше аула саны 2908-ге, ал адам саны 16400-ге кеміген.

3-бөлім. Болыстың тыныс-тіршілігі. Болыстықтың қаржы экономикалық, әлеуметтік мәселесінің барлығы осы бөлімде анық көрсетілген. 244 – қор, 1-тізімдеме, 190 – істе Қарақойындықтардың қаржы, салық, әлеуметтік мәселелері, халықтың ауыр тұрмысы анық көрініп тұр. «Болыстық қаржы ақшасы уездегі ақша бөлімінің белгілеуіне қарағанда 1 апрельден 1 октябрьге шейін 3175 сом 11 тиын болу керек еді, оның 1560 сом 11 тиыны елден жиналып, қалғаны байлығы бар, тұзы бар көлдерден шықпақшы еді, бірақ бұл күнге шейін ол көлдерден Алакөл, Қожакөл һәм Қоржынкөл қатарлы үш-ақ көл сатылды 300 сомға. Басқа көлдерді сатып алушы жоқ. Ең пайда келтіретін Қорғалжын һәм Ақтайлақ көлдерін уезіміздің жер-су бөлімі өз қарауына алып қойып отыр...» Қаржы саласында осындай мысалдарды көптеп келтіруге болады. Қарақойын болыстығының 5-ауыл тұрғындарының Қорғалжын елінің 2-ауыл қарамағына кіру туралы өтініштері жазылған 244-қор, 1-тізімдеме, 251-іс құжаттарында адам аттарының соншама мұқият тізіліп жазылғаны таңқаларлық. Адамдардың жыныстарына дейін жазған. Жағрапиялық жағынан өздерінің орналасқан ауылының әкімшілік орталықтардан шалғайда жатқанына дұрыс қорытынды жасап отыр. Осы жерде архив материалымен нақтыланған құжатты мысалға ала кетсек: « 1926 жылы 10 мартта Мөнек деген жерде Атбасар уезі, Қарақойын болысының сан 5-ауыл ішінен «Жаманкөң» деген жердегі отырушы 150 үй иелері Атбасар уезі, Қарақойын болысының 5-ауыл ішінен шығып, Ақмола уезі, Қорғалжын болысының сан 2- ауыл ішіне кіреміз деп жасаған приговарларын дұрыс деп тауып һәм жердің бірге аралас, қыс қыстау, жаз жайлауының бірге екендігін еске алып, бұл шығамыз деген 150 үйдің жер алу мақсатында болмай, ауылдық болыстың кеңселерінің алыстығы туралы зор кемшілікте отырмыз де-

гендіктерін еске алып және Қорғалжын болысының сан 2-ауыл ішіне кірсе делінді». Қорғалжын елінің 2-ауылының адамдары да өз елдерінің іріленуіне мүдделі екендіктерін көрсетуде. 1925 жылы сентябрьде Қорғалжын ауылы 2-ауыл адамдары Қаныкей деген жерде жиылыс жасап бірауыздан қабылдаған. «Барлық мәжілісте болған Қорғалжын елінің сан 2- ауылының 300 санды адамдары бір дауыста болып, бұл кіреміз деп өтіл қылған 131 үй адамдарын ортамызға алуға ықтияр болдық һәм қабыл алдық». Осы бөлімдегі болыстықтағы басшылықтың жасаған мәжіліс, жиналыстардағы шешімдер мен талқыланған жайттардың барлығы архив материалдарында кең көлемде берілген. Жинақ құрастырушылар да қолда бар материалдарды назардан тыс қалдырмай, протокол, қаулы, шешімдердің барлығын жекелеп отырып жинаққа кіргізген.

4-бөлім. Ірі байларды кәмпескелеу мен жер аударуға және Шұрық, Сынтас ауылдарына қатысты материалдар. 1928 жылы Орталық Атқару комитеті мен Халық Комиссарлары Кеңесінде қабылданған «Ірі бай шаруашылықтардың және жартылай феодалдардың мал-мүліктерін тәркілеу және жер аудару туралы» деп аталатын осы бір қаулы қазақ халқының жүрегіне мәңгілік жара салып, өшпес із қалдырған «қаралы» қаулы болып тарихта қалды. Бай феодалдардың дүние мүлкін тәркілеуге кедей батырақтар белсене араласты. Бірақ осы жағдай өздерінің басына қамшы болып тиді, осы қаулының ең көп зардабын тартқан да осы кедей батырақтар еді. Бұрынғы өздеріне жұмыс беруші бай феодалдар кедейленді, елдің ішін жұмыссыздық жайлады. Бай феодалдардан тартып алынған астық, мал мүлік орталыққа жіберіліп жатты. Ал, қазақ даласында алапат ашаршылықтың үшінші кезеңі белең алды. Осы жинақтың 4-бөліміндегі архив материалдарында бәрі тайға таңба басқандай анық көрсетілген. Жинақтағы ақпараттарды оқып отырғанда орташа дәулетті адамдардың да бұл науқанның құрбаны болғанына көз жеткізуге болады. Жинақтағы мәліметтерге сүйенсек тәркіленуге тиісті адамдарды үш топқа бөлген. «1-топ. Көшпелі аудандарда 400-ден жоғары ірі қара малы бар, жартылай көшпенді аудандарда 300-ден астам малы бар және отырықшы аудандарда 150-ден жоғары ірі қара малдары барлар, жергілікті тұрғындарға зиянын тигізіп, өзінің рулық қатынаста ерекшелігін пайдаланып, экономикалық үстемдік орнататындар және ауылдық кеңестендіру саясатына кедергі келтірушілер; 2-топ. Мал саны көрсетілген мөлшерден аз болса да, жергілікті билік өкілдері қоғамға зияны бар, әлеуметтік жағынан қауіпті деп шешкен адамдар; 3-топ. Хан және сұлтан тұқымдары, бұрын болыс басқарушылары, патша үкіметінің ерекше марапатына ие болғандар, шен алғандар». Тәркілеуге жатады деп жоғарыдан шығарған шешімді уездік, болыстық, ауылдық деңгейдегі атқамінерлер өздерінің жеке бас араздығына, кек алу құралына айналдырып алғанын анық байқауға болады. Бірақ жергілікті жердегі атқамінерлердің іс-әрекетімен Орталық Атқару комитеті мен Халық Комиссарлар Кеңесінің шығарған шешімін ақтап алуға келмейді. Шешім сол кездегі пролетариат диктатурасының шынайы бет бейнесі.

5-бөлім. Аудандастыру барысындағы Қарақойын болысы. Осы бөлімде сол кездегі территориялық әкімшілік реформаның жай күйін байқауға болады. Кейбір болыстар, ауылдар жағрапиялық жағдайға байланысты таратылып, кейбіреуі іріленгенін архив материалдарынан анық байқауға болады. Жинақта «Аудандастыру барысында осыған дейінгі қолданыстағы төрт сатылы (орталық, губерния, уезд және болыс) басқару жүйесінің орнына округтерге бөліп, үш сатылы әкімшілік басқару жүйесін енгізу жөнінде шешім қабылданды. Сол кездегі шешімге орай, ең бірінші, округтік жүйе орнына республикалық орталық құрылды. Екінші кезекте, көлемі бойынша губерниядан кіші, ал уезден үлкен, тарихи, табиғи және экономикалық тұрғыдан ұзақ дамуды қамтамасыз ету алғышарттарға ие, қуатты әкімшілік бірліктер құру көзделген. Үшінші кезекте, округтік жүйе, құрылымы мен шаруашылық келбеті бойынша аймақтардың тез көтерілуіне және шаруашылық өмірінің дамуына, сондай-ақ Кеңес құрылысына қатысуға халықты кеңінен тартуға мүмкіндік беретін негізгі буын – ауыл, аудан, болыстар

енгізілген» деп атап көрсетіп отыр. Жинақтағы архив материалдарындағы аудандастыру кезіндегі Қарақойын болысы туралы жазылған ақпараттарға келсек: Қарақойын болысының ауылдарын Атбасарға, Қорғалжын аудандарына қосу не қоспау жөнінде пікір алуандығы болғаны белгілі. Бірақ жинақты құрастырушылар Қарақойынды аудан ретінде сақтап қалу үшін аудан басшылығы мен аудан халқы тарапынан жазылған құжаттың кездеспегенін айтады. Қарақойын басшылығы мен тұрғындарының салғырттығы ауданның біржолата таратылуының басты себебі деген болжам жасап отыр.

6-бөлім. Қарақойын-Қашырлы – ғасырлар куәсі. Қарақойын - Қашырлы өлкесі ежелден ұлы тарихта өзінің алар орны бар, болашаққа айтар сөзі бар еліміздегі қасиетті жердің бірі екенін осы жинақты оқи келе көз жеткізуге болады. Қарақойын-Қашырлы өлкесінде жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары, әртүрлі балбал тастар осы өлкенің тарихы тереңде жатқанының бір дәлелі. Жинақты құрастырушылар Қарақойын елінің тарихы, табиғи жағдайларын әртүрлі фотосуреттермен, тың деректермен аша түскісі келген. Жалпы жинақта еліміздің 1922-1928 жылдардағы кішкентай бір елді мекенінің тарихы сөз болып отыр. Бірақ сол кездегі қазақ даласындағы жағдайды осы жинаққа қарап ақ бағамдай беруге болады. Жинақ өте сәтті шыққан ғылыми жұмыс екені даусыз. Еліміздегі барлық елді мекендердің тарихын архив материалдарымен нақтылап осындай жинақтарды көптеп шығарса құба-құп болар еді.

Қорытынды сөзді тарих ғылымдарының докторы, профессор Ж.О Артықбаев мырзаның осы жинақ туралы айтқан пікірімен аяқтауды жөн көрдім. «Қарақойын болысына қатысты кейбір архив деректері жинағы» - кәсіби тарихшыларға өте жақсы, нақты тарихи мәлімет беретін деректер көзі. Менің пікірім бойынша, кеңестік «ура – ура» идеологиясының кесірінен 30 -жылдардың басындағы алапат аштыққа, қазақ этносының менталды дағдарысына алып келген кеңестік эксперименттер шындығы әлі ашылған жоқ. Екіншіден, бұл құжаттардың ресми кеңселік тілдің қалыптасу барысын анықтауға көмегі бар. Белгілі дәрежеде кейбір тіл орамдары қазіргі күні орашолақ жасалған терминдерді ауыстыруға қолданылуы мүмкін. Үшіншіден, бұл құжаттар ХХ ғасырдың алдыңғы ширегінде Қарақойын өлкесінде өмір сүрген адамдардың аты-жөндерін анықтауға, қазіргі күні қолданыстан шығып кеткен жер – су атауларын жаңғыртуға мүмкіндік береді.

ESSAGE OF SOLIDARITY AFTER THE EARTHQUAKES IN
TÜRKIYE AND SYRIA

It is with deep sorrow that we have learned about the strong earthquakes that affected Türkiye and Syria on 6 February 2023. We extend our condolences to the families of the victims, as well as to the people and the government of both countries.

ICA will establish close communication with archival community in the region to identify the best ways to support the people and organizations of the archival and records management sector on the ground.

At times like this, solidarity of our global community is vital. The International Council on Archives is confident that it will be able to offer tangible support to our colleagues in the areas impacted by the earthquake who are concerned with salvaging and rehabilitating their archival heritage.

ICA International Council on Archives

THE EXHIBITION ABOUT JAPANESE PRESENCE IN THE TERRITORIAL ARCHIVE

19 February 2023

The celebration of the 130th anniversary of the arrival of the first Japanese on the Tio Archive of New Caledonia organizes an exhibition dedicated, in particular, to the painful episode of deportation during World War II.

The year 2022 marked the 130th anniversary of the arrival of the first Japanese in Thio. The opportunity for the Territorial Archives to exhibit to the public many documents retracing the life of this community almost a century ago, during the Second World War.

On these documents, we find, for example, the names of several dozen workers sent to camps in Australia. Some were single, others left children behind. « My mother was Indonesian and my father was Japanese. I didn't know him because he was deported during the war », says Suzanne Moenir, present on the first day of the exhibition.

This exhibition is therefore an opportunity for some to learn a little more about their roots. But also to Caledonians to discover this common history

<https://la1ere.francetvinfo.fr/nouvellecaledonie/aux-archives-territoriales-une-exposition-sur-la-presence-japonaise-1367770.html>

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ АРХИВТЕР КЕҢЕСІНІҢ ИЕРУСАЛИМДЕ SPP КОНФЕРЕНЦИЯСЫ ӨТЕДІ

ІСА парламенттер мен саяси партиялар архиві бөлімінің (SPP) жыл сайынғы жиналысы Израиль парламенті Кнессетте - 2023 жылдың 30 мамыры мен 1 маусымы аралығында өтетін SPP конференциясымен бір уақытта өтеді.

Израильдің әйгілі фотографы Дэвид Рубингер (1924-2017) бір кездері сұхбатында «сурет - бұл оқиғаның алғашқы эскизі» деп айтқан және «ол неғұрлым маңызды болмаса, соғұрлым маңызды»деп қосқан. Парламенттік және саяси архивтердегі аудиовизуалды жинақтар біздің институттар тарихының ажырамас бөлігі болып табылады. Көрнекі құжаттама бізге фотосуретте түсірілген белгілі бір сәттен тыс оқиғаны баяндайды, ол орынға, уақыт кезеңіне, тенденцияларға және уақыт рухына жарық түсіреді.

Бұл пандемиядан кейінгі алғашқы бетпе-бет конференция болмақ, және 2015 жылдан бастап барлық SPP мүшелері үшін алғашқы жеке іс-шарасы.

Конференция ағылшын тілінде болмақ.

Конференцияға тіркеу мерзімі: 15 сәуір indan@knesset.gov.il

<https://www.ica.org/en/spp-jerusalem-conference-2023>

2022 ЖЫЛЫ ШЕТЕЛДЕН 7000 ТАРИХИ ҚҰЖАТ ЕЛГЕ ҚАЙТАРЫЛДЫ

Құнды құжаттарда еліміздің тарихы туралы тың ақпараттар бар. Оларды қазір отандық тарихшылар мен ғалымдар зерттеп жатыр. Құжаттар Венгрия, Германия, Италия секілді және т.б. Еуропалық Одақ елдерінен әкелінген.

Бытыр ғалымдарымыз 14 мемлекетке іздестіру-зерттеу жұмыстарымен барды. Олар жинаған құжаттар қатарында 445 фотосурет, 206 кітап және сирек қолжазбалар бар. Хронологиялық тұрғыдан 1918-1990 жылдар аралығын қамтиды.

Қайтарылған құжаттар ҚР Ұлттық архивіне тапсырылды. Қазір Мәдениет және спорт министрлігі бірыңғай деректер базасын құру бағытында жұмыс жүргізіп жатыр. Бағалы тарихи құжаттарды тарату үшін фотоальбомдар, жинақтар, хронографтар, өмірбаяндық анықтамалықтар және басқа да пайдалы материалдар баспадан шығарыла бастады.

«Археологтар мен тарихшыларымыздың жұмысы мұнымен бітпейді. 2025 жылға дейін қазақстандық ғалымдар шетелге тағы бірнеше экспедиция жоспарлап отыр», -деп атап өтті Мәдениет және спорт вице-министрі Нұрғиса Дәуешов.

<https://www.gov.kz/memleket/entities/archive/press/news/details/503655?lang=kk>

31 ТОМДЫҚ: ЗОБАЛАҢ ЖЫЛДАРДЫҢ ЗАРДАБЫ

Жуырда Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссия материалдарының негізінде дайындалған көптомдық жарыққа шықты. Белгілі ғалымдар мен сарапшылардан құрылған комиссия мүшелерінің еліміздің архивтерінде, жабық қорларда ауқымды зерттеулер жүргізуінің нәтижесінде құрастырылған 31 томдық құжаттың қай жағынан да бәсі жоғары.

Күлпәш МЫРЗАМҰРАТҚЫЗЫ, комиссия мүшесі, тарихшы-ғалым:

Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау бойынша Мемлекеттік комиссияның Жобалық офисінің үйлестіру жұмыстарының нәтижесінде 31 томдық «Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі Мемлекеттік комиссияның материалдары (XX ғасырдың 20-50 жылдары)» құжаттар мен материалдар жинағы шықты. Бұл көптомдықтың «Ақмола өңірі – архив құжаттарында (XX ғ. 20-40 жж.)» деп аталатын 23 томын Астана қаласы бойынша Өңірлік комиссия дайындады. Жинаққа 222 құжат топтастырылды. Мұнда Ақмола өңірінің әкімшілік-аумақтық бөлінісі мен жергілікті басқару ісінің ерекшеліктері, кеңестік-партиялық мекемелер мен құрылымдардың бұйрықтары, нұсқаулықтары, уездік, округтік комиссиялардың қаулылары мен шешімдері жүйеленді. Осы ресми құжаттардың күшімен жаппай қуғын-сүргінге ұшыраған әртүрлі санаттағы адамдардың орталық және жергілікті билік өкілдеріне жазған арыз-шағымдары мен талаптары қоса берілді. Арыз-шағымдардың көбі арабша жазылған, бәрі дерлік – бұрын-соңды айналымға енгізілмеген, тың деректер.

Хронологиялық жағынан құжаттар кеңестік кезеңмен шектелмейді, алаштық жүйеден кеңестік жүйеге өту кезеңіндегі қоғамдық-саяси оқиғалар да қамтылады. Өйткені бұл екі жүйенің оқиғалары – сабақтас, бөліп қарастыру мүмкін емес. Осы орайда «Қазақ», «Бірлік туы», «Сарыарқа», «Жас азамат», «Халық еркіндігі» («Воля народа») сияқты ұлттық мерзімді басылымдар мен «Жаңа Арқа», «Новая степь», «Мир труда» және т.б. кеңестік баспасөз беттерінде жарияланған деректік материалдар қамтылды. Мысалы, 1917 жылғы «Алаш» партиясының жергілікті мүшелері, сондай-ақ Омбыдағы қазақ жастарының «Бірлік» мәдени-ағарту ұйымы аясында құрылған Ақмоладағы «Жас Қазақ» (Сәкен Сейфуллин, Дінмұхамед Әділев), Атбасардағы «Ынтымақ» (Бермұхамед Айбасов, Шермұхамед Темірбеков) қоғамдық ұйымдарының құрылуы мен жетекшілері туралы мәліметтер беріледі. Бұл да жинақтың бір ерекшелігі деуге болады. Алдағы міндетіміз – осы жинаққа енген құжаттар мен материалдарды толық игеру, басқаша айтқанда тарихты тірілту дегіміз келеді.

<https://qazaqadebiati.kz/35911/31-tomdy-zobala-zhyldardy-zardaby>

«ТҮРКІ-ҚАЗАҚ БОЛАШАҒЫ ҮШІН КҮРЕС ЖӘНЕ ҚАБЫЛБЕК САРЫМОЛДАЕВ» АТТЫ
ҚАБЫЛБЕК САРЫМОЛДАЕВТЫҢ 125 ЖЫЛДЫҚ МЕРЕЙТОЙЫНА АРНАЛҒАН
РЕСПУБЛИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ-ТӘЖІРИБЕЛІК КОНФЕРЕНЦИЯСЫ ӨТТІ

ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігі Архив істері және құжаттаманы басқару істері комитеті» Орталық мемлекеттік архиві « және ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігі бірлесіп өткен ғасырдың 20-30 жылдарында жоғары мемлекеттік лауазымдарды атқарған және елдің дамуына зор үлес қосқан көрнекті қоғам және мемлекет қайраткері Қабылбек Сарымолдаевтың 125 жылдық мерейтойына арналған «Түркі-Қазақ болашағы үшін күрес және Қабылбек Сарымолдаев» атты республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция бірлесіп өткізілді.

Конференцияда Түркістан өлкесіндегі ұлт-азаттық қозғалыстың бағыттары, Түркістан (Қоқан) автономиясы мен Алашорда үкіметінің арақатынасы, Алаш автономиясын жариялау, Қазақстанның Түркістан өлкесіндегі ашаршылыққа және оған қарсы күрес, Т. Рысқұлов бастаған мұсылман бюросының қызметі, Жетісудағы жер-су реформасы және оның нәтижелері, Ұлттық мемлекеттік делимитация ұсынылды. Орта Азия мен Қазақстанда бір республикаға бірігу мәселелері талқыланды. Сондай-ақ, «Қабылбек Сарымолдаев: құжаттар мен материалдар жинағы» атты ғылыми еңбегінің тұсаукесері өтті.

<https://www.gov.kz/memleket/entities/archive/press/news/details/508747?lang=kk>

Құрметті әріптестер!

Астана қаласының мемлекеттік архиві Қазақстан тарихшыларының Ұлттық конгресімен бірге «Архив habarşysy» ғылыми-көпшілік, ақпараттық- әдістемелік журналын 2021 жылдан бастап тоқсан сайын шығарады.

Журналда тарих методологиясы, тарихнама және деректану, архив ісінің тарихы мен тәжірибесі, іс жүргізу, өлкетану, тұлғатану мәселелері бойынша ғылыми мақалалар, архив деректері, сонымен қатар, танымдық, ағартушылық, ақпараттық бағыттағы шолулар, мақалалар мен пікірлер жарияланады.

Редакция қолжазбалаларды электронды форматта қабылдайды. Иллюстрациялар (суреттер, кестелер, графиктер, диаграммалар және т.б.) мәтінге жазылған жеріне қойылады. Мақала мәтіні ХҒТАР-нан басталуы керек (Халықаралық ғылыми-техникалық ақпарат рубрикаторы мына сілтеме арқылы анықталады <http://grnti.ru/>)

Автор/авторлар туралы ақпарат (әр жолы жаңа жолдан):

- Автордың/авторлардың аты, әкесінің аты, тегі
- Ұйым атауы, қаласы, елі
- E-mail

Мақаланың тақырыбы 10 сөзден аспауы керек:

- қалың қаріп
- бас әріптермен, ортасынан

Аннотация (200-300 сөз). Аннотация мәтінінде абзац, дәйексөздер, аббревиатура болмауы керек. Аннотацияда көлемді формула, мақала тақырыбын қайталау, жұмыс мәтіні мен әдебиеттер тізіміне сілтеме болмауы тиіс. Мақаланың ерекшеліктері мен құрылымын сақтай отырып, қысқаша мазмұны беріледі. Фрагменттерді курсивпен жазуға, астын сызуға және т.б. болмайды.

Кілт сөздер (10-12 сөз)

Кілт сөздер 12 сөзден аспайтын жеке сөздерден де, сөз тіркестерінен де тұруы мүмкін. Оларды курсивпен немесе қалың қаріппен жазуға болмайды.

Мақаланың құрылымы:

- Кіріспе
- Әдістер мен әдістеме
- Талқылау
- Нәтижесі (мақаланың негізгі бөлігі)
- Қорытынды

• алғыс (егер жұмыс грант бойынша дайындалған болса немесе осы мақаланың шығуына үлес қосқан, бірақ оның авторлары болып табылмайтын әріптестердің еңбегін көрсету қажет болса қосуға болады);

• әдебиет – референс. Әдебиеттер тізімінде соңғы бес жылда жарияланған мақалалар қамтылуы керек.

Қолжазбалар электронды форматта қабылданады. Иллюстрациялар (суреттер, кестелер, график, диаграмма және т.б.) мәтіннің ішінде орналастырылады.

Мәтін Times New Roman қарпімен теріледі, қаріп өлшемі – 14 кегль, жоларалық интервал – бір, жиектері (барлығы) – 2 см, абзац шегінісі – 1 см, мақалалар мен архив құжаттарының мәтіндерінің стандартты көлемі 50 000 таңбаға дейін (метадеректер мен әдебиеттер тізімін есепке алмағанда 14-16 бет), ақпараттық материалдар, оның ішінде шолулар мен сыни пікірлер – 1000-3000 сөз

Дереккөздерге сілтемелер дәйексөзден кейін тік жақшада дәйексөз көзінің реттік нөмірін және бетті көрсете отырып беріледі, мысалы [1, л. 25].

Әдебиеттер тізімі мақала мәтінінен кейін орналастырылады. Ресурстың электрондық мекенжайын ғана көрсетуге рұқсат етіледі. Мысалы: URL: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000377>

Электронды кітаптарға, журналдарға, газеттерге және т.б. сілтемелер дәл осылай ресімделеді.

Кестелер мен графикалық ақпаратқа қойылатын талаптар

Егер ғылыми мақалаға кестелер мен графикалық ақпараттар (сызбалар, суреттер, фотосуреттер) қоса берілсе, онда олар электронды журналдың талаптарына сәйкес ресімделуі керек.

Кестелер тікелей мақала мәтініне енгізіліп, нөмірленуі және мақала мәтінінде оларға сілтеме болуы керек. Суреттер, графикалар стандартты форматтардың бірінде ұсынылуы керек: PS, PDF, TIFF, GIF, JPEG, BMP, PCX. Нүктелік суреттерді 600 dpi тұнықтықпен орындау қажет. Суреттерде барлық бөлшектер анық көрсетілуі керек.

Әдебиеттер тізімі

Мақала мәтінінде тек сілтеме жасалған дереккөздер (дәйексөздер ретімен немесе ағылшын алфавиті бойынша нөмірленген) ғана болуы керек. Нәтижелері дәлелдемеге пайдаланылған, бірақ жарияланбаған жұмыстарға сілтемелер жіберілмейді. Қолжазбаларды жариялау үшін авторлардан ақы алынбайды.

Әдебиеттер тізімінен кейін библиографиялық мәліметтерді (мақала атауы, автордың (авторлардың) аты-жөні, ұйымның толық атауы, қаласы, елі, автор(лар)дың электрондық пошталары), сонымен қатар, аннотация мен кілт сөздерді орыс және ағылшын тілдерінде (егер мақала қазақ тілінде жазылса), қазақ және ағылшын тілдерінде (егер мақала орыс тілінде жазылса), орыс және қазақ тілдерінде (егер мақала ағылшын тілінде жазылса) көрсету қажет.

Содан кейін библиографияның ағылшын және транслитерацияланған бөліктерінің тіркесімі беріледі. Транслитерация <http://translit-online.ru/> онлайн платформасы арқылы жүзеге асырылады.

Бұл онлайн платформа қазақ әліпбиінің нақты әріптерін транслитерацияламайды. Авторлар бұл жерде қазақша мәтінді транслитерациядан кейін келесі ережелерге сәйкес түзетулер енгізуі керек:

ә г ң ө ү Ы қ і

а г н о у Ү к я

Егер дереккөздің ресми аудармасы болса және ағылшын тілінде жарияланған болса, онда әдебиеттер тізімінің ағылшын және транслитерацияланған бөлігінің тіркесімінде ағылшын тіліндегі ресми аудармасын көрсету қажет.

Мақала қолжазбалары қайтарылмайды және оған пікір білдірілмейді. Мақаланың мазмұнына автор жауап береді.

Редакцияның мекен-жайы: «Астана қаласының мемлекеттік архиві» ММ, Қазақстан, 010000, Астана қ., Әуезов к-сі, 3, Телефоны: 8-7172-249033 (119, 120); E-mail: info@gosarhiv.kz

Уважаемые коллеги!

Государственный архив города Астана совместно с Национальным конгрессом историков Казахстана с 2021 ежеквартально выпускает научно-популярный и информационно- методический журнал «Arhiv habarşysy».

В журнале публикуются научные статьи, исследование, архивные документы по вопросам методологии истории, историографии и источниковедения, истории и практики архивного дела, делопроизводства, краеведения, персонализма, а также обзоры, сообщения познавательного, просветительского и информационного характера.

Редакция принимает рукописи в электронном формате. Иллюстрации (рисунки, таблицы, графики, диаграммы и т.д.) помещаются внутри текста. Текст статьи должен начинаться с МРНТИ (Межгосударственный рубрикатор научно-технической информации; определяется по ссылке <http://grnti.ru/>)

Информация об авторе/авторах (каждый раз с новой строки):

- Имя, отчество, фамилия автора/авторов
- Название организации, город, страна
- E-mail

Название статьи не должно содержать более 10 слов:

- шрифт полужирный
- расположение по центру страницы

Аннотация (200-300 слов). В тексте аннотации не должно быть абзацев, цитирования, аббревиатур. Аннотация не содержит громоздких формул, не повторяет название статьи, не содержит ссылок на текст работы и список литературы. Аннотация дает краткое содержание статьи, отражая ее особенности и сохраняя структуру статьи. Не допускается выделение фрагментов курсивом, подчеркиванием и т.д.

Ключевые слова (10-12 слов)

Ключевые слова могут состоять как из отдельных слов, так и из словосочетаний, в любом случае не превышая 12 слов. Выделять их курсивом или жирным шрифтом нельзя.

Структура статьи:

- Введение
- Методы и методология
- Обсуждение
- Результаты (основная часть статьи)
- Заключение
- благодарности (этот раздел включают, если работа подготовлена в рамках гранта или есть необходимость отметить коллег, которые содействовали появлению данной статьи, но ее соавторами не являются);
- литература – референс. **Список литературы должен включать статьи, опубликованные за последние пять лет.**

Редакция принимает рукописи в электронном формате. Иллюстрации (рисунки, таблицы, графики, диаграммы и т.д.) помещаются внутри текста.

Текст набирается шрифтом Times New Roman, размер шрифта – 14 кеглей, межстрочный интервал-одинарный, поля (всего) - 2 см, абзацный отступ-1 см., стандартный объем статей и тексты архивных документов до 50000 знаков с пробелами (14-16 страницы без учета мета-данных и списка литературы); информационные материалы, в том числе обзоры и рецензий – 1000-3000 слов

Ссылки на использованные источники приводятся после цитаты в квадратных скобках с указанием порядкового номера источника цитаты и страницы, например [1, л. 25].

Список литературы размещается после текста статьи. Допускается указание только электронного адреса ресурса. Пример: URL: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000377> Дата обращения:

Аналогично оформляются ссылки на электронные книги, журналы, газеты и т.д.

Требования к таблицам и графической информации

Если научная статья сопровождается таблицами и графической информацией (диаграммами, рисунками, фотографиями), то оформлять их также необходимо в соответствии с требованиями электронного журнала.

Таблицы должны быть включены непосредственно в текст статьи, должны быть пронумерованы и сопровождаться ссылкой на них в тексте статьи. Рисунки, графики должны быть представлены в одном из стандартных форматов: PS, PDF, TIFF, GIF, JPEG, BMP, PCX. Точечные рисунки следует выполнять с разрешением 600 dpi. На чертежах должны быть четко представлены все детали.

Список литературы

Ссылка должна содержать только те источники (пронумерованные в порядке цитирования или в английском алфавитном порядке), на которые есть ссылки в тексте статьи. Ссылки на неопубликованные работы, результаты которых используются в доказательствах, не принимаются. Авторам рекомендуется исключить ссылки на страницы и следовать следующему шаблону: номер главы, номер абзаца и т. д. В противном случае при подготовке английской версии статьи могут возникнуть неверные ссылки.

После списка литературы необходимо указать библиографические данные (название статьи, ФИО автора (авторов), полное название организации, город, страна, адрес электронной почты автора(ов)), а также привести аннотации и ключевые слова на русском и английском языках (если статья написана на казахском языке), на казахском и английском языках (если статья написана на русском языке), на русском и казахском языках (если статья написана на английском языке).

Затем предоставляется комбинация английской и транслитерированной частей списка литературы. Транслитерация осуществляется с использованием онлайн-платформы <http://translit-online.ru/>. Эта онлайн-платформа не транслитерирует специфические буквы казахского алфавита. Авторам следует внести здесь исправления после транслитерации казахского текста в соответствии со следующими правилами:

ә ғ ң ө ү Ұ қ і

а ғ н о у Ү к я

Если источник имеет официальный перевод и был опубликован на английском языке, официальный перевод на английский язык должен быть указан в сочетании английской и транслитерированной частей ссылок.

Плата за публикацию рукописей не взимается с авторов. Рукописи статьи не возвращаются и не комментируются. За содержание статьи отвечает автор.

Адрес редакции: ГУ «Государственный архив города Астана», Казахстан, 010000, г. Астана, ул. Ауэзова, 3, Телефон: 8-7172-249033 (119, 120); E-mail: info@gosarhiv.kz

Dear colleagues!

The State Archive of the city of Astana with the Kazakhstan National historians' congress begins to publish a popular scientific and information-methodical journal «Bulletin of the Archive. Nur-Sultan».

The journal publishes scientific articles, archival data on the methodology of history, historiography and source studies, the history and practice of archival affairs, local history, personalism, as well as reviews and comments of cognitive, educational and informational orientation.

The editorial board accepts manuscripts in electronic format. Illustrations (figures, tables, graphs, diagrams, etc.) are placed inside the text. The text of the article should begin with IRSTI (International rubricator of scientific and technical information; determined by the link <http://grnti.ru/>)

Information about the author / authors (*each time on a new line*):

- Name, patronymic, surname of the author/authors
- Organization name, city, country
- E-mail

The title of the article should not contain more than 10 words:

- font bold
- location in the center of the page

Abstract (200-300 words). The text of the abstract should not contain paragraphs, citations, abbreviations. The abstract does not contain cumbersome formulas, does not repeat the title of the article, contains links to the text of the work and the list of references. The abstract gives a brief summary of the article, reflecting its features and maintaining the structure of the article. Selection of fragments in italics, underlining, etc. is not allowed.

Keywords (10-12 words)

Key words can consist of both individual words and phrases, in any case not exceeding 12 words. They cannot be italicized or bold.

Article structure:

- Introduction;
- Methods and methodology
- Discussion
- Results (main part of the article)
- Conclusion
- gratitude (this section is included if the work was prepared under a grant or there is a need to acknowledge colleagues who contributed to the appearance of this article, but are not its co-authors);
- literature - reference. References should include articles published in the last five years.

The editors accept manuscripts in electronic format. Illustrations (figures, tables, graphs, charts, etc.) are placed inside the text.

The text is typed in Times New Roman, font size is 14 pt, line spacing is single, margins (total) are 2 cm, paragraph indentation is 1 cm, the standard volume of articles and texts of archival documents is up to 50,000 characters with spaces (14-16 pages without taking into account metadata and list of references); information materials, including reviews and reviews - 1000-3000 words

References to the sources used are given after the quote in square brackets, indicating the ordinal number of the source of the quote and the page, for example [1, l. 25].

The list of references is placed after the text of the article. Only the e-mail address of the resource is allowed. Example:

URL:<http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000377> Accessed:

Links to e-books, magazines, newspapers, etc. are formatted in the same way.

Requirements for tables and graphic information

If a scientific article is accompanied by tables and graphic information (diagrams, figures, photographs), then they must also be formatted in accordance with the requirements of the electronic journal.

Tables should be included directly in the text of the article, should be numbered and accompanied by a link to them in the text of the article. Figures, graphics must be submitted in one of the standard formats: PS, PDF, TIFF, GIF, JPEG, BMP, PCX. Bitmaps should be done at 600 dpi. The drawings must clearly show all the details.

Bibliography

The reference should contain only those sources (numbered in citation order or in English alphabetical order) that are referenced in the text of the article. References to unpublished works whose results are used in proofs are not accepted. Authors are advised to exclude page references and follow the following pattern: chapter number, paragraph number, etc. Otherwise, incorrect references may occur when preparing the English version of the article.

After the list of references, it is necessary to indicate bibliographic data (title of the article, full name of the author (authors), full name of the organization, city, country, e-mail address of the author (s), as well as annotations and keywords) in Russian and English (if the article is written in Kazakh), in Kazakh and English (if the article is written in Russian), in Russian and Kazakh (if the article is written in English).

Then a combination of the English and transliterated parts of the bibliography is provided. Transliteration is carried out using the online platform <http://translit-online.ru/>. This online platform does not transliterate specific letters of the Kazakh alphabet. Authors should make corrections here after transliterating the Kazakh text in accordance with the following rules:

ә з ң ө ү Ұ ы

а з н о у Ү к я

If the source has an official translation and has been published in English, the official English translation must be given in a combination of the English and transliterated parts of the references.

The authors are not charged for the publication of the manuscripts.

The manuscripts of the article are not returned and are not commented on. The author is responsible for the content of the article.

Editorial office address: *State Archive of the city of Astana, Kazakhstan, 010000, Astana, Auezov str., 3, Phone: 8-7172-249033 (119, 120); E-mail: info@gosarhiv.kz*

Журнал Қазақстан Республикасының
Ақпарат және Қоғамдық даму министрлігінің
Ақпарат комитетінде тіркелген
тіркеу № KZ04VPY00027990

Біздің мекен-жайымыз:
010000, Астана қаласы, Сарыарқа ауданы,
М. Әуезов көшесі, 3-үй
тел/факс: +7 (7172) 28-07-26 (қос. 125,126)
e-mail: info@gosarhiv.kz

ЕЛОРДА ТАРИХЫНАН

Әбу Насыр Әл-Фараби мешіті – Астана қаласының Есіл ауданында орналасқан мешіт, 2005 жылдың 2 наурызында ашылды.

Бастапқыда Нұр-Астана деп аталған мешіт 2021 жылдың қарашасынан бастап ғұлама Әбу Насыр Әл-Фараби есімімен аталатын болды.

Мешіт Катар мемлекетінің Әмірі шейх Хамад бин Халифа әл-Сәнидың қайтарымсыз сый ретінде бөлген қаржысына тұрғызылды.

Фото Астана қаласы Мемлекеттік архив қорынан. Қ. 424. Тіз.14. Іс.18.

